

Középkortörténeti tanulmányok

Középkortörténeti tanulmányok

**KÖZÉPKORTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

Középkortörténeti tanulmányok

A III. *Medievalisztikai PhD-konferencia*
(Szeged, 2003. május 8–9.)
előadásai

Szerkesztette:

WEISZ BOGLÁRKA

Szegedi Középkorász Műhely
Szeged, 2003

A kötet megjelenését támogatta:

Szegedi Tudományegyetem Medievalisztikai PhD csoportja

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Dékáni Hivatala

© a szerzők

© a szerkesztő

Előszó

IMMÁR HARMADSZOR GYÚLTÜNK EGYBE – 1999 és 2001 után – a szegedi PhD-hallgatók medievisztikai tudományos ülésszakára. 1999-ben az addig már végzett, illetve azon évig tanulmányaikat folytató kollégák előadásai hangzottak el, 2001-ben pedig azok szerepeltek, akik akkor hallgatói jogviszonyban álltak. A két rendezvényen 26 szerző 27 dolgozatát hallgathattuk meg, és mindkét konferencia anyagát külön kötetekben közzétettük. Most, 2003-ban valamennyi volt és jelenlegi hallgatónk felkérést kapott tudományos eredményei bemutatására egy rövid előadás keretében, közülük 19-en mondtak erre igent, vagyis két egymást követő napon 19 előadás hangzik el (és jelenik majd meg nyomtatásban). Ennek az eljárásnak az a magyarázata, hogy 2003 szeptemberében a tizedik tanévet kezdi el az 1994 elején az országban az elsők között, medievisztikából pedig elsőként akkreditált szegedi középkor-történeti PhD-képzés. Bizonyos értelemben tehát jubileumhoz érkezünk, ami jó alkalmat teremt arra, hogy visszpillantsunk a megtett útra.

Az eddig eltelt kilenc tanévben összesen 39-en kapcsolódtak be a doktori program munkájába. Legtöbbjük három éven át, vagyis az abszolutóriumig itt képezte magát tovább, de számosan menet közben „átigazoltak” más hazai vagy külföldi egyetemre. A 39-es számban ők is benne vannak. A 39 fő középiskolai mércével mérve egy nagyon felduzzasztott létszámú osztály, egyetemi lépték szerint pedig legalább két vagy esetleg három szemináriumi csoport. Ha arra gondolok, hogy három évtizeddel korábban Szegeden a középkorkutatók száma mindent egybevéve 5 körül volt, akkor a 39 fő óriási mennyiségi gyarapodást tükröz.

Ennél azonban fontosabbak a minőségi mutatók. A doktori program fennállásának közel tíz éve alatt összesen 11 doktori védést rendezett meg, mindegyik sikeres volt, vagyis 11 új tudományos fokozattal gazdagítottuk a középkor minőségi bázisát. E 11-ből számosan már érett, befutott kutatók, négyen üléselnökök jelenlegi konferenciánkon. A PhD-kurzust Szegeden végzők közül eddig négyen szereztek nálunk doktorátust, egy volt hallga-

tónk pedig Németországban, az ő oklevelét mi honosítottuk. Ha őt is számba vesszük – teljes joggal –, akkor 12 magyar fokozat adományozásának kezdeményezése fűződik a doktori programhoz. A 12 főből mindössze egy olyan kutató van, aki „csak” dolgozatát megvédeni jött Szegedre, és őt egyéb szálak nem kötik ide, a többiek viszont kivétel nélkül sokféle módon kapcsolódnak ide.

Ha a szegedi kötődésű fiatal kutatók eredményekben testet öltött szakmai irányultságáról – a jelen állapot szerint – hű képet akarunk nyerni, akkor 11 személlyel számolhatunk. Nos, a fokozatszerzés kiindulópontjául számító 11 dolgozat tematikai szempontból négy tárgykörre bomlik. Négyen oklevél-tárral, hárman magyar egyháztörténeti, ketten egyetemes (francia, illetve angol) történeti (kapcsolattörténeti), illetve ugyancsak ketten magyar historiográfiai tárgyú értekezéssel pályáztak a PhD-fokozatra. E négy irányban méltán lelhetjük meg a szegedi középkorkutatás erősségeit. A négy irány jelenléte és a bennük megnyilvánuló tematikai különbözőségek jól jelzik az érdeklődés és a képzés sokszínűségében rejlő gazdagságot.

Ugyanakkor aligha szükséges hangsúlyozni, hogy e 11-es szám csak a pillanatnyi helyzetre érvényes. Rövid időn belül újabb PhD-védések várhatók. Ezek, amennyire tudni lehet, részint az eddigi nyomvonalakon haladnak tovább, részint újakat nyitnak meg. Biztos vagyok benne, hogy középtávon a felsorolt négy irányon belül és azon kívül is új diszciplínák jelennek meg a szegedi középkorkutatás fokozatszerzésének palettáján, olyanok, mint a történeti érdekű keletkutatás, a középlatin filológia, a középkori magyar történet egyes problémáinak korszakok szerinti tárgyalása, a középkori magyar gazdaság- és társadalomtörténet, valamint – szintén nagyon kívánatos lenne – a bizantinológia.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy nem fognak valamennyien, mind a 39-en tudományos fokozatot szerezni. Mondhatnám azt is, ez így van rendjén. A tudományos búvárkodással egyenlő súlyúnak kell tekinteni a könyvtárakban, levéltárakban és múzeumokban folyó feltáró-kiszolgáló tevékenységet, valamint a középiskolai oktatást, hiszen ahhoz, hogy a középkor területén új tudományos eredmények szülessenek, fel kell támasztani a leendő kutatókban szunnyadó érdeklődést, ami a tanár dolga, és különféle módokon kell segíteni az elmélyedt vizsgálódásokat, ami a közgyűjtemények dolgozóira hárul. Egy doktori iskola, egy tudományos műhely értékének

igazi fokmérője tehát nem pusztán az elnyert fokozatok számában ragadható meg, hanem a más munkaterületeken való derekas helytállásban is.

Végezetül fontosnak tartom megemlíteni, hogy az efféle összejövetelek, mint a mostani is, seregszemle jellegükön túlmenően még két funkciót teljesítenek. Egyfelől ébren tartják az együvé tartozás, az azonos felnevelő műhelyből való eredet tudatát (márpedig stúdiumainkból tudhatjuk, hogy ennek általában mekkora jelentősége van az önazonosság meghatározásában); másfelől pedig az egyazon helyről indult, de szanaszét szóródott egykori hallgatóinknak informális fórumot teremtenek arra, hogy szót váltsanak egymással az őket különböző mértékben összekötő közös témán, a középkorkutatáson túl más, az élethez szintén hozzá tartozó olyan kérdésekről, mint a család vagy az egyéni és társadalmi közérzet. Olyan „osztálytalálkozó” tehát ez, amely nem csupán elmúlt időkön nosztalgiázik, hanem a jövőhöz is van üzenete. Meggyőződésem ugyanis, hogy az itt előadásokkal szereplők közül számosan az eljövendő évtizedek jeles, országosan és nemzetközileg is számon tartott középkorászai lehetnek és – remélem – lesznek is.

E gondolatok jegyében az egykori és mai szegedi PhD-hallgatók III. medievisztikai konferenciáját megnyitom.

Szeged, 2003. május 8.

Kristó Gyula

A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526)

A Z INTÉZMÉNY HITELESHELYI TEVÉKENYSÉGÉT 1353-ig feltáró és azt bemutató Koszta László fogalmazta meg a hiteleshelyek területi illetékességével kapcsolatban, hogy működési területüket „csupán fizikai korlátok, a kor nehézkes közlekedése, rossz útviszonyai és a szomszédos hiteleshelyek konkurenciája” alakította.¹ A hiteleshelyek területi kompetenciáját – amint az köztudott – törvényekkel is igyekeztek szabályozni az uralkodók. A most tárgyalt korszak szempontjából releváns első törvénycikkről (1351: 21.)² már Koszta megállapította, hogy nem ment át a gyakorlatba.³ A következő királyi szabályozást 1410-ből ismerjük, amely szerint birtokba történő bevezetéskor mind a királyi embernek, mind pedig a hiteleshely képviselőjének a jogügyletben szereplő ingatlannal azonos megyéből származónak kellett lennie.⁴ Több mint egy évszázad elteltével Werbőczynél is ezt olvashatjuk, kiegészítve azzal, hogy amennyiben az illető megye területén nem működött hiteleshely, úgy a legközelebbi intézmény tanúbizonyságával kellett a feladatot teljesíteni.⁵ A hiteleshelyek azonban egyszerűbb tudományvételeket a közelben fekvő vármegyék területén is végezhettek.⁶ Négy egy-

---

¹ KOSZTA LÁSZLÓ: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs 1998. (a továbbiakban: KOSZTA, 1998.) 95., Idézi: KRISTÓ GYULA: Tájsemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged 2003. (a továbbiakban: KRISTÓ, 2003.) 171.

² „[...] et capitulorum testimonium de propinquieribus capitulis adducatur ad citandum aut ad inquirendum.” Decreta Regni Hungariae, 1301–1457. Francisci Dőry collectionem manuscriptorum additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest 1976. 138.

³ KOSZTA, 1998. 95.

⁴ ECKHART, FRANZ : Die Glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. MIÖG 1914. (a továbbiakban: ECKHART, 1914.) 457.

⁵ Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest 1897. (a továbbiakban: Trip.) II./21. 280–283.

⁶ Trip. II/. 21. 3. §. 282–283.

házi testület – a budai, boszniai és a székesfehérvári káptalan, valamint a fehérvári johannita konvent – országos hatókörrel rendelkezett.⁷ E szabályozások és az általános gyakorlat következtében minden hiteleshely területi illetékessége „bizonyos” vármegyékre terjedt ki,⁸ amelyek pontos meghatározását az intézmények közhitelű tevékenységének – már elvégzett és a jövőben elvégzendő – szisztematikus feltárásától várhatjuk.⁹

A vizsgált időszakban a káptalan 669 közhitelű kiadványáról van tudomásunk,¹⁰ amelyek közül 604 oklevél (90,28%) tartalmaz földrajzi neveket. A diplomákban szereplő birtokok 28 vármegye területén helyezkedtek el, amely

⁷ Trip. II/. 21. 2. §. 282–283.

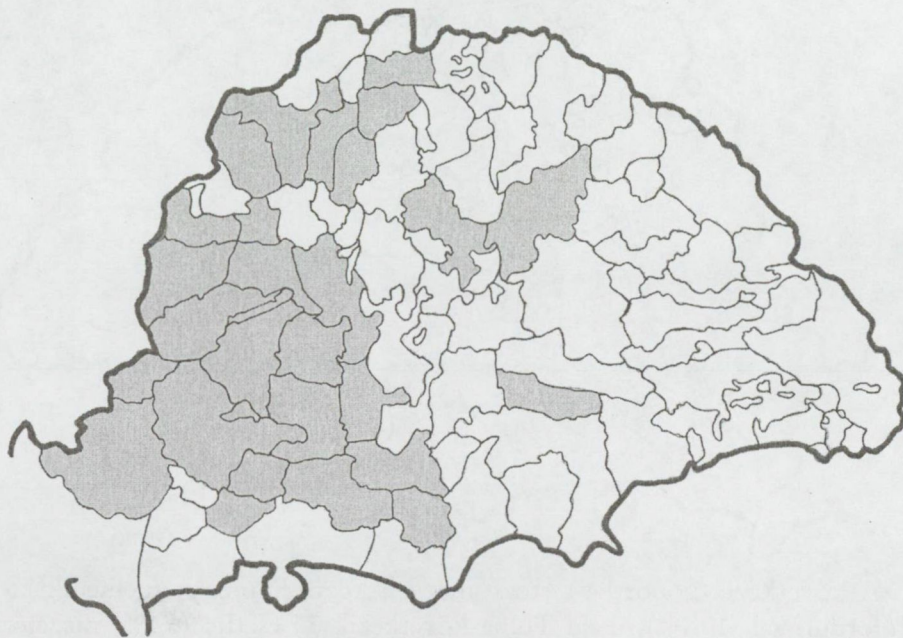
⁸ ECKHART, 1914. 457.

⁹ Néhány munkát említünk meg, természetesen a teljesség igényét nélkülözve: BILKEI IRÉN: Hiteles helyek Zalában. (XIII–XIV. század) In: A Dunántúl településtörténete. VII. Szerk.: Somfai Balázs. Veszprém 1989. 343–350.; E. KOVÁCS PÉTER: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 12. Eger 1990. 5–43.; HUNYADI ZSOLT: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk.: Koszta László. Szeged 1998. 33–65.; KOSZTA LÁSZLÓ: Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995. 233–272. (a továbbiakban: KOSZTA, 1995.); uő: A pozsegi káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. Századok 132. (1998) 3–46.; KÓFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent külső hiteleshelyi tevékenységének főbb jellemzői 1526-ig. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemtől. Az első medievisztikai PhD-konferencia előadásai. Szerk.: Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged 1999. 65–73.; KUMOROVITZ L. BERNÁT: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. Turul 42. (1928) 1–39.; PARLAGI MÁRTON: A bácsi káptalan hiteles helyi tevékenysége a 14. század első felében. In: Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia előadásai. Szerk.: Weisz Boglárka–Balogh László–Szarka József. Szeged 2001. 95–112.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: A bencés konventek hiteleshelyi működésének kezdetei (1244–1387). In: Mons Sacer. Pannonhalma 996–1996. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 1996. 481–498.; SZAKÁLY FERENC: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. I. Szekszárd 1968. 9–61.; TÓTH ILDIKÓ: Káptalan a déli határszélen. (A boszniai székeskáptalan területi hatóköre a XIV. század közepéig) In: „Magyaroknak Eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc. Szeged 2000. 617–635. (a továbbiakban TÓTH, 2000.); TÓTH-SZABÓ PÁL: A jászói konvent mint hiteles hely a középkorban. Turul 21. (1903) 110–119.

¹⁰ A kiadványokat egy készülő dolgozat (A pécsi székeskáptalan személyi összetétele 1354–1526) anyagfeltárása során gyűjtöttem össze.

az előző korszakhoz képest jelenős bővülést mutat.¹¹ A káptalan hiteleshelyi vonzaskörzetének vizsgálata során alapvető fontosságú feladat, hogy térképen ábrázoljuk mind a belső, mind pedig a külső tevékenység során a kiadványokba került helységeket megyékre vetítve, hiszen ezek alapján rajzolható meg a káptalan hiteleshelyi vonzaskörzete. E vizsgálatot elvégezve azt láthatjuk, hogy míg a belső közhitelű tevékenység következtében 28 vármegye került ábrázolásra, addig a hatóságok *mandatumai* és a felek felkérése alapján 12 megye területén fordultak meg a káptalan *testimoniumai*.¹²

Belső tevékenység (1354–1526)

Természetesen a legtöbb esetben (354) a középkori Baranya megye területén fekvő helységek nevei kerültek a kiadványokba, amely 58,6%-os arányt mutat. Ez azt jelenti, hogy – a korábbi időszakokkal megegyezően – Baranya

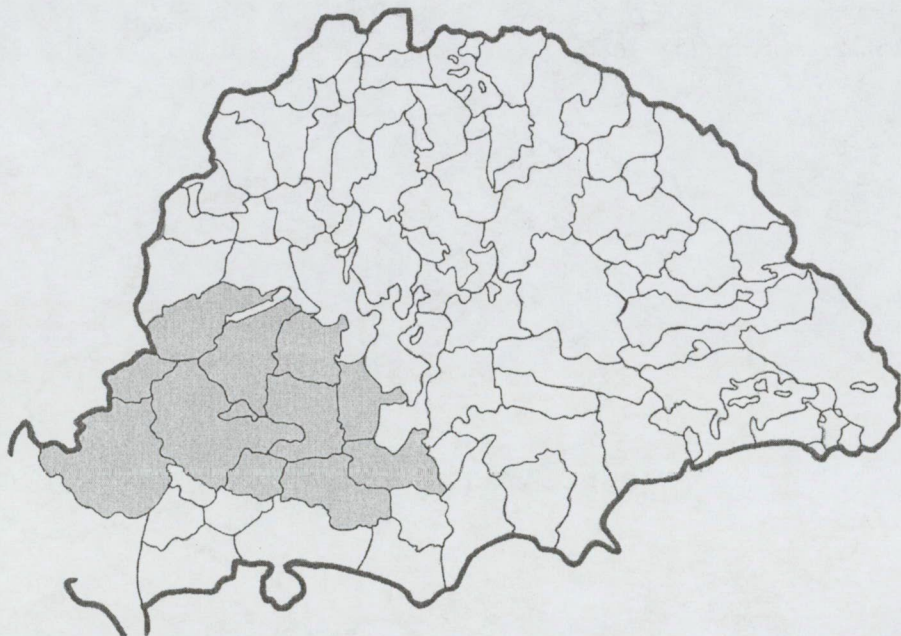
¹¹ Az 1214–1353 közötti intervallumban 15 megye területén lévő ingatlanok szerepeltek a pécsi kiadványokban. L. KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 94.

¹² 1353-ig a káptalan relációs tevékenysége 9 megyére terjedt ki. L. KOSZTA, 1998, 94.

volt a hiteleshely működésének törzsterülete.¹³ A hiteleshely *relatios-* és belső tevékenységének szegmensét tekintve is kiemelkedik e vármegye, hisz a káptalan tanúbizonyságai az ismert 276 esetből 182 alkalommal (65,94%) Baranya területére kaptak megbízásokat, míg a káptalant felkereső ügyfelek kérésére kiállított 328 oklevél közül 172-ben (52,44%) szerepel a megyében található helység, birtok és egyéb ingatlan.

Külső tevékenység (1354–1526)

A következő csoportba tartozó megyék közül Somogy emelkedik ki 61 előfordulással (10,1%), majd Tolna következik 37 esettel (6,1%) megelőzve Köröst (36–5,96%) és Bodrogot (34–5,63%). Az 1353-ig vizsgált intervallumhoz képest ebben a „blokkban” több eltérést tapasztalunk.¹⁴ Látszólag szembevetű a hiteleshely kiszorulása Valkó megyéből. Ennek hátterében a boszniai káptalan 14. századtól kibontakozó közhitelű tevékenysége húzódik

¹³ KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 94.

¹⁴ Vö. KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 94.

meg, amely alapján törzsterületét e vármegyére lokalizálhatjuk.¹⁵ Bodrog megyei helynevek az 1320-as évektől jelentek meg a pécsi oklevelekben, majd ezt követően egyre gyakrabban szerepeltek. A Bátmonostori Töttös család az 1330-as évektől kezdődően igen expanzív birtokpolitikát folytatott Baranya, Tolna, Bodrog vármegyékben egyaránt, így e família kázusai gyakran szerepeltek a káptalan kiadványaiban.¹⁶ A 14–15. századi pécsi oklevelekben is gyakori „szereplők” a család egyes tagjai.¹⁷ A 34 Bodrog megyére vonatkozó kiadvány közel 80%-a a Bátmonostoriak ügyeivel kapcsolatos. Ezek közül az 1399–1415 között keltek emelkednek ki, amelyek Pál bátai apát és a Bátmonostoriak birtokai közti határvitákról és hatalmaskodásokról tudósítanak.¹⁸ Az egyes hatóságok 20 alkalommal utasították a káptalant Bodrogban történő tudományvételre, határjárásra. A Körös megyei birtokokra vonatkozó oklevelek a középkor korábbi szakaszához képest megháromszorozódtak.¹⁹ Noha a megyében hiteleshelyként működött a császmái társaskáptalan,²⁰ mégis összesen 16 ízben foglalta írásba jelentését a Körösben végzett vizsgálatokról, határjárásokról a pécsi székeskáptalan. 1382-ben – példának okáért – a Besenyő János mester által és a király konszenzusával alapított sztrezai pálos kolostor birtokait határolták meg és különítették el a szomszédok jószágaitól, hogy „a szerzetesek a perekől zavartatva a kontemplatív élet helyett aktív életre ne kényszeríttessenek”.²¹ A legtöbb esetben (10) a bosznia származású Nelepeczfiek²² számára állítottak ki diplomákat Pécssett, Dobra-

¹⁵ TÓTH, 2000. 621., 625., 628.

¹⁶ KOSZTA, 1998. 36.

¹⁷ Utolsó alkalommal 1466-ban szerepel Töttös László egyik Máré-i várnagya. DL. 88420. A család utolsó férfitagja volt ő és 1468-ban hunyt el. L. ENGEL PÁL: Középkori Magyar Genealógia. In: Magyar Középkori Adattár. (PC-CD ROM) Budapest 2001.

¹⁸ 1399. március 24. (A zichi és a vásoneői gróf Zichy-család idősb. ágának okmánytára. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. I–XII. Pest-Budapest 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) V. 103–104.) 1402. július 1. (Zichy V. 299–300.) 1405. január 15. (DL. 78609) 1406. augusztus 15. (DL. 87774) 1413. március 13. (Zichy VI. 233–234.) 1413. július 20. (Zichy VI. 269–270.) 1415. december 30. (Zichy VI. 386.)

¹⁹ Vö. KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 94.

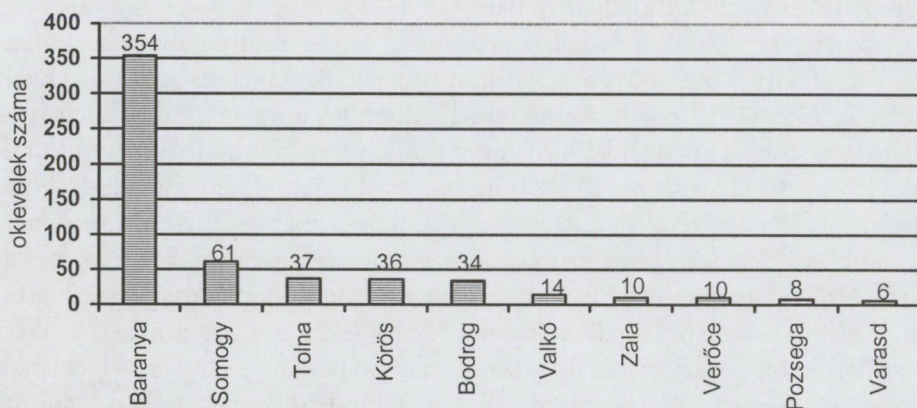
²⁰ KOSZTA LÁSZLÓ: Csázma. In: Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994. 147.

²¹ MÁLYUSZ ELEMÉR: A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az országos levéltárban. III. Levéltári Közlemények 1928/3–4. 93–95.

²² CSÁNKI DEZSŐ: Körösmegye a XV-ik században. Budapest 1893. 45–46.

kutya nevű várak és tartozékai jogügyleteiről.²³ 1371-ben Péter az ágostonos kanonokok Waska-i (Verőce) rendházából kereste fel a káptalant, hogy a László zágrábi püspök által kiállított privilégiumot (1329) *patens* alakban átírassa.²⁴

A hiteleshely vonzáskörzete (1354-1526)

A hiteleshely aktivitási területéhez tartoznak még a harmadik csoportba helyet kapó *comitatusok* is, habár – a fentebb említett vármegyékhez viszonyítva – igen alacsony arányban szerepelnek az oklevelekben. A csekélyebb számú kiadvány ellenére is indokolt a káptalan vonzáskörzetéhez sorolni ezen öt megyét, mivel mindegyik esetében hatóságok utasítására is végeztek külső feladatokat a testület által kijelölt tanúbizonyságok. Valkóról már fentebb említettük, hogy a boszniai székeskáptalan működésének törzsterülete volt, így a korábbi időszakhoz képest lényegesen kevesebb alkalommal (14–2,32%) kerültek a megye területén fekvő helységek, birtokok a kiadványokba.²⁵ Mindössze két alkalommal szálltak ki a káptalani emberek a megye területére.²⁶ Érdekes módon a vizsgált intervallumban Zala megye is 10 oklevélben szerepel, amely az előző korszak egyetlen oklevelével szemben

²³ 1470. március 16. (Dl. 94499, 94500, 94501; Df. 278421, 278422, 278423) 1471. szeptember 2. (Dl. 94506, 94507) 1502. július 13. (Df. 232106) 1515. február 26. (Dl. 94799)

²⁴ Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. I–XVII. Ed.: M. Kosternčić–T. Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. XIV. 347–348.

²⁵ 1214–1353 között 35 oklevéllel Valkó – Tolnával megegyezően – a negyedik helyen szerepelt. L. KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 93.

²⁶ 1478. április 5. (Dl. 6504) 1398. december 17. (Dl. 8370)

jelentős növekedést mutat.²⁷ A káptalan két alkalommal kapott királyi utasítást Zalában történő birtokügyekben való közreműködésre, mindkét esetben a zágrábi káptalan jószágai kapcsán.²⁸ Pécsen kötöttek egyezséget (1490) Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505) és fivére János, valamint *Thurreni* Fodan (*dictus*) Kristóf. Eszerint a püspök halála és János örökös nélkül történő elhunytja esetén három Zala megyei birtokuk – *Kardoncz*, *Nowakowycz*, *Thettoncz* – Kristófra, míg az ő, szintén örökös nélküli elhunytja esetén, négy ugyancsak zalai birtoka – *Thurren*, *Herkodincz*, *Mythklowycz*, *Krysseskwth* – a püspökre és fivérére szállnak.²⁹ Kristóf hat év múltán már a pécsi vár provizoraként jelent meg a káptalan előtt, és a Csáktornya mellett lévő Boldogságos Szűz Mária pálos kolostornak adta *Chusanz* nevű birtokán lévő 2 kerékkel felszerelt malmát és az ugyancsak ott lévő halastavat tartozékai-val.³⁰ Verőce 9, míg Pozsega 8 előfordulással a korábbi időszakokkal megegyező arányban szerepel a kiadványokban.³¹ Mindkét vármegyében két-két esetben vettek részt külső munkán a káptalani kiküldöttek.³² Az intézmény hiteleshelyi tevékenységének aktivitási területéhez tartozik végül Varasd megye 6 okleveles előfordulással. Az előző időszakban egyetlen alkalommal sem szerepelt a hiteleshelyi oklevelekben az e megye területén fekvő ingatlan, így elmondható,³³ hogy a káptalan hiteleshelyi vonzaskörzete nyugati irányban bővült. 1359-ben és 1402-ben egyaránt a zágrábi káptalan *Toplicha* nevű birtokának határjárásánál voltak jelen a káptalan *testimoniumai*.³⁴ 1503 januárjában Corvin János herceg járult a káptalan elé, magára véve felesége: Beatrix,

²⁷ Vö. KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 93.

²⁸ 1405. március 11. (Df. 2546489) 1458. szeptember 29. (Df. 256448)

²⁹ 1490. január 15. (Dl. 101299, Dl. 103972) A csáktornyai Ernuszt család birtokában volt 1474-től a teljes Muraköz, l. KUBINYI ANDRÁS: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). Századok 135. (2001) 301–361. (a továbbiakban: KUBINYI, 2001.)

³⁰ 1496. június 10. (Dl. 32821)

³¹ 1353-ig Verőce 7, míg Pozsega szintén 8 oklevélben szerepelt. L. KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 93.

³² Verőce: 1369. július 24. (Dl. 94434) 1462. október 9. (Dl. 33810) Pozsega: 1382. augusztus 7. (Dl. 33726) 1418. január 19. (Df. 211204)

³³ Vö. KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 93.

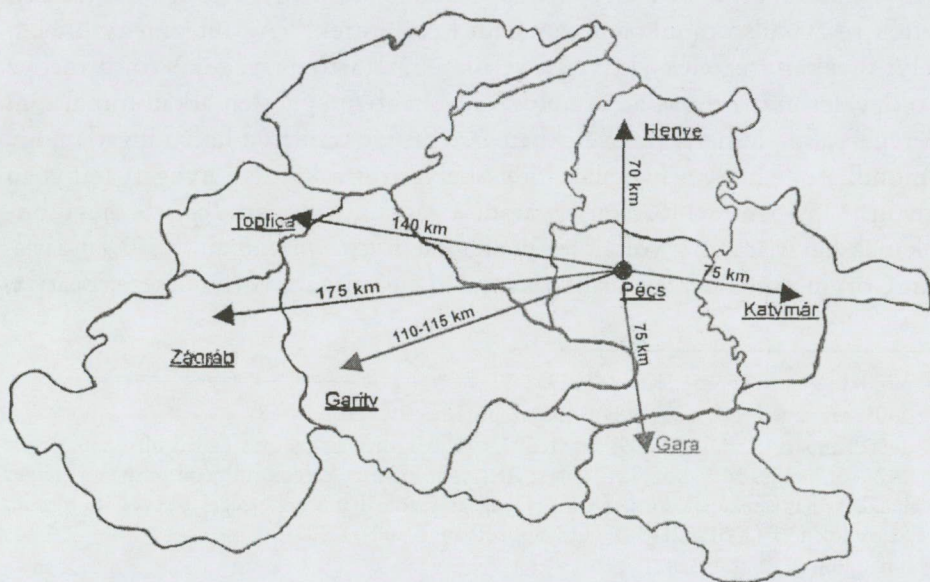
³⁴ 1359. november 21. (Df. 256677) 1402. április 3. (Df. 256678, Zsigmond-kori oklevéltár. I–VII. Szerk.: Mályusz Elemér, Borsa Iván. Budapest 1951–2001. (továbbiakban: ZSO) II/1. 2835. sz.)

fia: Kristóf és leánya: Erzsébet terhét is, és a Varasd megyei *Wynicze* várát tartozékaival örökjogon átengedte hívének Gyulai Jánosnak annak a 12000 forintnak fejében, melyet részben az ő szolgálatában tartott 50, gyakran 60 lovas katonára, illetve ezek ellátására költött, részben pedig neki kölcsön adott.³⁵

A külső munka szélső pontjai (1354–1526)

Égtáj	É	K	D	D-Ny		NY
Helység	Henye	Katymár	Gara	Garity	Zágráb	Toplica
Megye	Tolna	Bodrog	Valkó	Körös	Zágráb	Varasd
Távolság Péctől ³⁶	kb. 70 km	kb. 75 km	kb. 75 km	kb. 110–115 km	kb. 175 km	kb. 140 km

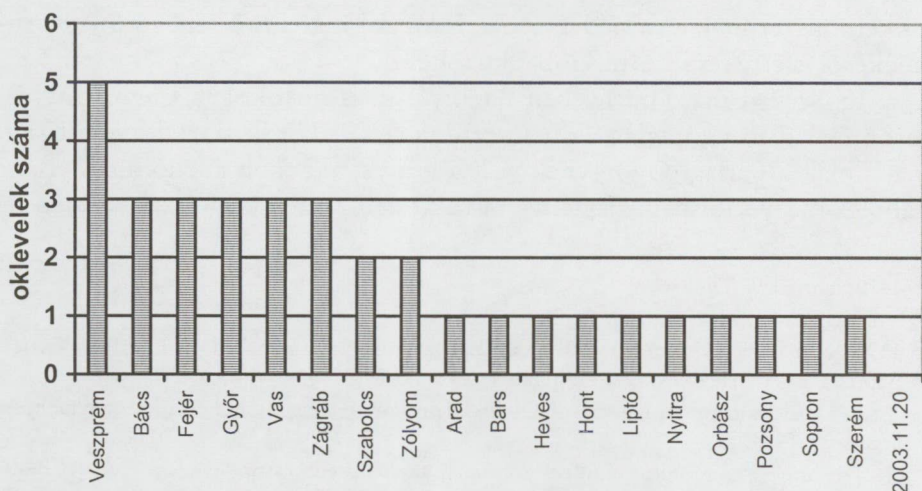
A közhitelű diplomákban előforduló megyék nagyobb hányada, 18 vármegye (64,28%), nem tartozott a káptalan hiteleshelyi tevékenységének von-

³⁵ 1503. január 28. (Dl. 49474, Df. 282625) Említi KUBINYI, 2001. 333.; SCHÖNHERR GYULA: Hunyadi Corvin János. Budapest 1894. 288.

³⁶ A légvonalbeli távolságra értendő.

zaskörzetéhez. Tíz vármegye csak 1-1, öt 3-3, kettő 2-2, míg egy 5 kiadványban szerepel. Az 1353-ig vizsgált intervallumhoz képest e csoportban történt a legtöbb változás. A korábbi időszakban Esztergom és Nógrád is szerepelt 1-1 kiadványban, míg 14 vármegye csak az 1354-től kezdődő szakaszban jelent meg az oklevelekben.³⁷ Pécz-i András, a pécsi várban működő Keresztelő Szent János társaskáptalan prépostja, birtokügyei kapcsán három oklevelet állított ki a káptalan.³⁸ András az elsősorban Győr megyében birtokos Pécz nemzetség utolsó férfitagja volt, így a nemzetség Marczali és Berzenczei ágával létesített osztályok kapcsán kiadott diplomákban Győr és Veszprém megyékben lévő birtokok szerepelnek. A pécsi káptalan tekintélyét mutatja hogy Simon kanonok a távoli Veszprémből jött Pécsre, hogy káptalana nevében tiltsa Albert veszprémi püspököt a káptalan – az oklevélben felsorolt – Veszprém vármegyében fekvő jószágai elfoglalásától.³⁹

Az oklevelekben szereplő további megyék (1354–1526)

1470-ben Thapson-i Antimus fia: János tett bevallást arról, hogy az ő banyai Sziget várát korábban elcserélte Garai Jóbbal annak Veszprém megyei

³⁷ KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 93.

³⁸ 1411. szeptember 26. (Dl. 43945, ZSO III. 975. sz.) 1412. május 5. (Dl. 43945) 1414. augusztus 19. (Dl. 43945, ZSO IV. 2382. sz., Kiadása: NAGY IMRE: A Pécz nemzetség örökösödési pere 1425–1433. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XV. 10. Budapest 1892.

³⁹ 1484. november 15. (Df. 201397, 18. századi másolata: Dl. 86542)

Somlyó nevű váráért, most a nevezett erősségeket visszacserélték. Időközben Thapson-i a Somlyói *castrum*hoz tartozó Vas megyei birtokokat Kanizsai Lászlónak adta zálogba, azonban Garai ezt, továbbá a szintén elzálogosított somogyi Pata mezővárost visszaváltotta, így Jób zálogba kapta János Baranyában fekvő birtokait.⁴⁰

Zágráb megye korszakunkban már nem tartozott a káptalan hatóköréhez, hisz a korábbi 8 alkalommal szemben most csak 3 ízben szerepel az oklevelekben.⁴¹ Egyetlen alkalommal szállt ki pécsi *testimonium* a megye területére: Mátyás császmái prépost és zágrábi kanonok kérte a káptalant, hogy küldje ki hites tanúbizonyságát azon eskü letételére, amely János zágrábi püspök és káptalana közti birtokvitát volt hivatva lezárni.⁴² A káptalan Gál baranyai *archidiaconus*t bízta meg a feladattal, aki a zágrábi székesegyházban a nagymisén jelen volt az eskü letételénél.⁴³ Ernuszt Zsigmond pécsi püspök felkereste a testületet és elődje Janus Pannonius püspök (1459–1472) halála felől tudakozódott.⁴⁴ A káptalan oklevélben tudatta a választ Zsigmond püspökkel, miszerint Janus Medvevárban hunyt el március 27-én, sőt még a sír-emlékéről is értékes információkat közöltek.⁴⁵

A 15. század második felében Baranyában is birtokokat szerző Enyingi Török család is a káptalan előtt intézte ügyeit.⁴⁶ Török Imre hitvese Krisztina, annak a Parlagi Györgynek volt a leánya, aki több alkalommal viselte Szabolcs megye főispáni tisztét és birtoktestei is az ország északi részén fe-

⁴⁰ 1470. február 9. (Dl. 88493)

⁴¹ Vö. KOSZTA, 1995. 256.; KOSZTA, 1998. 93.

⁴² 1392. február 19. (Monumenta Historica Episcopatus Zagrabienensis. I–II. Ed.: Ivan Tkalčić Baptista. Zagrabiae 1874. (a továbbiakban: Tkalčić) I. 332–334., ZSO I. 2395. sz.)

⁴³ „[...] ad ecclesiam Sancti regis Stephani de eadem hora tertiarum, hora scilicet magne misse accessisset [...]” uo.

⁴⁴ „[...] de anno et die obitus eiusdem domini Johannis predecessoris sui [...]” IVÁNYI BÉLA: Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratot formuláskönyv. Történelmi Tár. 1904. 481–538. (a továbbiakban: IVÁNYI, 1904. 529. sz. Idézi és interpretálja: BODA MIKLÓS: Pécs – Medvevár – Pécs. Janus Pannonius a pécsi utóélet tükrében. In: uő: Stúdium és Literatura. Művelődéstörténeti tanulmányok. 137–138. Pécs 2002. (a továbbiakban: BODA, 2002.) 135–142.

⁴⁵ „[...] vigesima septima mensis martii, in arce Medve ditioni ... cuius tandem corpus, ad nos usque delatum sarcophago lapideo honorifice est reconditum [...]” IVÁNYI, 1904. 529. sz. Természetesen a közölt 1507-es év és X. Leó pápa (1513–1521) említése a formuláskönyv műfaji specifikumával magyarázható. L. BODA, 2002. 137.

⁴⁶ CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest 1890–1904. (a továbbiakban: CSÁNKI) II. 595.

küldtek.⁴⁷ Krisztina nemes asszony (*generosa domina*) a pécsi káptalan elé járulva mondott le megboldogult (*condam*) atyja a Losoncziaknak elzálogosított Heves megyei Tarján és Abád birtokairól a Nagylucseiek javára.⁴⁸ Egy esztendővel később (1487) a káptalan két tagját, János *custos*t és Bertalan kanonokot, küldte tanúbizonyiságul Sziget várába, ahol az említett Krisztina az apja halálával reá szállott Szabolcs megyei minden ingó és ingatlan vagyonát férjének Imrének és apósának Ambrusnak hagyta.⁴⁹

Ernuszték szintén a káptalan előtt intézték bányáik ügyeit, így 1497-ben a Besztercebánya város határában lévő valamennyi arany, ezüst, réz és mindenfajta ércbányáikat, továbbá régi és új tárnákat Thurzó Jánosnak 10 évre árendába adták évi 3000 aranyforintért.⁵⁰ Három év elteltével Zsigmond püspök ismét megjelent a hiteleshely előtt és bevallást tett arról, hogy a besztercebányai ezüst- és rézbányáit, valamint a városban lévő kőházát halála esetén Corvin János hercegre hagyja.⁵¹

Amint már említettük 10 vármegye csupán 1–1 oklevélben szerepel. Mátróti János macsói bán Zsigmond király felhatalmazása alapján Arad megyében lévő *Palylese* nevű birtokát, további két birtokrésszel együtt nővérének, Ilonának adta.⁵² 1407-ben Garai Miklóst és testvérét Jánost beiktatták Nekcse várába és tartozékaiba, melyet királyi adományként nyertek cserébe adva érte Liptó megyében fekvő három várát.⁵³

A jelen dolgozatban bemutatott kutatási eredmények, valamint a korábban Koszta László által feldolgozott anyag alapján lehetőségünk nyílik a pé-

⁴⁷ CSÁNKI I. 539.

⁴⁸ 1486. június 22. (Dl. 19160) CSÁNKI I. 82.

⁴⁹ 1387. január 28. (Dl. 88728) Az ingatlanok között szerepel pl.: Chew vára (castrum), Körtvélyes, Angyalkája stb.

⁵⁰ 1497. szeptember 23. (Df. 231971) A Fugger–Thurzó társaság bérelte már 1495-től Corvintól e bányákat, amelyek immár visszakerültek az Ernuszt család tulajdonába, ám a bérleti szerződés továbbra is életben maradt. KUBINYI, 2001. 317–318.; WENZEL GUSZTÁV: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Budapest 1883. 36.

⁵¹ 1500. június 13. (Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Magyar történelmi emlékek I/1. I. 1441–1538. Összeáll.: Hatvani Mihály. Pest 1857. 17–18.) Említi KUBINYI, 2001. 318.

⁵² 1399. március 29. (Dl. 8405, ZSO I. 5780. sz.)

⁵³ 1407. július 27. (Dl. 9330, ZSO II/2. 5640. sz.) Említi ENGEL PÁL: Baranya megye az országos politikában (1316–1437). In: Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Szerk.: Font Márta–Vargha Dezső. Pécs 2001. 72.

csi székeskáptalan több mint három évszázados hiteleshelyi működése során – valamilyen formában – korunkra maradt kiadványai⁵⁴ segítségével megrajzolni az intézmény közhitelű tevékenységének hatókörét.⁵⁵ Az 1214-től adathozható és a Mohácsig terjedő intervallumban a hiteleshelyi kiadványokba 30 vármegyében található ingatlan neve került. Természetesen a káptalan székhelyének *comitatusa*, Baranya, képezte a középkor folyamán az intézmény hiteleshelyi praxisának törzsterületét.⁵⁶ A második csoportba tartozott Somogy és Tolna, míg a harmadikba Bodrog, Körös és Valkó. A negyedik csoportba tartozó vármegyék alkották a káptalan vonzáskörzetének szélső pontjait: Verőce, Pozsega, Zágráb, Zala és végül Varasd. A diplomákban szereplő további 19 megye nem tartozott a pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzetéhez. Amennyiben az egyházigazgatás szempontjából készítünk összszegzést, megállapíthatjuk, hogy a pécsi egyházmegye határain kívül a káptalan hiteleshelyi tevékenységet végzett a bács-kalocsai-, veszprémi- és zágrábi *diocesis*ek területén is.

⁵⁴ Az középkor folyamán keletkezett pécsi kiadványok közül 1115 maradt korunkra. Az oklevelek közül 989 (86%) tartalmaz földrajzi neveket, melyek alapvetők a vonzáskörzet meghatározása szempontjából.

⁵⁵ A káptalan középkorban végzett tevékenységére értendő természetesen, hisz a hiteleshelyek 1874-es megszűnéséig folytatta közhitelű tevékenységét. L. PAPP LÁSZLÓ: A hiteleshelyi intézmény megszűnése. *Regnum* 5. (1942) 532–562.; A káptalan Pécs török kézre kerülése (1543) után iratai egy részével Szigetvárra, majd Sziget elestével (1566) Pozsonyba menekült. A Pécsen maradt iratai elpusztultak. Végül 1690-ben térhettek vissza a kanonokok székvárosukba, régi birtokaikat is visszakapták, melyek tulajdonjogában I. Lipót (1657–1705) 1703-ban kelt adománylevele erősítette meg az intézményt. L. BÓNIS GYÖRGY: A közhitelesség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak. *Levéltári Szemle* 1964/1–2. sz. 138.; Vö. TIMÁR GYÖRGY: A pécsi címzetes (választott) püspökök birtokmegőrző törekvése a török hódoltság idején. In: Pécs a törökkorban. Szerk.: Székely Ferenc. Pécs 1999. 163–167.

⁵⁶ Itt említtem meg, hogy egy közelmúltban megjelent tanulmány kiválóan összefoglalta a hiteleshelyek területi illetékességét. A szerző is levonta – a már régóta ismert – konklúziót, hogy ti. a hiteleshelyek száma az ország területén K–Ny-i irányban haladva fokozatosan növekszik és ezzel párhuzamosan területi illetékességük csökken. A pécsi káptalan fentebb ismertetett gyakorlata alapján, talán szerencsésebb lenne árnyaltabban fogalmazni, ugyanis a következőket olvashatjuk a dolgozatban: „A pécsi káptalan és a pécsváradai konvent pedig kizárólag Baranya megyében látott el hiteleshelyi feladatokat és működött, mint »megyei« hiteleshely.” C. TÓTH NORBERT: Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14–15. században. *Századok* 136. (2002) 362.; A hiteleshelyek vonzáskörzetére vonatkozó részeket idézi KRISTÓ, 2003. 169–171.

Végezetül szeretném kiemelni a pécsi székeskáptalan és a zágrábi egyházi testületek és személyek korszakunkban is nagy intenzitású kapcsolatait.⁵⁷ A középkor korábbi szakaszában is többször fordultak a zágrábi káptalan tagjai és az egyházmegye főpásztorai a pécsi hiteleshelyhez különböző ügyekben, sőt személyi kapcsolatok is erősítették a két kanonoki testület viszonyát.⁵⁸ Az általunk vizsgált korszakban – amint fentebb már jeleztük – hat ízben állítottak ki Pécsen közhitelű okiratot a zágrábi káptalan számára, érdekében.⁵⁹ Két személy a zágrábi káptalan éléről került a pécsi préposti méltóságba. Alsáni Bálint bíboros *neposa*, László 1401-ben került a pécsi káptalan élére,⁶⁰ míg Gatalóczi Mátyás 1428–1437 között állt a kanonoki testület élén.⁶¹ Az említett két prépost mellett további 19 személyről van tudomásunk, akik mindkét testületben kanonoki stallummal rendelkeztek.⁶²

⁵⁷ A korábbi időszakban erre Koszta irányította a figyelmet, l. KOSZTA, 1995. 257.; KOSZTA, 1998. 95.

⁵⁸ uo.

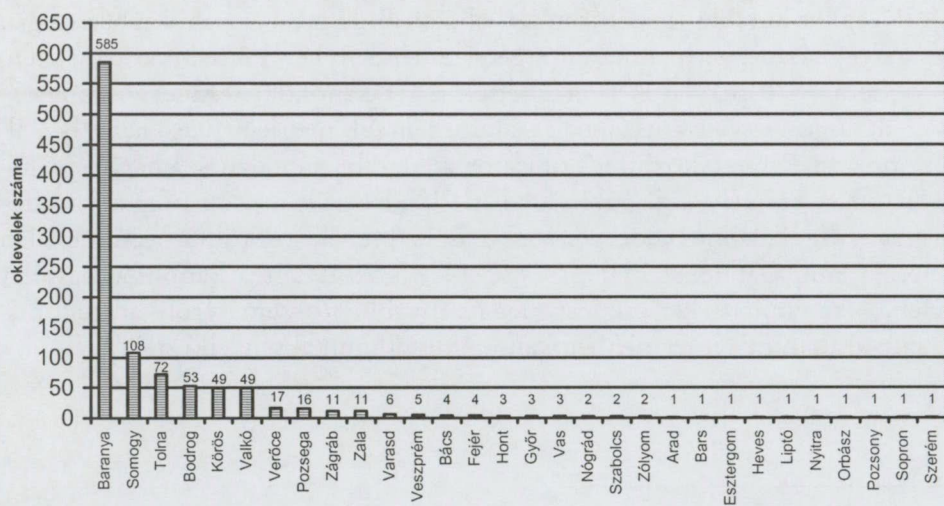
⁵⁹ 1359. november 21. (Df. 256677) 1392. február 19. (Tkalčič I. 332–334., ZSO I. 2395. sz.) 1402. április 3. (Df. 256678, ZSO II/1. 2835. sz.) 1405. március 11. (Df. 256489) 1436. október 23. (Codex Diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis, Ed. Fejér, Georgius. I–XI. Budae 1828–1844. (a továbbiakban: Fejér) X/7. 823–824., KOLLER, JOSEPHUS: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. I–VII. Posonii, Pesthini, 1782–1812. (a továbbiakban: KOLLER) III. 353–354., Tkalčič II. 128.) 1458. szeptember 29. (Df. 256448)

⁶⁰ 1389-ben már zágrábi prépost, majd a pápa a pécsi prépostság elnyerését követően Körösi Dénesnek adta a zágrábi javadalmat. 1402-ben László ismét zágrábi prépostként tűnik fel egy kiadványban, azonban ekkor már Pécsen csak egy kanonoki stallummal rendelkezett. Vö. Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/1–6. II/1–3. Budapestini 1881–1909. I/3. 3–5., I/4. 343.; BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest 1910. 303.; KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom 1900. 70.; FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a hiteleshelyi oklevelek tükrében (1354–1437). In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk.: Font Márta. Pécs 2001. (a továbbiakban: FEDELES, 2001.) 104.; ZSO II/1. 1522. sz.

⁶¹ 1412-től volt zágrábi prépost. FEDELES, 2001. 105–106.; FEDELES TAMÁS: Két pécsi prépost a 15. század első feléből. 25–27. Pécsi Szemle 2002. Nyár 21–27.; FEDELES TAMÁS: Matthias von Gatalócz Propst von Pécs/Fünfkirchen (1428–1437). Specimina Nova. Pars Prima Sectio Medievals II. Red.: Font Márta. Pécs 2003. 77–82.

⁶² FEDELES TAMÁS: Egyházi kapcsolatok Pécs és Zágráb között. Zágrábi kanonokok a pécsi székeskáptalanban (1354–1526). (Sajtó alatt.)

A hiteleshelyi kiadványokban szereplő vármegyék (1214-1526)

II. Anjou Károly Angers-ből származó jövedelmei

MEGJEGYZÉSEK EGY 1288-AS SZÁMADÁSJEGYZÉK KAPCSÁN

ANDREAS KIESEWETTERNEK a közelmúltban megjelent doktori disszertációja látványosan érzékelteti – jóllehet csupán közvetett módon –, mekkora a különbség a nápolyi Anjouk Mediterraneum-béli és az Anjou grófságra vonatkozó kormányzattörténeti forrásellátottságában az utóbbi rovására.¹ II. Károly uralkodására vonatkozóan a helyzet lényegesen rosszabb, mint ami apja, I. Károly korszakát (1246–1285) jellemzi. Az Angers-i Városi Könyvtár középkori anyagát tekintve is igen gazdag kéziratára őriz viszont egy 1288-ból származó Anjou grófságra vonatkozó számadásjegyzéket, mely eddig elkerülte a történész szakma figyelmét. Az alábbiakban ennek felhasználásával szeretnék hozzájárulni az említett információs aránytalanság kiegyenlítéséhez.²

II. Károly 1285 és 1290 között viselte az Anjou grófja (*comes Andegaviae*) címet. Ebből a rövid időszakból alig maradt ránk kormányzattörténeti forrás Angers-ra vagy magára Anjoura vonatkozóan. Ugyanez szerencsére nem mondható el a megelőző időszakról, hála André Joubert 19. századi³, és legfőképp Alain DeBoüard⁴ 20. század eleji forrásközléseinek és regesztáinak.

---

¹ KIESEWETTER, ANDREAS: Die Anfänge der Regierung König Karls II. von Anjou (1278–1295). Matthiesen Verlag. Husum. 1999.

² A teljes forrás elemzésére területi okokból nem vállalkozhatok, ezért néhány ide vonatkozó általános információ mellett kiemelten kezeltem a dokumentum bevételi oldalát és annak a szerkesztő által Angers-ra vonatkoztatott részeit.

³ JOUBERT, ANDRÉ: Les Archives Angevines de Naples. Revue de l'Anjou 1887. 134–164.; 1888. 204–221.

⁴ Actes et lettres de Charles Ier roi de Sicile concernant la France (1257–1284). Éd.: Alain De Boüard. Paris 1926. (a továbbiakban: DE BOÜARD, 1926.); uő: Documents en français des Archives angevines de Naples. I–II. Paris 1933.; Sajnos az Anjouk nápolyi levéltárának elpusztulása a második világháború idején lehetetlenné tette a további ilyen irányú munkát. I. Károly és kancelláriája oklevélkiadási gyakorlatához kapcsolódóan rendkívül fontos

Ezek a publikációk azonban korántsem vállalkoztak a teljes levéltári anyag közreadására, kronológiai szempontból pedig elsöprő többségben I. Károly uralkodásának második szakaszára korlátozódnak.

1290 újabb mérföldkőnek számít Anjou történetében, a grófság ugyanis kilép a Provence-Nápolyi politikai-hatalmi konstellációból, és Szép Fülöp öccsének, Valois Károlynak a birtokába kerül.⁵ Jól ismert, hogy Anjou új grófja igazán ennek a hozománynak köszönheti jövedelmei jelentős megnövekedését és egyben politikai szerepének megszilárdulását.⁶ Valois Károly korábbi birtokainak nagyságát tekintve ez valóban logikusan hangzik, ám mögé semmilyen összefoglaló számadatot nem tudunk állítani, akárcsak a részinformációkkal valamelyest bővebben ellátott I. Károly korszakához sem. 1288-as forrásunk tehát ebből a szempontból kiemelt jelentőséggel bír. A 13. század második feléből ez az egyetlen dokumentum, mely a gróf helyi jövedelmeiről és kiadásairól tudósít. Ráadásul egy olyan „pillanatban” született, melynek köszönhetően a „dinasztiaváltást” megelőző utolsó évek állapotát rögzíti, azaz sokkal pontosabb képet kapunk a Valois Károlynak szánt hozomány tényleges értékéről is.

Az említett számadásjegyzék készítőjét nem ismerjük, ám valószínűsíthető, hogy vagy a grófi bailli vagy egy, a gróf által mellé rendelt klerikus szerkesztette. A forrásban szereplő számadatok szempontjából nagyon fontos, hogy a jegyzék nem egy teljes évről szól, hanem valamivel kevesebb, mint nyolc hónapos intervallum bevételeit és kiadásait veszi számba, nevezetesen 1287. november 1-jétől 1288. június 24-ig (Mindenszentektől Keresztelő Szent János ünnepéig). Míg a bevételi oldal igazgatási és földrajzi kritériumok szerint jól követhetően tagolt, addig a kiadásokat tárgyaló rész ilyen szempontból sokkal rendezetlenebb. Mindkét oldalon azonban pusztán monetáris adatok találhatók. Ha a teljes évi jövedelemre vagyunk kíváncsiak, a forrásban szereplő adatokat nagy körültekintéssel kell kezelnünk. Előfordul, hogy a jelzett jövedelem a jegyzék számadási intervallumától eltérő időköz-

---

elemzésre l. DURRIEU, PAUL: *Les Archives angevines de Naples. Etude sur les registres du roi Charles Ier (1265–1285)*. II. Paris 1886–1887.

⁵ II. (Sánta) Károly és Magyarországi Mária (V. István leánya) leánya Margit révén jut Anjou férje, Valois Károly kezére, aki feleségétől és tulajdonképpen apósától házassági hozományként kapja 1290. augusztus 16-án. PETIT, JOSEPH: *Charles de Valois (1270–1325)*. Paris 1900. (a továbbiakban: PETIT, 1900.) 260.

⁶ Valois Károlyra vonatkozóan a történettudomány néhány tanulmány mellett máig egyetlen jelentős biográfiát tud felmutatni. PETIT, 1900.

höz van kötve, például *ab festo Omnium Sanctorum usque ad Ascensam Domini*. Ilyen például az oklevél-kibocsátásból származó jövedelem. Értelmeszerűen, sűrűn említi a forrás egy-egy egyházi ünnephez kötött fizetési terminust is.⁷ Ebben az esetben a határidő mellett szereplő *pro medietate* vagy *pro toto anno* tájékoztat minket arról, hogy évi egy vagy két terminussal kell számolnunk. Ám épp az egyszeri fizetési határidők, illetve más szintű egy-egyszeri jövedelmek (gabonaeladástól az egyes vazallusok által fizetett *servitium*ig) akár szerepelnek a jegyzékben, akár nem – és ennél fogva ismeretlenek –, nem teszik indokolttá a forrásban található összesítések felszorzását. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy vannak olyan jövedelemforrások (például a *taille*: eredetileg fejadó, korszakunkban azonban már a várost terhelő átalányadó), amit csak két évente vetett ki a grófi adminisztráció. Ezzel az adófajtával egyáltalán nem találkozunk a forrásban, amiből az következik, hogy az adott, valamivel több, mint hat hónapos időszakban azt nem vetették ki Angers-ra, de más Anjou-béli városra, így Saumurre és Baugéra sem.

Másik kérdés, hogy a dokumentumban szerepel-e a jelzett helyeken a grófi kincstár összes bevétele. Mivel az egyes bevételi források csak címszavakban vannak megemlítve, így pl: *expletum*, *praepositura* stb., ezt nehéz eldöntenünk. Úgy tűnik azonban, hogy minden olyan bevétel szerepel a forrásban, ami az adott elszámolási periódusban a bailli kezén keresztülfutott. A baillinak pedig már több évtizedes gyakorlat szerint szinte teljes körű betekintése volt az uralkodó helyi pénzügyeibe. Ez alól azonban van kivétel, így a sénéchal igazságszolgáltatásból származó bevételei.⁸ Ennek egyharmada illette az uralkodót, de ez az összeg vélhetően közvetlenül jutott el a grófhhoz, ugyanis kettejük viszonyában sehol sincs nyoma más közigazgatási tisztviselő, így például a bailli közvetítőszerének.

A jövedelmek földrajzi megoszlása és forráson belüli csoportosítása szintén kritikát igényel. A forrás szerkesztője ügyelt arra, a bevételi oldalon legalábbis, hogy két prévot-i körzetet, Angers-t és Saumur-t, jól láthatóan elkülönítse. Hiányzik viszont a harmadik prévot-i körzet, Baugé, amire még

⁷ Ezek közül leggyakoribb a karácsony, a húsvét és a mennybemenetel napja.

⁸ Külön érdekessége Anjounak, hogy a bailli mellett királyi sénéchal (igen korlátozott hatalommal) is jelen volt a grófságban 1230-as évektől 1330-ig. Címe örökletes volt, a Craon család birtokolta. DE BROUSSILLON, BERTRAND: *La maison de Craon, 1050–1480*. Paris 1893. I. 299. n° 491.; LANDAIS, HUBERT: *Etude sur la géographie, l'histoire et l'administration de l'Anjou au XIIIe siècle*. Thèse de l'Ecole des Chartes, dactyl. Paris 1946. 145–162.

utaló megjegyzés is csak egy található a forrásban. Ennek feltehetően az lehet az oka, hogy elszámolásai külön terminushoz voltak kötve, azaz így kimaradt a tárgyalat féléves intervallumból. Következtetésképp megállapítható, hogy Anjou grófság egészére nézve forrásunk újfent deficitesebb bizonyul. A prévot-i körzeteken kívül eső grófi birtokok – elsősorban erdők – jövedelmei viszont jól „lekövethetőek” forrásunkban.

A forrás elemzését szűkítve, ami konkrétan az Angers-i körzetet illeti, néhol nehéz, vagy teljesen felesleges vállalkozás elkülöníteni a pusztán városi jövedelmeket a prévot-i körzet (nagyjából a város és annak egy 20 km-es vonzáskörzete) többi részéből származótól, vagy attól a jövedelemtől, ami közvetlen módon Angers-ba, mint Anjou „fővárosába” futott be. Így nem pontosítható, pl. a *buffetagiūm* (bor és ecet árusítása után fizetendő járadék) származási összetétele, azaz nem tudni, mennyi származik ebből a város, és mennyi annak körzete lakosaitól. A *taillia judeorum* esetében ugyan fel van tüntetve, hogy a baugé-i zsidók adója nem szerepel a listán, ám ezt leszámítva az összeg egész Anjou-ra vonatkozik, további földrajzi pontosítás tehát önkényes lenne.⁹ Az oklevél-kibocsátási és hitelesítési díjak, taxák, vagy az igazságszolgáltatásból származó jövedelmek leginkább a város közigazgatási szerepéről tudósítanak.

Akadnak emellett természetesen szép számmal olyan jövedelmek, melyeknél fel van tüntetve pontosan, hogy az Angers-i prévot-i körzet mely településéről, illetve birtokáról származnak. Összefoglalva viszont megállapítható, hogy korszakunkban Franciaország nyugati részén – ahogy sok más európai régióban – a város nem függetleníthető teljesen sem közigazgatási szerepétől, sem az őt körülvevő ún. *plat pays*-tól, azaz erősen agrár jellegű vonzáskörzetétől.

A fent említett megjegyzések kíséretében érdemes beletekintennünk a dokumentum tartalmi részleteibe. Nagy értéke a forrásnak, hogy nem pusztán részadatokat közöl, hanem összesítéseket is, amelyek ráadásul egyeznek egy utólagos összeadás során. Mindez azt sugallja, hogy a jegyzék szerkesztője igyekezett alapos és ellenőrizhető számadást végezni, nem pusztán emlékezetben tartás végett feljegyzett estleges adatokról van szó.

⁹ „permittant eisdem in Andegavia, in quacumque villa voluerint, dummodo villa habeat 120 focularia et non minus, morari libere” DE BOÜARD, 1926. n°643.

Forrásunkból kiderül, hogy II. Károly Anjou-ból származó összjövedelme az adott periódusban 3610 font 1 solidus 9 dénár volt. Az összeg nem elhanyagolható, tudva, hogy pusztán félévi jövedelemről van szó, és számos tétel kiegészítésével kapnánk csak meg a teljes éves bevételt. Emellett létezik összehasonlító adatunk az 1230-as évekből. Igaz ez jelentősen korábbi, ám a köztes időszakban, az adott régióban komolyabb inflációval még nem kell számolnunk.¹⁰ 1234-ből származó adat szerint az anjoui baillage teljes évi jövedelme 2408 font 7 solidus 8 dénár, oly módon, hogy tartalmaz egy, az Angers-i lakosokra kivetett 500 fontos rendkívüli adót.¹¹ 1238-ból származó – a 1287–1288-as számadásjegyzék terminusaival egyező – jövedelemlista pedig 1360 font jövedelmet tart nyilván Anjoura vonatkozóan.¹² Ezen felül 1288-as forrásunkból kiderül, hogy az elszámolás pozitív szaldós, 1779 font és 3 dénár tiszta bevétel marad.

Az Angers-ban jegyzett jövedelem a lista alapján 1982 font 9 solidus, azaz az összbevétel 55 %-a. Összehasonlításképp a másik város és prévot-i körzet, Saumur bevétele 928 font 8 solidus 4 dénár. Számos esetben informatív az Angers-i bevételek összetétele is. A legjelentősebb részösszeget az igazságszolgáltatásból származó jövedelmek (*expleta*) teszik ki: 497 font 7 solidus. Összetételét a forrás nem részletezi sajnos, a gyarapodás viszont igen látványos a mintegy fél évszázaddal korábbi adathoz képest, hisz az akkor éves szinten nem érte el a 100 fontot. Véleményem szerint az *expleta* mintegy ötszörös növekedése jól mutatja a grófi hatalom térnyerését az igazságszolgáltatás terén. A jelenség, azaz az uralkodói szerepvállalás illetén megerősödése a Francia Királyságban jól ismert. Anjou apanázs korszakára (1246–1290) vonatkozóan hasonló adattal azonban eddig nem rendelkezünk. Ez a bevételi forrás azonban csak Angers esetében van feltüntetve, valószínű tehát, hogy egymagában az egész grófságra vonatkozik.

A közigazgatási jövedelmek közt jelentős még az Angers-i prévot féléves beszolgáltatása, ami 333 font 6 solidus 8 dénárt tesz ki. Az a tény, hogy az összeg valamint annak kétszerese sem kerek, azt látszik alátámasztani, hogy

¹⁰ SIVÉRY, GÉRARD: L'économie du Royaume de France au siècle de Saint Louis. Lille 1984. 97.

¹¹ Recueil des Historiens des Gaules et de la France (a továbbiakban RHF) t. XXII. 576.

¹² RHF t. XXI.

a prévot-i tisztség Angers-ban az adott időpontban nem volt bérbe adva.¹³ Bosszantó, hogy a jövedelem összetételéről semmi konkrétumot nem árul el a forrás. Mind korábbi, mind későbbi tapasztalatok alapján azonban a prévot-i jövedelmek közé sorolhatók az úthasználattal kapcsolatos vámok (pl. *peagium*), birtokigazgatásból származó jövedelmek (így pl. termény-értékesítés), pénzverésből származó haszon, valamint a prévot igazságszolgáltatási illetékességénél fogva (*basse justice*) bizonyos illetékek, büntetési tételek.¹⁴ Ezen felül, ahogy azt alább látni fogjuk, a gróf ingatlanjövedelmeivel (cenzus, supercenzus) is prévotnak kellett elszámolnia.

Az Angers-ban történt oklevél-kibocsátásból (*de scriptura litterarum*), valamint hitelesítésből (*de sigillo*) származó jövedelmek külön-külön említve szintén megjelennek a forrásunkban. Az oklevélkiadás féléves jövedelme 15 font, míg a hitelesítés ennek majd négyszerese: 56 font 10 solidus.¹⁵ Az egyedüli hely, ahol ilyen jellegű bevétellel találkozunk, az Saumur. Itt viszont csupán a *de sigillo* kategória van feltüntetve (24 font), azaz a hitelesítéssel ellentétben oklevél-kibocsátással vélhetően csak Angers-ban foglalkozott a grófi adminisztráció.

Ami a közvetlen adókat illeti, fentebb már említettem, hogy a listán egyáltalán nem szerepel városok, így Angers, Saumur lakosaira kivetett *taille*. Ugyanakkor ismert, hogy az adófajta létezett, és az is, hogy Angers lakosaira kétevente vetették ki, sőt kései időszakból összegét is tudjuk. 1295-ben Valois Károly a város lakosait örökre mentesíti a *taille* fizetése alól 6000 font egyszeri kifizetése ellenében.¹⁶ Az erről tudósító oklevél megemlíti, hogy az épp megszűntetett adó összege 1000 font volt. Néhány évvel korábban tehát,

¹³ Ezzel ellenkező gyakorlatra példa D'ESPINAY, GEORGES: *Institutions judiciaires de l'Anjou et du Maine*. Angers 1897. (a továbbiakban: D'ESPINAY, 1897.) 33. Forrásunkban a Saumur-i prévot-i jövedelem (kerek 300 font) is amellet szól, hogy a bérbeadás nem ritka jelenség.

¹⁴ D'ESPINAY, 1897. 32–35.; D'ESPINAY, GEORGES: *Le droit de l'Anjou avant les coutumes*. Angers 1901. 51–52.

¹⁵ Angers-ban ugyanebben az időszakban készült püspöki számadáskönyv nem alkalmazza oklevélkiadás és a hitelesítés különválasztását. Sőt azt egybeveszi igazságügyi büntetések összegével (*de sigillo et emendis*), ami éves szinten kiemelkedően magas, 438–750 font közt mozog az 1280-as évek második felében. *Comptes de recettes et de dépenses de Nicolas Gellent évêque d'Angers (octobre 1284–mai 1290)*. Ed.: Urseau, Charles. Angers 1920. IX, 56.

¹⁶ Bibliothèque nationale de France, collection Dom Housseau t. VII. n° 3405.

vélhetően hasonló összeggel számolhatunk, még ha a kétéves fizetési periódushoz képest túl szűk intervallummal dolgozó forrásunkban ez nem is jelenik meg.

Fellelhető ellenben a zsidók által fizetett fejpénz *taillia judeorum*. 330 fontos féléves bevételt jelent, és nem foglalja magába az Anjou keleti részén, Baugéban élő zsidók adóját.¹⁷ Az éves összeg tehát 660 font, ami gyaníthatóan fix összegben megállapított átalányadó volt. Korábbi, I. Károly idejéből származó információk tükrében az összeg nagysága alig változott. 1269-ben I. Károly fejenként 10 solidusban állapította meg a *taille* mértékét, azzal a két megjegyzéssel, hogy aki túl szegény ennek kifizetéséhez, az csak annyit fizessen, amennyit tud; de mindent összevetve úgy fizessenek, hogy legyen legalább 1000 fő (!), aki teljes (10 solidus) összeggel adózik.¹⁸ Négy évvel később, 1273-ban az egy főre eső teher évi 12,5 solidusra emelkedett minden 10 évnél idősebb zsidó vallású esetén, a gróf által kézhez vett teljes összeg pedig 700 font volt.¹⁹ Ha tehát azt nézzük, hogy mindkét esetben a teljes grófságról van szó – az 1288-as forrásunk viszont egy kisebb körzettel nem számol –, akkor megállapíthatjuk, hogy legalábbis 1273 óta a gróf évente ugyanolyan mértékű jövedelemre számíthatott. Nem találkozunk azzal a királyi Franciaországból ismert politikával, amely folyamatosan emelte a *taillia judeorum* összegét, és melynek hivatalos magyarázata a zsidók konverziójának ösztönzése volt.²⁰ Forrásunk által szolgáltatott adat abból a szempontból is lényeges, hogy közvetlenül egy korszakhatárt előz meg, ugyanis 1289-ben II. Károly kiűzi a zsidókat Anjou grófságából.²¹ Az uralkodónak tehát, döntésekor a fent említett rendszeres jövedelemvesztéssel is számolnia kellett.

Angers városhoz szorosabban kötődött a grófi adminisztráció vásárokból származó jövedelme. Forrásunkból kitűnik, hogy ez újfent lényeges tétel volt. Angers évi három alkalommal adott helyet vásárnak. Ebből kettő, a nagyböjti

¹⁷ „deducta portionem judeorum Bauei”

¹⁸ DE BOUARD, 1926. n°105. Az összeg tehát minimum évi 500 font kellett, hogy legyen.

¹⁹ DE BOUARD, 1926. n°643. Tíz éven aluliak az összeg felét fizették. A 700 fontot egy összegben az anjoui zsidók elöljárója (syndicus et procurator judaeorum Andegaviae), egy bizonyos Moyses szolgáltatta be a grófnak.

²⁰ DAHAN, GILBERT: Juifs en occident. In: Dictionnaire du Moyen Age. Ed.: Gauvard, Claude, De Libera, Alain, Zink, Michel. Paris 2002. 786–787.; FAVIER, JEAN: Philippe le Bel. Paris 1978. 198.

²¹ RANGEARD, PAUL: Histoire de l'Université d'Angers. Ed.: Lemarchand, Albert 2 vol. Paris 1868. t. II. 183–187.

és a szent Miklós ünnepéhez (december 6.) köthető szerepel a számadásjegyzékben. A harmadik, az Angevine-kor (Notre-Dame Angevine: szeptember 8.) kezdődő értelemszerűen kimaradt az összesítésből. A szent Miklós ünnepi vásár 214 font 7 solidus, a nagyböjti 201 font 8 solidus bevételt hozott. Az Angers-i vásárok felügyeletét I. Károly vonta saját hatáskörébe 1255-ben.²² A városfalon belül, a 13. század második felétől grófi birtokon (Halles) működő vásárok konkrét jövedelméről eddig semmit nem tudtunk.²³ Ismert ugyanakkor, hogy szintén I. Károly az Angers-i sokadalmakra látogatók számára biztosította a Champagne-i vásárok privilégiumait, igaz a vásárvámost továbbra is fenntartotta magának.²⁴ Találunk továbbá egy másik tételt (*stallagium*), mely ugyan rendkívül csekély (4,5 font), ám mégis a listában említett két vásárhoz kapcsolódik. Egyfajta kirakodási díjról lehet szó, amit különleges feltételek mellett szedtek, hisz a forrás szerkesztője fontosnak tartotta ezt a vásári összjövedelemtől elkülönítve feljegyezni.

A város kereskedelmi központjában (Halles) a grófnak természetesen az év más időszakából is származott jövedelme. A hetipiacok felügyelete és a *ponderatio* (hiteles mérés), azonban már jóval csekélyebb, az adott félévben 60 font jövedelmet hozott. Ugyanennyit tett ki a városba eladás végett behozott halak vámja.

A forrásból kiolvasható további kereskedelmi tevékenységhez köthető díjtételek (*boutagium* és *vinagium*), melyek féléves összege nem éri el a tíz fontot, már nem az Angers-i lakosokat terhelték,²⁵ csupán a városfalon kívül élő prévot-i körzet lakosait, így kerültek mégis az Angers-i lajstromba.

Számolnunk kell viszont a városban a grófi birtokok ingatlanjövedelmeivel. Természetesen csak azokról van szó, amelyek számos, az egyháznak tett adomány után is megmaradtak, valamint nem kerültek a 10–11. századtól kezdve hűbérbe, ugyanis ezekben az esetekben grófi jövedelem alig mutat-

²² Inventaire des archives anciennes de l'Hôpital Saint-Jean d'Angers suivi d'un cartulaire de cet Hôtel-Dieu. Ed.: Célestin Port. Angers–Paris 1870. 140–141. n° CXLIV. Korábban az Angers-i vásárok jövedelmét az Angers-i Szent János ispotály élvezte.

²³ 1255 előtt az Angers-i vásároknak az úgy nevezett Nagy-híd adott helyet, ami az említett ispotály feudumán helyezkedett el. Az ispotály pápai és királyi közvetítéssel évi 300 font redditust követelt I. Anjou Károlytól a vásárok átkelyezéséből származó kár miatt. Uo.

²⁴ Dictionnaire historique, géographique et biographique de Maine et Loire Ed.: Célestin Port. 4 vol. 1965–1989. t. I. 35.

²⁵ DION, ROGER: Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle. Paris 1959. 278–279.

ható ki. Más a helyzet ott, ahol az uralkodó birtoka egy meghatározott census fejében került átadásra. Itt nem bérleményről, hanem sokkal inkább haszonélvezeti jogról beszélhetünk, ami azonban a 13. század végére már pusztán gazdasági jelentőséggel bíró viszonyként értelmezhető.²⁶ Angers-n belül számos olyan zóna ismert, ahol a grófnak ilyen jellegű jövedelmei voltak. Várostartóval foglalkozó kutató számára tehát ezek részletes feltüntetése rendkívül értékes lehet, hisz ez által ismerjük meg egyes negyedek lakóit, tudunk beazonosítani házakat, kerteket, üres telkeket, melléképületeket stb. Sajnos azonban a forrásunk ebből a szempontból rendkívül szűkszavú. Egyedül egy utca (rue Baudriere-a város kereskedelmi ütőere) néhány házának censusáról tájékoztat bennünket a szerző, ami összesen nem tesz ki három fontot. Kérdés, hova tűnt az összes többi? Nagy valószínűséggel azok a prévot-i jövedelmek közé kerültek, ám az, hogy miért lett akkor néhány mégis külön feltüntetve a *de censibus* címszó alatt, nem világos. Máshonnan származó grófi censusjegyzék viszont nem áll rendelkezésünkre, így sajnos az Angers-i ingatlanjövedelmek terén óvatos becsléssel sem érdemes kísérleteznünk.²⁷

Emellett feltűnően kevés esetben van feltüntetve, és kis összeget eredményez (néhány font) a gróf egyes vazallusaitól származó jövedelem (*servitium*), melyet a hűbérbe adott városi (Angers) telkek, házak után élvezett az uralkodó.

A listán szereplő többi, Angers-nál feltüntetett jövedelemtétel (alig több mint 100 font) mind a városon kívüli, de annak vonzáskörzetében lévő birtokokról, településekről származik. Természetesen ezek egyáltalán nem függetleníthetők a várostól és polgáraitól. Az Angers-i lakosok számos esetben környékbeli rétek, földek, szőlők bérlői, haszonélvezői. A várost környező erdők *forestagiuma* vagy *pasnagiuma* éppúgy vonatkozott egy Angers-i lakosra, mint a szorosabb értelemben vett helybéltre. A várost környező grófi birtokok földesúri jövedelmei kapcsán érdemes megemlíteni a Les Pont de

²⁶ CHÉDEVILLE, ANDRÉ: Le rôle de la monnaie et l'apparition du crédit dans les pays de l'Ouest de la France (XIe-XIIIe siècles). Cahiers de civilisation médiévale n°68 (1974) 320–325.

²⁷ Arányait tekintve viszont biztos, hogy nem a közvetlen grófi birtok területe a legnagyobb Angers-ban. A székeskáptalan, a Saint Aubin apátság, és a Szent János ispotály is nagyobb ingatlanjövedelemmel bírt a 13. században.

Cé-i malmokat (30 font). II. Károlynak Angers-ban és körzetében ez volt az egyetlen ilyen jellegű bevétele.

Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy forrásunk ugyan hiányos és fontosnak tűnő részleteket elhagyó, mindezáltal sok szempontból nem helyettesíthet censusjegyzékeket, részletes birtokjövedelmi vagy közigazgatási összesítéseket, de ez nem is lehet a célja. A dokumentum által szolgáltatott adatok ellenben számos téren közelebb viszik a kutatót a gróf 13. század végi pénzügyi támaszainak és az azok mögött álló súlypontok megismeréséhez.

II. Károly bevételeinek jó része továbbra is valamilyen szinten földesúri jövedelmekhez, illetve járadékokhoz köthető. Ezen belül jelentős a gazdasági tevékenységhez tartozó bevétel: vásárok, piacok. A két Angers-i vásár jövedelme közel másfélszerese a klasszikus földesúri jövedelmeket összegyűjtő prévot- i bevételeknek.²⁸ Ezek mellett igen hangsúlyos az a jövedelemtétel, mely részint a gróf uralkodói mivoltához köthető (igazságszolgáltatás, oklevél-hitelesítés). Figyelemre méltó az is, hogy a forrásban szereplő összjövedelem több mint 80 %-a két városhoz, Angers-hoz és Saumurhoz köthető.

Radikális változásról szóló információk hiányában úgy tűnik Valois Károly is hasonló jövedelem-összetétellel számolhatott uralkodásának korai időszakában. Jelentős változás csak a század utolsó éveiben történt, amikor III. Károly öt egymást követő évben rendkívüli adóval (*auxilium*) sújtotta a grófság összes nemesét és Angers városát, mely a 13. században először általános társadalmi elégedetlenséget váltott ki Anjouban.²⁹

²⁸ Mindemellett léteztek – még ha csekély számban is – ide vonatkozó városi kiváltságok. III. Károly egy 1321-es oklevelében ellenszolgáltatás nélkül megadta ill. megerősítette az Angers-i polgároknak a vadászati jogot a város 5 mérföldes körzetén belül. Archives Départementales de Maine et Loire Hs A 1. f. 33.

²⁹ Archives Nationales J. 178 f. 61. Erre vonatkozóan ld. még VERRY, ELISABETH: Charles de Valois et les seigneurs d'Anjou (1290–1325) In: L'Europe des Anjou 15–37.

János kalocsai érsek szerepe III. András kormányzatában

JÁNOS KALOCSAI ÉRSEK a 13. század második felének egyik kiemelkedő egyházi és politikai személyisége volt. Nagy szerepet játszott abban, hogy az V. István uralkodása óta – döntően a világi nagybirtokosok politikai térnyerésének és befolyásának köszönhetően – elharapódzó (kormányzati-belpolitikai) anarchiát valamelyest sikerült megfékezni. IV. (Kun) László idején csak igen rövid időre (1277–1279), III. András uralkodása alatt viszont szinte annak trónralépésétől kezdődően sikerült egy olyan konszolidált helyzetet teremteni, amelyben újra volt tekintélye az uralkodónak és újra működőképes királyi kormányzat irányította az országot. Mindez a Lodomér esztergomi érsek és János kalocsai érsek vezette, bolognai jogtudósokban bővelkedő főpapi karnak és az általuk kidolgozott konszolidációs politikai irányzatnak – még ha csak formálisan is – megnyert nemesek támogatásának volt köszönhető. A magyar klérus által megvalósítani kívánt római-kánonjogi ideológiai alapokra támaszkodó, rendi jellegű kormányzati modell korát meghaladó próbálkozás volt, mivel a magyarországi társadalmi-politikai fejlődés még nem jutott el az ehhez szükséges fejlődési fokra. Ennek ellenére ezen kormányzati alternatíva meghonosítási kísérletével sikerült egy időre megfékezni a már markánsan jelen lévő oligarchák hatalmi térnyerését. Pontosabban; időnként kompromisszumokra lehetett kényszeríteni a nagyhatalmú bárókat, olykor-olykor lehetőség nyílt a királyi hatalom szolgálataiba állítani őket vagy segítségükkel az ország függetlenségén őrködni Anjoukkal szemben.¹

János kalocsai érsek mind királyi szolgálatában mind egyházkormányzói minőségében jelentős személyisége és támasza volt III. András uralkodásá-

---

¹ BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971. 23–29.; GERICS JÓZSEF: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Budapest 1987. (a továbbiakban: GERICS, 1987.) 246–249., 260–264., 283–309.; SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Budapest 1993. (a továbbiakban: SZÜCS, 1993.) 291–302, 322–347.; KRISTÓ GYULA: Magyarország története. 895–1301. Budapest 1998. (a továbbiakban: KRISTÓ, 1998.) 265–266., 269–273.

nak. A tanulmány elsősorban politikai szerepére, a királyi hatalom érdekében tett szolgálataira fekteti a hangsúlyt. Meg kell azonban jegyeznem, hogy az utolsó Árpád-házi király uralkodása az a korszak, amikor az egyik legfőbb egyházkormányzói tisztség, konkrétan a kalocsai érsekség sem elsősorban magas egyházi közigazgatási funkciót takar, hanem politikai töltettel sokkal inkább átfutott pozíció, mint korábban, ahhoz képest is, hogy az egyház mindig is igyekezett jelentős politikai befolyást szerezni a belpolitikában illetve az államkormányzatban. A főpapi kar szerepét általában már vizsgálta Gerics József a magyarországi korai rendiséggel kapcsolatos könyvében. Jelen tanulmány konkrétan János kalocsai érsek szerepére próbál rávilágítani ebben a folyamatban.

Még mielőtt a III. András kori állapotok tárgyalásába foglalnánk, nagyon röviden érdemes egy pillantást vetni a IV. (Kun) László uralkodása alatti állapotokra, pontosan pedig arra, hogy milyen mértékben érhető tetten, illetve megfogható-e már annak a főpapi karnak a politikai szerepvállalása, amely a rendi jellegű kormányzati modell megvalósítására törekszik.² IV. (Kun) László uralkodásának különösen első évtizedében politikai tényezőként elsősorban a bárók és az anyakirálynő jöttek számításba, mint akiknek tanácsából, egyetértésével vagy beleegyezésével történtek az oklevélbe foglalt intézkedések.³ A főpapi politikai befolyásra már lényegesen kevesebb példa akad, és többségük nem köthető konkrét személyekhez. Általában a „főpapak és bárók hozzájárulásával, tanácsából, egyetértésével” formulába van beleértve a magyar klérus – s jelen tanulmány főszerzője, János kalocsai érsek is – konkrét személyek említése nélkül, a következő évekre keltezett oklevelekben: 1274 (1), 1276 (2), 1277 (3), 1278 (2), 1284 (1), 1286 (2), 1288 (3), 1289 (3) és egy év nélküli oklevél.⁴ Ezekben az esetekben tulajdonképpen a királyi

² A korlátozott területi keretekre való tekintettel itt csak érintőlegesen vizsgálom a IV. (Kun) László alatti helyzetet, részletesebb elemzésre jelen fórumon nem nyílt lehetőségek.

³ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Szerk. Szentpétery Imre-Borsa Iván. (a továbbiakban: Reg. Arp.) Budapest 1923–1987. 2317., 2322., 2344., 2346–2348., 2356., 2357., 2366., 2377., 2378., 2389., 2406., 2450., 2477., 2517., 2524., 2556., 2563., 2571., 2595., 2596., 2608., 2635., 2641., 2642., 2644., 2650., 2660., 2663., 2664., 2689., 2707., 2714., 2716., 2734., 2741., 2762., 2767., 2768., 2771., 2793., 2794., 2796., 2803., 2808., 2864., 2870., 2946., 2949., 2985., 3137., 3185., 3295., 3341., 3367., 3413., 3414., 3457., 3525. sz.

⁴ Reg. Arp. 2572., 2732., 2750., 2797., 2798., 2806., 2861., 2870., 3330., 3354., 3413., 3414., 3482., 3510., 3525., 3545., 3546., 3600. sz.

tanács működésének gyakorlata figyelhető meg. János kalocsai érsek két alkalommal szerepel konkrétan, név szerint említve.⁵ Ezek a fellépések azonban más jellegűek, kevésbé intenzív politikai befolyásra vallanak, mint amelyek a most következőkben, III. András uralkodása alatt megfigyelhetők, amikor János kalocsai érsek is túllép a királyi tanácsban betöltött szerepkörén.

III. András uralmának kezdetén már egyházi karrierje csúcán volt, hiszen a kalocsai érseki címet 1278-tól viselte. Korábbi egyházi pályája egyenletesen ívelt ezen főpapi méltóságig. János a Hontpázmány nemzetség Forgách-ágából származott. Bolognában folytatott felsőfokú tanulmányokat és szerzett kánonjogi doktorátust. V. István és IV. (Kun) László udvari papjaként kezdte a királyi hatalom szolgálatát. 1273-tól volt tagja az esztergomi káptalannak mint gömöri, majd nyitrai főesperes. 1277-ben budai prépost és esztergomi kanonok, majd 1278-tól fehérvári választott prépost volt.⁶ Az udvari papként kezdett uralkodói szolgálatban királyi kápolnaispánság következett, majd 1278-ban már IV. (Kun) László alkancellárja, 1279 márciusáig pedig a kancellári címet viselte. 1290-től kezdve, III. András egész uralkodása alatt betölti ezt a pozíciót.⁷

Legmagasabb egyházi tisztségét, a kalocsai érseki címet 1278. december 10-től 1301. szeptember 26-ig viselte.⁸ Érseki posztjának pápai megerősítése kissé elhúzódott. Ez a beiktatás Fülöp fermói püspök nevéhez fűződik, aki-

⁵ Uo. eskütétel – 2870., tanácskozás – 3546.

⁶ János kalocsai érsek életrajzáról: KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom 1900. 17–18.; BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: János kalocsai érsek származása. In: Békefi emlékkönyv. Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére. Szerk.: Pintér Jenő. Budapest 1912. 100–105.; GERICS, 1987. 247., 249., 260., 263., 283–309.; UDVARDY JÓZSEF: A kalocsai érsekek életrajza. (1000–1526) Köln 1991. (a továbbiakban: UDVARDY, 1991.) 162–175.; SZÚCS, 1993. 294., 300., 303., 319., 325–326., 332–334., 336., 345.; KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1995. (reprint) 657–661.; KATONA ISTVÁN: A kalocsai érseki egyház története. I. Szerk.: Romsics Imre. Ford.: Takács József, Sajtó alá rendezés, előszó, kiegészítő jegyzetek: Thoroczkay Gábor. Kalocsa 2001. (a továbbiakban: KATONA, 2001.) 178–182.

⁷ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A királyi kancellária az Árpádok korában. Budapest 1885. (a továbbiakban: FEJÉRPATAKY, 1885.) 44., 46., 142–143., 172., LUDMILLA SULITKOVÁ: Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András kancelláriájának működése és személyzete. In: Levéltári Közlemények 1982. 67.; KATONA, 2001. 180–181.

⁸ KATONA, 2001. 178–182.; ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II. Budapest, 1996. I. 64.

nek szentszéki legátusi megbízatása (1279–1281) Magyarország egyházi állapotainak rendezésére szolt. Az 1279. június 13-án⁹ kelt pápai megbízólevél az üresedésben lévő esztergomi érseki széket betöltésének rendezése mellett azt is Fülöp feladataul tűzte ki, hogy vizsgálja meg a kalocsai választott érsek, azaz János személyének alkalmasságát és megválasztásának szabályszerű voltát. János csak 1282-ben jutott hozzá végleges megerősítéséhez, mert 1282. június 18-án már a „választott” jelző elhagyásával kap pápai megbízatást.¹⁰

Az uralkodói politikát „alakító” szerepére legelőször az 1290 szeptemberében az érsekek, püspökök, bárók és nemesek részvételével megtartott országgyűlés végzéseinek kapcsán világíthatunk rá. A főpapság befolyása itt még csak halványan érvényesül: a 7. és a 8. cikkelyek IV. (Kun) László jogos illetve jogtalan adományainak felülvizsgálatáról rendelkeznek. Az uralkodó az érsekek, a püspökök és az ország által kiküldött tanácsosok véleménye szerint fog határozni a fenti kérdésben.¹¹ Ezáltal a főpapok – többek között János kalocsai érsek is – lehetőséget kapnak az uralkodói birtokpolitikába való beleszólásra, mely „beavatkozás” – nyilván önmagán túlmutatóan – befolyásolhatja a belpolitikai helyzet alakulását.

A törvény adta lehetőség, a tanácsadói funkció nyomait, János kalocsai érsek politikai érvényesülésének mutatóit a rendelkezést követő időszak királyi okleveleiben kell keresnünk. III. András 1290. november 28-án a szepesi őrkánonok testvére számára IV. (Kun) László birtokadományát (1282) erősíti meg a szepesi káptalan, Lodomér esztergomi és János kalocsai érsek kérésére.¹² 1290. november 29-én ugyancsak a két érsek kérésére, és szintén IV. (Kun) László egy privilégiumát erősíti meg az uralkodó Vörös Tiburcius számára.¹³ Ezek a rendelkezések még nem tükrözik szigorúan, pontosan az

⁹ Augustinus Theiner: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia*. I–II. Róma, 1859–1860. (a továbbiakban: THEINER) I. 338.

¹⁰ THEINER I. 350.; KATONA, 2001. 179.

¹¹ *The Laws of Hungary. Series I. Decreta Regni Medievis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. 1000–1526. Vol. 1. 1000–1301.* Translated and edited by M. János Bak–György Bónis–James Ross Sweeney. Bakersfield 1999. (a továbbiakban: DRMH I/1.) 44–45.; Legújabb magyar kiadása: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. Szerk.: Bertényi Iván. Budapest 2000. (a továbbiakban: SZGY. 2000.) 285. A magyar kiadás közlését a paragrafusok magyar szakirodalomban hagyományos felosztása miatt tartom fontosnak, mert az angol–latin bilingvis kiadás más felosztással dolgozik.

¹² Reg. Arp. 3676. sz.

¹³ Reg. Arp. 3678. sz.

1290-es törvényben megfogalmazott tanácsosi funkció gyakorlati megvalósítását: egy, a földtulajdonos számára pozitív birtok-felülvizsgálatról van tulajdonképpen szó, de még nem az érsekek nyomatékos tanácsából, hanem csupán kérésére, s más egyháziakról vagy világiakról nincs szó.

A következőkben azonban már fellelhető az 1290-es törvény egyházi „tanácsosainak” nyoma: 1290-ben – pontosabb dátum nélkül – III. András Aba Amádé nádor részére, szolgálataira való tekintettel, többek között az uralkodó trónra segítéseért Lodomér esztergomi, János kalocsai érsekek, András egri, Pasca nyitrai püspökök tanácsára megerősíti őt az ungi ispánságban.¹⁴ A nagyhatalmú báró az egyház politikai befolyásának, tanácsának(!) köszönhetően maradhat meg egy korábbi méltóságában és az azzal járó birtokokban, és ebben az esetben az érsekeken kívül már püspökök is szerepet kapnak a véleményezési eljárásban. Az 1291. június 24-én kelt két birtokadományozó oklevélben már szinte szó szerint a törvény szövege ismétlődik: Vörös Ábrahám az érsekek, püspökök és más bárók tanácsából, szolgálataira való tekintettel kapott birtokot a királytól.¹⁵

Más típusú befolyásra példa az, amikor nem az előzetes tárgyalás kapcsán, hanem a megerősítés terén találkozunk a főpapi „beavatkozással”: III. András 1291. július 3-án Fehérváron, útban az osztrák–magyar háborúba, két oklevelet is kiállít Tivadar fehérvári prépost, alkancellár és testvérei kérésére: átírja IV. (Kun) László 1274-es birtokadományát, s az oklevelet a nagyobb nyomaték kedvéért Lodomér esztergomi és János kalocsai érsek is megpecsételi.¹⁶ E két oklevél esetén a főpapi befolyás azért más jellegű, mert a királyi alkancellár kérésére készült, aki egyébként a királyi felségpecsét őrzője. A visszaélés gyanújának eloszlatását is szolgálhatták a két főpap pecsétjével is megerősített oklevelek.¹⁷

1291. július 10-én a király Győrött, útban az osztrák háborúba, az érsekek, a püspökök és a bárók tanácsából IV. (Kun) László birtokadományát

¹⁴ Wenzel Gusztáv: Árpád-kori Új Okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Pest-Budapest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO.) XII. 413. sz. 496–498.

¹⁵ A Pécz nemzettség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241–1526. Budapest 1906. 11. sz. 16–18.; 12. sz. 18–20.

¹⁶ ÁÚO. X. 17. sz. 22–23., 18. sz. 23–24.

¹⁷ FEJÉRPATAKY, 1885. 79.

(1285) erősíti meg egy világi személy, Duruslaus fia Duruslaus számára.¹⁸ Ezen oklevél ismét az 1290-es törvény birtok-felülvizsgálattal kapcsolatos rendelkezéseit követi.

1291. augusztus 28-án az uralkodó egy olyan oklevelet állít ki, amelyben többszörös főpapi befolyás érvényesül, ugyanis a főpapok és bárók tanácsából Simon fia Györgynek birtokot adományoz szolgálataiért, s az oklevelet Lodomér és János érsekek pecsétjével is megerősíti.¹⁹ Baksa nb. Simon fia György III. András uralmának hű támogatója volt, így tehát természetes, hogy a királyi hatalom erősítését szorgalmazó magyar klérus képviselői által is feltétlen pártfogolandó személynek számított.

1291. szeptember 22-én a király Tivadar fehérvári prépost kérésére bizonyos személyeket királyi pohárnoki függésből a fehérvári egyház nemes jobbagyainak sorába „emel”. Lodomér és János pecsétje is szerepel az oklevélen a nagyobb nyomaték kedvéért, ismét az alkancellárra való tekintettel.²⁰ Itt már nem csupán birtokadományról és egy egyházinak való kedvezésről van szó, hanem már a két érsek társadalompolitikai befolyása is megmutatkozik.

1291. október 9. után III. András Lodomér érsek, János érsek, Domokos tárnokmester és Demeter zólyomi ispán tanácsából hadi szolgálataiért birtokadományt erősít meg Jurk fia Dénes comes számára.²¹ Ebben az oklevélben mintha előképe lenne látható az 1298-as törvényben megfogalmazott tanácsosi intézmény konkrét, szabályozott formájának, a 4 tagú kistanácsnak, mely két püspökből (az egyik az esztergomi, a másik a kalocsai érseki tartomány fennhatósága alá tartozó püspökségből) és két nemesből áll. A 1298-as minta itt említett előzménye annyiban nem pontos mása a későbbi törvényben megfogalmazottnak, hogy bárókról van szó a két világi esetében, nem pedig egyszerű nemesekről. Már Gericz József kutatásaiból is ismert azonban, hogy a későbbi, az 1298-as törvény után nyomon követhető, főpapság

¹⁸ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. I–VIII. Győr–Budapest 1865–1891. (a továbbiakban: HO.) VII. 177. sz. 218–220.

¹⁹ Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: FEJÉR) VI/1. 123–125.

²⁰ FEJÉR VI/1. 112–113.

²¹ ÁÜO. V. 20. sz. 30–32.

irányította nemesi befolyás is csak közvetetten volt az, mindig egyház- és királyhű bárók bevonásával történt.²²

Eddig csak birtokadományok ill. -megerősítések terén láttuk Lodomér és János érsekek politikai tekintélyét. 1291-ben (pontosabb dátum nélkül) egy más típusú befolyási övezettel találkozunk: az érsekek, püspökök, előkelők és bárók tanácsából valamennyi regensburgi kereskedőnek biztosítják a IV. Béla kori kiváltságokat. A nagyobb hitel kedvéért Lodomér és János pecsétje is rajta van a királyi oklevélen, akik ezen oklevél tükrében már némi gazdaságpolitikai befolyásra is szert tettek.²³

1293. július 11-én pedig III. András Lodomér és János érsekek elhatározásából birtokot adományoz István fiának Raduzlaus bánnak hűséges szolgálataiért.²⁴ Ő volt az, aki az anyakirálynőért a tengeremlékre igyekvő Ugrin mestert kiszabadította fogságából. Aba Amádé nádorral együtt tehát két országos méltóságot viselő báró részesül az elismerés valamely formájában a két érsek befolyásából. Az itt említett esteken kívül a főpapi befolyás további, ám politikailag kevésbé intenzív megnyilvánulásaira is találunk példát.²⁵

A fenti oklevelek jól mutatják az egyház politikai befolyásának fokozatos térnyerését, de 1293 után, az 1298-as törvény megszületéséig, nincs több a fentiekhez hasonló okleveles adatunk. 1290 és 1293 között tehát 12 olyan oklevél született, amely érzékelteti János kalocsai érsek politikai befolyását, mely vagy tanácsadói vagy megerősítői minőségében nyilvánult meg. Minden esetben világi személyek az oklevélnyerők (bárók, egyházi személy világi testvérei, kereskedők, conditionáriusok), az oklevélbe foglalt ügyek pedig birtok-, gazdaság- vagy társadalompolitikai jellegűek. János kalocsai érsek Lodomér esztergomi érsekkel mindvégig szoros munkakapcsolatban maradvá igyekezszik a királyi hatalom erejét, tekintélyét visszaállítani. Az esz-

²² GERICS, 1987. 291–296.

²³ ÁÚO. V. 21. sz. 32–33.

²⁴ HO. VII. 187. sz. 230–232.

²⁵ A főpapi befolyás további, bár kevésbé intenzív példájának tekinthető a következő két eset: 1291. júl. 23. előtt az uralkodó földet adományoz Gyarmanus comesnek érdemeire való tekintettel, mivel a főpapok, a nemesek és a bárók megbízásából többször felkereste Velencében Morosini Albertinót és Magyarországra kísérte. ÁÚO. V. 15. sz. 24–25.; 1291. szept. 11.: Jakab szepesi prépost Lodomér és János jelenlétében panaszkodott III. Andrásnak a szepesi ispánok és várnagyok terményadója ellen. Az uralkodó erőteljesen támogatta szepesi prépostságot, Jakabot időnként szepesi püspöknek titulálta, e megbecsülést jelezheti a két legmagasabb egyházfő jelenléte is az ügy kapcsán. HO. VII. 182. sz. 224.

tergomi és a kalocsai főpásztorok minden esetben együttes fellépése a magyar egyház egységességét és ebből fakadó erejét, befolyását jelképezik.

János érsek politikai pályafutásában Lodomér érsek 1298. január 2-án bekövetkezett halálával következik be nagy fordulat. Az esztergomi székre Lodomér által is kedvelt, megbízhatónak tűnő utód, Bicskei Gergely fehérvári prépost kerül. Viszonylag hamar kiderült azonban (1298 tavasza), hogy a rendi kormányzati törekvések segítségével visszaállítandó királyi hatalom szolgálatára nem igazán vágyó, Lodomér szelleméhez méltatlan utód került az esztergomi egyházmegye élére. Bicskei Gergely az Anjouk trónigényeit pártolta, és feloldozta a király ellen lázadó Kőszegi fivéreket Lodomér érsek átka alól. Nem vett részt már az 1298 nyarán tartott országgyűlésen sem. Az 1299 júniusára összehívott országgyűlésre sem ment el, hanem ugyanarra az időpontra zsinatot hívott össze Veszprémbe, minden főpap kötelező részvételével. Az Imre váradi püspök fogalmazatában készült 1299. júl. 6-i oklevél²⁶ az uralkodó, az esztergomi és a kalocsai érseki tartomány minden főpapja és székeskáptalanja, valamint a királyság összes bárója nevében tiltakozik és fellebbezik a pápánál Bicskei Gergely választott esztergomi érsek viselkedése ellen.²⁷ Imre váradi püspök levelében név szerint csak III. Andrást és János kalocsai érseket említi, mintegy a klérus képviselőjeként. Ez minden képen János tekintélyét, hatalmát, vezető szerepét jelzi a magyar főpapi kar élén és belpolitikai téren egyaránt. Persze kényszerű helyzetben, a körülmények adta vezető szerep ez, hiszen Bicskei Gergely magatartása miatt nem tudta folytatni a Lodomérrel megkezdett utat. Újra kellett gondolnia a helyzetet, új megoldást kellett találnia a királyi hatalom viszonylagos szilárdságának megőrzésére. Egyedül kellett összefognia a magyar egyháziakat. Éppen ezért egyéni(!) politikai szereplése ettől kezdve jobban megfogható, mint

²⁶ FEJÉR, VI/2. 201–207.; GERICS, 1987. 263., 293.

²⁷ Bicskei Gergely esztergomi érsekről: Ferdinandus Knausz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. II. Strigoni, 1882. 433–528.; PÓR ANTAL: Miklós ostiai püspök követtsége Magyarországon. 1301–1302. In: Új Magyar Sion 1885. 324–329.; PÓR ANTAL: Gergely választott esztergomi érsek (1298–1303) származása. Turul 1892. 121–122.; FRANKÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összekötései a római Szent-Székkal. A magyar királyság megalapításától a konstanzi zsinatig. Budapest 1901. 103–106.; GERICS, 1987. 263., 292–294., 304–309.; SZÚCS, 1993. 333., 341.; RÁCZ GYÖRGY: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: Zombori István. Budapest 1996. 56–58.

amikor kizárólag Lodomér esztergomi érsekkel együtt volt megfigyelhető a királyi kormányzást befolyásoló tevékenysége.

Az 1298. július 28-tól augusztus 5-ig a pesti ferences kolostorban János kalocsai érsek, a püspökök (néhány követ útján képviseltette magát), a nemesek és egyes szász és kun előkelők részvételével tartott országgyűlésen hozott törvények az egyház befolyásának erőteljes növekedését tükrözik.

A tanácsosokkal kapcsolatban itt már az 1290-es törvényekben megfogalmazottaknak a továbbfejlesztésével, határozott formába való öntésével találkozunk. A 23. törvénycikk a választott tanácsosi intézmény működési elveit tárja fel, tulajdonképpen egy 4 tagú kistanácsot állít fel a királyi tanács mellé, teljes vétőjoggal a királyi tanács határozataira nézve. Tagjai: 1 püspök az esztergomi, 1 püspök a kalocsai egyházmegyéből és ugyanennyi választott nemes 3 havonta váltakozva működnek az uralkodó mellett, tőle kapva fizetésüket, és a királynak mindenben meg kell hallgatnia a tanácsukat.²⁸ Ennek kidolgozásában fontos szerepe volt János kalocsai érseknek, sőt mi több testvére, Tamás ispán rendszeresen szerepel consiliariusként, választott tanácsosként.²⁹ János tehát közvetlen családtagját is beépíti az új, általa is kidolgozott kormányzati modellbe a királyi hatalom támogatására és az abban való egyházi befolyás megtartására, mindkét fél érdekében. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a két püspök egyházmegyei hovatartozását szabályozva kivédhette a III. Andrással már szembeforduló Bicskei Gergely szavának súlyát a királyi tanácsban, mert így a 4 tagú tanács esztergomi egyházmegyéből való püspöke, bármikor megvétőzhatta egyházi feljebbvalója szavát.

János kalocsai érsek közvetlen politikai szerepére, befolyására nézve a 1298. augusztus 5-i törvények alábbi határozatai világítanak rá:

5.§: a királyi, királynéi, egyházi és nemesi birtokok, jogok, vámok elfoglalói 3 hónap türelmi idő után kiközösítettnek, mely alól feloldást csak a kalocsai érsek és az összes püspök egybehangzó beleegyezése adhat. 7.§: ha a király kellő mértékben nem üldözi a hatalmaskodókat a kalocsai érsek, azaz János kiközösítheti az összes főpap tanácsának figyelembevételével. 8.§: a hatalmaskodókat támogató bárók és nemesek a kalocsai érsek kiközösítése alá esnek a főpapok tanácsának figyelembe vételével.³⁰ 20.§: ha a király nem

²⁸ DRMH I./1. VII. p. 51.; SZGY. 2000. 294.

²⁹ GERICS, 1987. 291–296., 301.

³⁰ DRMH I./1. 49.; SZGY. 2000. 291.

adná vissza az egyházak vagy nemesek birtokait kiközösítették a kalocsai érsek által, a főpapok hozzájárulásával.³¹ 21.§: ha a király nem szerzi vissza az ország elidegenített részeit a kalocsai érsek kiközösíti, melyet az ország főpapjaival mond ki.³² 41.§: ha a király nem tartaná meg a koronázásakor kiadott törvényeket, akkor a kalocsai érsek a főpapok hozzájárulásával kiközösítheti.³³ 43.§: az egyházak és monostorok népeitől sem a király, sem az ország előkelői, sem a bárók nem szedhetnek adót, különben a kalocsai érsek kiközösíti őket.³⁴ Ez utóbbi az egyetlen példa, amikor János kalocsai érsek egyedül is szankcionálhat, a fent említett összes többi, törvényileg szabályozott esetben az összes magyar főpap (püspök) beleegyezése vagy tanácsa szükséges. A 43.§-ban leírt eset pusztán egyházi érdekeltségű, ezért büntethet János érsek egyedül is, mint az akkori legmagasabb magyar egyházi méltóság, mivel Bicskei Gergely ekkorra már kegyvesztett lett az egész egyház és III. András szemében is. János kalocsai érsek csak a 43.§ által vázolt helyzetben egyházfő, az összes többi esetben politikus, aki egyházi fenyegetésnek jogkörét kiterjesztette, világi ügyekben széles körben élhetett a szankcionálás ezen eszközével.

A püspökök – a kalocsai érsek engedélye, jóváhagyása nélkül – általában az alábbi esetekben alkalmazhatják a kiközösítést:

„kollektív” büntetésként a hatalmaskodók egyházaira és népeire vonatkozóan (9.§); a közbiztonság szempontjából veszélyes várak és erődítmények le nem rombolóira (10.§); ha a hatalmaskodók erőszakkal csikarják ki a sértettől az elégtétel elismerését (12.§); ha a szolgabírák vonakodnának a hatalmaskodások büntetésének kinyomozásától vagy hamis jelentést adnának (14.§); az országgyűlés megkezdése óta hatalmaskodókra vonatkozóan (15.§); „kollektív” büntetésként, amikor valaki a kiközösítetteknek szentséget kiszolgáltató szerzeteseknek könyöradományt ad (17.§); ha báró vagy nemes hatalmaskodóért közbenjár (19.§); ha valaki jogtalanul foglal el üresedésben lévő püspöki javakat (29.§); azokra, akik egyházak és nemesek népeitől adót szednek (30.§); ha valaki az egyházak és nemesek népeinek beszállásolás alóli

³¹ DRMH I./1. V. p. első fele 50.; SZGY. 2000. 293.

³² DRMH I./1. V. p. második fele 50–51.; SZGY. 2000. 293.

³³ DRMH I./1. XVI. p. 53.; SZGY. 2000. 296.

³⁴ DRMH I./1. XVIII. p. 53.; SZGY 2000. 297.

mentességét megsérti (31.§.); ha valaki az előkelők ügyében a nádoron kívül ítélkezni mer (32.§).³⁵

A kiközösítés szankciójának világi ügyekben elkövetett bűncselekményekre való alkalmazásának vannak előzményei az előző uralkodó, IV. (Kun) László idejéből. 1277-ben kiközösítéssel sújtanak mindenkit, aki királyi vagy egyházi jogokat bitorol, vagy aki a jogsértésekért nem ad kellő elégtételt.³⁶ Egy másik példa éppen Lodomér esztergomi érsek nevéhez köthető, egy minden dátumot nélkülöző, de feltehetően IV. (Kun) László uralkodása alatt keletkezett királyi oklevél kapcsán. Az érsek, királyi meghagyásra, bizonyos személyekkel kapcsolatban, akik az uralkodó parancsát vonakodnának teljesíteni alkalmazhatja az egyházi fenyítést.³⁷ Fülöp fermói püspök, pápai követ magyarországi legatioja (1279–1281) kapcsán is találkozunk a kiközösítés büntetésének kiterjesztésével. Az általa összehívott és 1279. szeptember 14-én befejeződött budai zsinat végzései között szerepel olyan rendelkezés, amely az egyházi és a világi bíróságok hatáskörét nyomatékkal szétválasztja, ugyanakkor együttműködésre is sarkallja őket a nagyobb hatékonyság kedvéért amikor azt mondja, hogy: „... világi joghatóságnak örvendő személy ... fordítsa joghatósága karhatalmát a főpapok vagy egyházi bírák megkeresésére az ellenük lázadókkal és az engedetlenekkel szembe, akik őket továbbá ítéleteiket megvetik...” „Maguk a főpapok és az egyházi bírák pedig fordítva, szintén támogassák a világi bírák ítéletét ... és tekintélyük kardját – tudniillik az egyházi büntetést – alkalmazzák azokkal szemben, akik nem engedelmeskednek a szóban forgó világi bírák jogos ítéleteinek.”³⁸ 1277-ben János már IV. (Kun) László kápolnaispánja, Lodomér érseknek munkatársa, a fermói püspök pedig többek között az ő kalocsai érsekké választásának jogosságát vizsgálni jött Magyarországra, tehát a fenti esetek kapcsán személyes tapasztalatokat szerezhetett, melyek közvetlen mintául szolgálhattak számára az egyház világi-politikai befolyásának elvi alakításában.

³⁵ DRMH I./1. 49–52.; SZGY. 2000. 292–295.

³⁶ Franz Zimmermann–Carl Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. (1191–1342) Hermanstadt 1892. (a továbbiakban: UB.) 131–132.; GERICS, 1987. 280–281.

³⁷ Reg. Arp. 3600.

³⁸ HUBE, ROMUALDUS: Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis. Petropoli 1856. 60., 61. passzus, 115–117. Magyar fordítás: Kun László emlékezete. Bev., vál., jegyz.: Kristó Gyula. A budai zsinat szövegét Almási Tibor fordította. Szeged 1994. 56., 57. passzus, 173–174.

János további, közvetlen politikai szerepe az 1298-as törvények utáni a királyi oklevelekben érhető tetten.

Az 1299. július 28-án kelt diploma egy perről tudósít, melyben László mester titeli prépost, királyi alkancellár is érintve van az Abák ellenében. A nagyobb hitel kedvéért János érsek és Aba Amádé nádor pecsétje is rákerült az oklevélre.³⁹ Érintett az ügyben tehát az alkancellár és egy Aba nembeli is. A visszaélés kiküszöbölésére az egyik legfőbb egyházi méltóság és az egyik legnagyobb hatalmú báró működik együtt.

Eddig nem említették az oklevelek János kalocsai érsek kancellári címét, a következő diplomákban azonban mindben szerepel ez is. 1299. augusztus 1-jén Budán a Babonicok hűséget esküdtek III. Andrásnak, ezért bocsánatot nyertek korábbi hűtlenségükért. A megbocsátás az időközben magyar nemessé vált Morosini Albertino egyetértésével, János érsek, királyi kancellár és a püspökök tanácsából történt. Az oklevélen János érsek pecsétjén kívül nyolc püspök pecsétje függött még a nagyobb hitelesség kedvéért.⁴⁰ Nagy horderejű eseményről van szó, hiszen a tartományurak sorra behódolnak III. Andrásnak, s mindez János érsek és püspöktársai tanácsából, s ráadásul pecsétjeikkel történő megerősítéssel történt. Ilyen kettős befolyásra már volt példa az 1291. augusztus 28-án, Baksa nb. Simon fia György számára készített oklevélben. Az egyháziak, s különösen János érsek politikai befolyása vitathatatlan. Azt az egységességet melyet hajdan Lodomér érsek és János érsek együttes fellépése szimbolizált, most János érsek és nyolc püspöktársának részvétele testesíti meg. Ezt lehet persze „visszalépésnek” is tekinteni, ha úgy vesszük, hogy Lodomér tekintélyével csak nyolc másik egyházi együttes szereplése ér fel. De talán arra is lehetne fektetni a hangsúlyt, hogy már nem csupán a két legmagasabb egyházi méltóság szerepel világi-politikai ügyekben, hanem a főpapság többi tagja is intenzíven kiveszi a részét az egyház királyi kormányzatot befolyásoló tevékenységéből. Tulajdonképpen az 1298-as törvényekben szereplő kiközösítés alkalmazásának kiterjesztése, bizonyos esetekben a püspökök általi szabad kezű gyakorlása is az utóbbi tendenciát erősíti.

Még érdekesebb példája nyilvánul meg a főpapok egységes fellépésének az 1299. október 29-én kelt oklevélben, melyben a király egyháziak, köztük Já-

³⁹ ÁÚO. X. 213. sz. 329–332.

⁴⁰ Tadeus Smičiklas–Marko Kotrenčić: *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XVI. Zagreb 1904–1976. VII. 305. sz. 351–353.

nos érsek és kancellár, továbbá több báró tanácsából visszaadja a Hontpázmány nb. Kázmér comes fiainak, Ugrinnak, Péternek, Lampertnek, a várakat, amiket Csák Máté elfoglalt tőlük.⁴¹ Egységes fellépésről beszélhetünk egyrészt a tekintetben, hogy világi előkelők és egyházi előkelők együttes tanácsából született a döntés. Másrészt az egyházi tanácsadók összetétele garantálja az egységesség másik aspektusát. Tanácsadóként szerepelt ugyanis János érsek mellett még saját suffraganeusai közül a zágrábi, a váradi és a boszniai püspökök, az esztergomi érsekségből pedig a győri és a váci püspökök.

János érsek III. András-kori politikai szereplésének utolsó nyoma az 1300. augusztus 17-én kelt birtokadományozó oklevél, mely számos név szerint említett főpap, köztük János érsek, királyi kancellár és más világiak tanácsából született.⁴² Az előző oklevélhez hasonló a helyzet mind a világi előkelőkkel, mind a püspökökkel való együttműködés terén. Ezen oklevél szerint János érsek saját egyházi tartományából az erdélyi és a váradi püspökök voltak jelen, az esztergomi érsekséget pedig az egri, az a győri és a váci püspökök képviselték.

A fenti oklevelekben nem igazán érhető tetten a 4 fős kistanácsnak az 1298-as törvényekben leírt módon való működése. Mintha inkább az 1290-es törvények tanácsadói szerepéhez tértek volna vissza. Az 1298-as törvényeket követő, főpapi politikai befolyást tükröző királyi oklevelekről (4) összességében elmondható, hogy mind világi számára készült, az egyházi befolyás jellege vagy tanácsadói, vagy tanácsadói és megerősítői egyben.

János kalocsai érsek más jellegű, döntően külpolitikai, diplomáciai szolgálati is aktív politikai szerepére utalnak. 1290-ben, amikor Fenenáért Tivadar fehérvári prépost ment követségbe Lengyelországba és küldetése sikerrel járt, a III. András menyasszonyát fogadó kíséretében János kalocsai érsek is ott volt.⁴³ Az Albert osztrák herceggel folytatott háborút lezáró hainburgi békekötést (1291. augusztus 26.) megelőző egy hetes tárgyalásokon a magyar delegációban János érsek volt az egyik szóvivő Hermann pannonthalmi apáttal együtt. A végső békeponthoz megállapítására kijelölt 4 döntőbíró között szintén ott találjuk Jánost, Lodomér esztergomi érsek, Pécs nembeli Gergely bán

⁴¹ Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. k. 1. rész. Oklevelek 1229–1499. Budapest 1919. 29–31.

⁴² Reg. Arp. 4321. sz.

⁴³ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest, 1899. II. 539.; UDVARDY, 1991. 166.

és Csák nembeli Domonkos társaságában.⁴⁴ 1298-ban pedig egy tanácskozáson vett részt Bécsben III. András, Vencel cseh király, az osztrák és a szász hercegek és más fejedelmek társaságában.⁴⁵ Ezen megbízatások elnyerésénél nyilván szerepet játszhattak kánonjogi és diplomáciai ismeretei.

A tanulmányban tárgyalt királyi oklevelekkel kapcsolatban megfigyelhető egy érdekesség. Gerics József említi, hogy III. András uralkodásának első két évében a királyi oklevelekben a méltóságsor korjelölő, utána ez eltűnik, és a későbbiekben szereplő méltóságviselők már tanácsadói minőségükben jelennek meg az oklevelekben.⁴⁶ Ezt a megfigyelést a következőkkel egészíteném ki. III. András azon okleveleiben, amelyben az egyház politikai befolyása kimutatható, időjelölő méltóságsorral 1291. június 24-én, 1291. július 10-én és 1293. július 11-én találkozunk. Az első kettő esetében általában beszél érsekekről, püspökökről, bárókról a tanácsadók tekintetében, s ezek személyeire a méltóságsorban kereshetünk konkrét feloldást. A harmadik oklevélben az áll, hogy Lodomér érsek és János érsek mellett mások is adtak tanácsot. A méltóságsorban kell keresnünk nevüket, mert a két érsek újra szerepel ott is. Úgy tűnik tehát, hogy ha csak általában beszél a tanácsadókról, akkor az időjelölő méltóságsor adhat némi támpontot. Azokban az esetekben, amikor már nem találkozunk időjelölő méltóságsorral, és a tanácsadók személyéről is csak általánosságban szól az oklevél, a király mint oklevél-hitelesítő mellett mindig találunk konkrétan megnevezett személyt – legtöbbször egyházit, János érseket igen gyakran –, akinek a pecsétje a nagyobb nyomaték kedvéért rákerült az oklevélre. Ebben az esetben neki tulajdoníthatunk, ha nem is tanácsadói, de az ügy kimenetelére mindenképpen valamiféle befolyással bíró funkciót.

A fentiek tükrében János kalocsai érsek politikai szerepvállalása III. András kormányzatában két szakaszra osztható. Az első periódus III. András uralkodásának kezdetétől (1290. július 23.) Lodomér érsek haláláig (1298. január 2.) tartott. Ezen időszakban minden egyes esetben Lodomér esztergomi

⁴⁴ FEJÉR VI/1. 180–185.; UDVARDY, 1991. 167. Mintha ez az eset is a majdani, 4 tagú kistanácsot vázolná fel, igaz nem szorosan véve belpolitikai ügyben, hanem külpolitikai téren, de fontosság tekintetében nem eshet kevesebb súllyal a latba, hiszen a külpolitikai meghatározottság nagyban befolyásolja a belpolitikai állapotokat.

⁴⁵ Albinus Franciscus Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III.* Budapest, 1937–1938. 790.; UDVARDY, 1991. 168.; KATONA, 2001. 181.

⁴⁶ GERICS, 1987. 286–287.

érsekkel vagy a püspökökkel együtt lépett fel a királyi hatalom megszilárdításának érdekében, és szerzett egyre nagyobb befolyást annak alakításában. E korszakot a főpapi karon belül a két érsek dominanciája jellemzi. Igen szerencsés munkakapcsolat volt köztük, mely ritkán adódik, hiszen a két nagy formátumú, magasan képzett főpap-diplomata szinte egy időben foglalta el az érseki székeket: Lodomér 1279-től állt az esztergomi egyházmegye élén, János 1278-tól volt kalocsai érsek. Ketten együtt képviselték a magyar egyház egységességét, amelyből az a hathatós politikai támogatás fakadt, melyre igen nagy szüksége volt a magyar uralkodónak.

Az 1298-ra kialakult belpolitikai helyzetet III. András uralmának megszilárdulása jellemezte, melyet az uralkodó a magyar klérus és a szövetségesükként fellépő nemesek segítségével ért el. A szinte ideálisnak mondható helyzet Lodomér halálát követően változott meg, s ettől kezdve, azaz 1298. január 2-től III. András haláláig, 1301. január 14-ig számíthatjuk János kalocsai érsek III. András-kori politikai szerepvállalásának második szakaszát. Az új, bár haláláig nem véglegesített esztergomi érsektől, Bicskei Gergelytől a már kellően megalapozott „Lodomér-i út” folytatását várták, s nyilván nem alaptalanul választották meg őt, akit Lodomér érsek is jó emberének tartott. Az új főpap azonban nagyon hamar csalódást okozott. Bicskei szembefordult III. Andrással és az Anjouk trónigényét támogatva megbontotta a korábban Lodomér és János érsek által fémjelzett püspöki kar egységét, de további kisebb szakadások is mutatkoztak a szilárdnak tűnő kötelékben.⁴⁷ Talán ez is készíthette a hatalmát immár viszonylag szilárdnak tudható III. Andrást, hogy ne csak az egyházra próbáljon támaszkodni, mert ez az egyoldalú függés veszélyeket is rejthet magában, mely lehetőséget jól példázta Bicskei Gergely esztergomi érsek szembefordulása az uralkodóval és az őt támogató magyar püspöki karral. Ez is oka lehetett az őt báróval kötött magánjogi szerződésnek 1298. július 23-án (Ákos Istvánnal, Balassa Demeterrel, később pedig Rátót Domonkossal, Aba Amádéval, Komáromi Pállal). Igaz, hogy a kölcsönös szerződés megszegőit az esztergomi(!) és a kalocsai érsek kiközösítő ítélete sújtja.⁴⁸ Meglepő, hogy itt még szerepel az esztergomi érsek, azaz

⁴⁷ Az egyház egységének bomlásáról tájékoztat a király 1299. aug. 10-én kelt oklevele, mely az András egri és az erdélyi püspök között felmerült probléma kivizsgálásával János kalocsai érseket bízta meg. FEJÉR VI/2. 193–194.

⁴⁸ HO. VI. 322. sz. 431–435.

Bicskei Gergely mint szankcionáló, hiszen gyakorlatilag már 1298. márciusában kegyvesztett lett III. András szemében.⁴⁹

A fent vázolt belpolitikai helyzetben János kalocsai érseknek új megoldást kellett találnia, meg kellett próbálnia Lodomér szerepét átvenni, de egy olyan támogató és együttműködő érsektárs híján, mint amilyen ő maga volt Lodomér oldalán. Politikai szereplésének ezt a korszakát jómaga és a püspöki kar összes többi tagjának aktívabb színrelépése jellemzi. Az 1298. augusztus 5-i országgyűlés törvényei azt mutatják, hogy János olyan törvényerejű jogokat tudott kivívni magának a „kiközösítés” büntetését alkalmazva a hatalmaskodók, a mindennemű egyházi vagy világi tulajdont és jogokat megsértők ellen – a magyar klérus teljes támogatásával –, mely mindenképpen tekintélyét hangsúlyozza, a legbefolyásosabb főpapként tüntetve fel őt a belpolitikában.

János politikai szereplésének két korszakában más-más módon próbálja fenntartani és megerősíteni az egyház befolyását. Az első időszakot a királyi oklevelekben jobban megfogható, a gyakorlatot megteremteni akaró, konkrét személyekhez (Lodomér, János) jobban kötődő egyházi befolyás jellemzi. A második, rövid szakasz már erős egyházi befolyása, a lankadást elkerülendő törvénnyel megtámogatott, nemcsak egy adott ügy kapcsán született oklevél jogi hatókörének erejéig érvényesülő politikai befolyásról tanúskodik, és általában az egész püspöki karhoz, nemcsak egyes személyekhez kötődik. Ez utóbbi valószínűleg távlatilag jobban „kifizetődő” egyházpolitika. Természetesen határozott, friss gondolkodású, magasan képzett vezető személyiség nélkül aligha lett volna megvalósítható egy ilyen nagyszabású terv. Lodomér halála és Bicskei Gergely „lázadoása” után János kalocsai érsek volt az, aki képesnek látszott ennek véghezvitelére, és segítségével valamint az általa összefogott magyar főpapi kar támogatásával III. András hatalmának stabilitását biztosítva láthatta.

⁴⁹ ÁÜO. V. 124. sz. 186. Dl. 39418.; FEJÉR, VI/2. 124–125.; HOMONNAI SAROLTA: III. András hatalmának stabilitása és politikai szándékai Bonzano Péter jelentéseinek tükrében. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. CXVII, Szeged 2003, 68–69.

*„Élelmet szolgáltató királyi népeket elidegeníteni
és feladatuktól elvonni nem lehet”*

AZ UDVARI SZERVEZET NÉPEINEK ELADOMÁNYOZÁSÁT KORLÁTOZÓ
JOGELVEK A 13. SZÁZAD UTOLSÓ ÉS A 14. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

EZERHÁROMSZÁZTIZENNYOLC JÚNIUS 29-ÉN I. Károly és István veszprémi püspök birtokcserét hajtottak végre, amely során a főpap az uralkodónak szentendrei udvarházát adta annak tartozékaival, valamint néhány kisebb birtokkal, a király pedig ezek fejében három Nyevegölgyi faluban, Szentjakabon, Herenden és Tagyonban élő udvarnokait és kondicionáriusait engedte át a püspöknek földjeikkel együtt.¹ Ilyen ügyletekkel középkori forrásainkban gyakran találkozhatunk, nem tekinthető azonban szokványosnak az oklevél szavatossági formulájában olvasható jogelv, amely kimondja, hogy ezzel I. Károly a [IV.] Béla uralkodása után tett királyi adományokat visszavonja és az erről kiadott okleveleket érvényteleníti a donációt kérők alkalmatlansága miatt. Az eljárást azzal indokolva, hogy „... az olyan kondicionáriusokat, akik feladatuknál fogva az uralkodó számára mindennap élelmiszereket szolgáltatnak, az ország szokásai, valamint a királyok, bárók és nemesek rendelkezése szerint nem lehet és nem szabad elidegeníteni, valamint feladatukból elmozdítani.”²

---

¹ Df. 200098, Veszprémi regeszták (1301–1387) Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Budapest 1953. 96. sz., Anjou-kori oklevéltár. I–XL., XVII., XXIII–XXIV. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczy Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc. Budapest–Szeged. 1990–(a továbbiakban: Anjou-oklt.) V. 175. sz.

² „Revocando collationes quibuscunque factas a quibuscunque regibus post Belam regem et cassando litteras concessas, propter inopportunitatem petentium, quibuscunque, cum tales condicionarii, qui cottidiana alimenta ex officio sue condicionis deferre et ministrare tenentur regie Maiestati iuxta consuetudinem et statuta regum, baronum et nobilium Regni Hungarie alienari et removeri a suis condicionibus non debeant neque possint.”

Az oklevél és a benne szereplő, most idézett mondat nem került el a kutatás figyelmét,³ ugyanakkor néhány hasonló – eddig nem hasznosított – adat segítségével megkísérelhető e jogelv keletkezési idejének, valamint alkalmazásának körvonalazása.

Az idézett forrásrészlet – a királyi udvart élelemmel ellátó birtokok és népek különleges helyzetére, jogállására vonatkozó – kitételének párhuzamát megtalálhatjuk Nagymartoni Pál országbírónak az 1335. évi birtokvisszavételi akciók során kiadott ítéletlevelének *narratió*jában. Ez a következőképpen fogalmazza meg Nevnai István mester, a királyi udvarnokok ispánja ilyen irányú megbízatásának előzményeit: „... a királyi felség határozata az ország határain belül lévő a kegyes emlékezetű szent király-elődei ideje óta kondicionáriusi jogcímen függő királyi és királynéi jogokat akarta a korábbi szolgálataik számára visszaszerezni, amelyek miatt az ezt megelőző időkben a gazdagon ellátott királyi udvar örvendezett és az elegendő élelmiszerek nagy mennyiségében bővelkedett”.⁴

Van párhuzam az elsőként idézett oklevélben található azon fontos részletre is, amely az udvari szervezethez tartozó földek és jogok eladományozásának korlátaira utal. III. András Miklós ispánnak és fivérének, János messternek érdemeikre való tekintettel a királyi udvarnokok Somogy megyei Szenyér és Edde nevű földjeit adta. A keltezetlen és csak Anjou-kori tartalmi átírásban ránk maradt adománylevel – amely, az 1291 körüli évekre datálható – hangsúlyozza, hogy a király „a koronázásakor megesküdött: földeket és más királyi jogokat nem fog elidegeníteni a királyi joghatóság és hatalom alól.”⁵

³ BOLLA ILONA: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Budapest 1998. 174.; ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Debrecen 1997. 207.

⁴ „Cum regie excellentie deliberatio iura sua regalia et regalia intra terminos regni sui a tempore sanctissimorum regum progenitorum suorum piarum recordationum condicionario titulo annexa, quorum amministrativis servitiis regie magnitudinis curia temporibus pristinis fertilitatis ubertate sustentata congaudebat et victualium sufficientium largitionibus habundabant, ad pristina servitia intendens revocare...” Dl. 49285, Reg. BORSA IVÁN: A Mérey család levéltára 1265–1526. Somogy Megye Múltjából 23. (1992) 29. sz.

⁵ „... licet iuxta formam iuramenti sui tempore coronationis prestitit terras et alia iura sua regalia non debuerit alienare a iurisdictione et potestate regali”. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 3852. sz.; Az oklevél keltezését l. uo.

E három forráshely tartalmilag összefügg, bár a királyi udvart közvetlenül ellátó birtokok kiemelt státusa csak I. Károly korában jelentkezik. A témánk szempontjából érdekes adatok összekapcsolhatók néhány további forráshelyvel is.

III. András egy oklevele konkrétan utal arra, hogy az 1290. évi óbudai országgyűlés döntése szerint a királyi udvarnokföldeknek, és különösen azoknak a földeknek, amelyek a királyi uradalmakhoz (*praedia*) tartoznak, vissza kell kerülniük az uralkodó joghatóságába.⁶ Ez, ha nem is szövegszerűen, de tartalmilag azonosítható az 1290. szeptember 1-je körül kibocsátott országgyűlési dekrétumok 4. pontjával, amely szerint a IV. László által jogtalanul eladományozott birtokok közül a királyi joghoz tartozókat, tehát a várakat, uradalmakat (*praediis*), városokat, *hospeseket* és udvarnokokat mindenképpen visszaadják az uralkodónak, ahogy ezt az országgyűlésen megjelentek együttesen és külön-külön megígérték.⁷ E törekvés – legalábbis részleges – megvalósulását láthatjuk abban az 1293-ban kelt oklevélben, amely arról tudósít, hogy III. András Zólyomban, Turócbán és Liptóban lévő birtokait (*praediis*) „javítani és helyrehozni akarta” ezért elrendelte, hogy az e birtokokhoz tartozó minden földet, amelyet az elődei eladományoztak, járják be és állítsák vissza a király birtokába, kivéve, ha birtokosa az uralkodó szolgálatára lehet.⁸

⁶ „in congregatione generali supra Veterem Budam celebrata coram venerabilibus patribus archiepiscopis, episcopis et omnibus aliis ecclesiarum prelatis, baronibus, comitibus per universos Regni nobiles extiterit in cetera specialius ordinatum, ut universe terre vduornicorum nostrorum et specialiter terre ad predia nostra regalia pertinentia ad iurisdictionem regiam devolvantur ...” Árpádkori új okmánytár. I–XII. kötet. Szerk.: Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) V. 1–2.

⁷ „Collationes vero indebite et iniustas tempore... Ladislai regis factas revocabimus... tamen expresso, collationes ab ipso rege... factas usque festum Sancti regis Stephani nunc venturum apud eosdem, quibus sunt collata, faciemus conservari, exceptis iuribus regalibus, videlicet castris, prediis, civitatibus, hospitibus et udvornicis, que nobis omnes et singuli, si qui habent vel tenuerunt, reddere et restituere promiserunt...” The Laws of the medieval kingdom of Hungary. Vol I. 1000–1300. Transl. and ed. by János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney. With a critical essays... by Andor Csizmadia. Bakerfields 1989. (a továbbiakban: DRMH) 44–45.

⁸ „Cum nos more maiestatis nostri imperii ad videnda seu habitanda predia nostra Zoulum scilicet, Turuch et Lyptou accessisemus et in eisdem ea, que rite acta non fuerant in alienationibus terrarum ad ipsa predia nostra pertinentium voluissemus emendare et in melius reformare ibique moram traxissemus in manendo propter premissa reformanda, statui-mus, ut omnes terre, que a dictis prediis nostris quocunque modo vel quibuscunque per predecessores nostros collate et donate extitissent, reambularentur et restituerentur ac app-

Országgyűlésen hozott határozat alapján indított birtokvisszavételekre az ezt megelőző időszakban is sor került. 1289-ben és 1290-ben, Erzsébet királyné személyesen folytatott nyomozást Somogy és Tolna megyék területén királynéi földek után, az utóbbi akció célja a királynéi népek köteles szolgáltatainak restaurációjára is kiterjedt.⁹ Az erről szóló oklevelek *narratiós* része hivatkozik a főenyi országgyűlésre (és a királynéi méltóság helyreállítására), mint a királynéi földek visszavételének előzményére.¹⁰ Az 1289. június 23. vagy 24. körül megtartott főenyi *generalis congregatio* végzései nem maradtak ránk, csak néhány közvetett adat alapján rekonstruált a szakirodalom egyeseket közülük, mint például egyes birtokügyeket és az egyháznak adandó jövedelmek kérdését¹¹. Mivel azonban Erzsébet királyné egyik oklevele nemcsak a gyűlésre utal, hanem arra is, hogy somogyi és tolnai birtokvisszaszerző útja a király, a főpapok és a nemesek tanácsára történt¹², ezért fel lehet tételezni egy olyan Fövenynél meghozott döntést, amely a királynéi *dignitashoz* tartozó javak és jogok helyreállítását tűzte ki célul úgy, ahogy az egy évvel később, 1290-ben keletkezett törvény a királyiakkal kapcsolatban tette.

---

licarentur predictis prediis nostris iterato, preter que, quibus nobis videretur et quos merita virtutum fideliter posse et velle famulantium commendarent.” RA 3910. sz.; Ugyanehhez az akcióhoz kapcsolódik egy hét nappal később kelt oklevél is, amelyben III. András azért ítéli az erdőőrök által perelt földet – a diploma szerint a birtokhoz fűződő jogukat igazolni nem tudó – birtokosaiknak, mert azok korábban neki értékes szolgálatokat tettek. (ÁÜO X. 109–110.)

⁹ „ad comitatum Simighiensem personaliter accedentes, terras reginales indebite et superflue occupatas reambulari et in ius reginale revocari et reduci fecissemus...” ÁÜO IV. 341–342.; „ad partes Symigienses et Tolnenses accessissemus, in eisdem partibus diutius peragrantes, revocassemusque et revocari fecissemus universas terras reginales per quoscunque occupatas... populos nostros condicionarios in eorum condicionibus ad servitium nobis debitum aplicari faciendo...” Budapest történetének okleveles emlékei I. 1148–1301. Szerk.: Gárdonyi Albert. Budapest 1936. (a továbbiakban: BTOE) 251–252.

¹⁰ „cum statu nostro erga...Ladislau... regem Hungarie...in melius reformato et post congregationem regni Hungarie prehabitam circa Feun...” ÁÜO IV. 341–342.; „cum post generalem congregationem totius regni nostri in Fuen anno millesimo ducentesimo octogesimo nono, circa festum Beati Johannis Baptiste celebratam...” BTOE I. 251–252.

¹¹ A főenyi gyűlés keltezésére és körülményeire vö. S. KISS ERZSÉBET: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. XXXIX. Szeged 1971. 49., 52.

¹² „de consilio... Ladislai... regis Hungarie consortis nostri... prelatorum et nobilium regni nostri...” BTOE I. 251–252.

Ezekből a példákban tehát látható, hogy az elsőként idézett oklevél hivatkozása „az ország szokására,” valamint a „királyok, bárók és nemesek rendelkezésére” nem tekinthető megalapozatlannak még akkor sem, ha az általunk felsorolt, országgyűlésen hozott határozatokra vonatkozó adatok a királyi birtokszervezet helyreállítását és nem a királyi adományoktól való védelmét célozták.

Mindezekkel szorosan összefüggő kérdés, hogy III. András vagy más magyar királyok koronázásukkor tett esküje tartalmazta-e a királyi birtokok eladományozásának tilalmát. III. András koronázási esküjének csak az Ottokar von Steier (másképpen Hornecki Ottokár) rímes krónikájában szereplő összefoglalását ismerjük, eszerint az uralkodó (a hatodik pontban) megesküdtött arra, hogy „mindig gyarapítja a magyar jogot.”¹³ I. Károly 1309-ben tett koronázási esküjében viszont többek között azt a – tanulmányunk elején ismertetett oklevelekkel összecsengő – passzust is olvashatjuk, hogy „a reá bízott királyságot és a királyi jogokat nem kisebbíti, sem el nem idegeníti, hanem inkább növeli s az eddig rosszhiszeműen elidegenítetteket a neki adományozott kegy szerint régi jogukba visszaállítja.”¹⁴ Tehát itt együtt szerepel az adományozás korlátozása és a jogcím nélkül idegen kézre került királyi jogok visszaszerzése. Nem szabad azonban megfeledezni arról a tényről, hogy az idézett mondatok esetleg az osztrák uralom alá került területek visszaszerzésére vonatkoznak elsősorban, bár beleérthető természetesen az adománnyal vagy törvénytelenül elidegenített koronajavak visszavétele is.

A királyi adományok korlátozásának eredete visszavezethető az 1220-as, 1230-as évekre. III. Honorius 1225-ben *Intellecto* kezdetű *dekretális*ában azt

¹³ „Einen Brief man dô las, daran gescriben was, des der Kunic sweren wolde unde ouch healten solde ... Daz Sehte, Daz er zaller zît ungrischez reht merte.” Ottokars Österreichische Reimchronik. Hrsgg. von Franz Lichtensteins–Joseph Seemüller. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt. (Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters) Tomi V. Pars I. Hannover 1890. 1–2. 535–536. (41263–41266. és 41280–81. sorok.)

¹⁴ „Regnum sibi commissum et iura regalia non minuere, nec alienare, sed potius augere et male alienata hactenus secundum datam sibi gratiam, ad ius pristinum revocare” Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai. 1307–1311. Vatikáni magyar okirattár I/2. Budapest 2000. (Reprint) 306., Anjou-oklt. II. 668. sz., Ford. Petrovics István tollából, Károly Róbert emlékezete. Szerk.: Kristó Gyula és Makk Ferenc. Budapest 1988. 83.; A koronázási eskükre I.: BARTONIEK EMMA: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. Századok 51. (1917) 5–14. Ugyancsak Bartoniek feltételezi, hogy I. Károly esküjét az írásba foglaló közjegyző, Guillelmus de Sanguineto a szöveget átsztilizálta.

írta Béla királynak és Ugrin kalocsa érseknek II. András adományozási politikájával kapcsolatban, hogy „minthogy köteles és koronázásakor esküvel is megfogadta, hogy országa jogait és koronája tisztességét sértetlenül megőrzi, bizonyára nem volt megengedett, ha az ilyen elidegenítések vissza nem vonására esküt tett, s ezért azt egyáltalán nem kell megtartani.”¹⁵ A kutatás tisztázta, hogy ugyan a pápai *dekretális*ban foglaltak hitelessége kétséges, minden bizonnyal az Aranybulla 16. cikkelyében megfogalmazottakat – amelyben megígérte az uralkodó, hogy megyéket és méltóságokat nem adományoz el – úgy tekintették a pápai udvarban, mint II. András koronázási esküjének megerősítését. Bizonyíthatóan hatott viszont az örökadományok visszavétele során, IV. Béla több ilyen tárgyú oklevelében is hivatkozott rá.¹⁶ Még fontosabb hatása volt a középkori államelméletre és a korona-eszmére, Magyarországon és Nyugat-Európában egyaránt.¹⁷ Magyarországon a 13. század végén kimutatható a király személyétől függetlenített korona fogalma és ezzel együtt a „korona jogának” (*ius corone*) fogalma. Ez utóbbiba a királyi hatalom fenntartására szükséges birtokokat és jövedelmeket értették, amelyekről függött a korona méltóságának megléte, éppen ezért a „korona jogához” tartozó királyi javak elidegeníthetetlennek minősültek.¹⁸ Előadásunk keretében nincs mód szélesebb Nyugat-Európai kitekintést tenni e korszak államéletére vonatkozóan, itt csak a német fejlődésben kimutatható párhuzamot emeljük ki. A birodalmi birtok és a családi birtok megkülönböztetése gyakorlati szempontból nem volt lényeges, de a kortársak tudatában voltak e distinkciónak, amely néhány 11. századi forrásban kifejezést is nyert, főleg politikai harcokkal kapcsolatban. A 12. század első felében már alapelvvé vált, hogy a király csak úgy rendelkezhet a birodalmi birtokkal, hogy ne csökkentse

¹⁵ „... quod cum teneatur et in coronatione sua iuraverit etiam iura regni sui et honorem corone illibata servare, illicitum profectum fuit, si prestitit de non revocandis alienationibus huiusmodi iuramentum et propterea penitus non servandum” Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislava 1971–1987. (a továbbiakban CDES) I. 221–222., Ford. BÓNIS GYÖRGY: Decretalis Intellecto. (III. Honorius a koronajavak elidegeníthetlenségéről) Történelmi Szemle 17. (1974) (a továbbiakban: BÓNIS, 1974.) 24. 1. jegyz.

¹⁶ SWEENEY, JAMES ROSS: The Decretal Intellecto and the Hungarian Golden Bull of 1222. In: Album Elemér Mályusz. Bruxelles 1976. 91–96.; Az Aranybulla idézett cikkelye: DRMH 35.

¹⁷ BÓNIS, 1974. 25., 29–30.

¹⁸ ECKHART FERENC: A magyar szentkoronaeszmé története. Budapest 1941. 51–54.

a következő uralkodók hatalmának alapját. Tehát a birodalmi birtok nagysága alapjaiban állandó volt, csak szerkezetében változott.¹⁹

Noha a koronajavaknak számító birtokokat és jövedelmeket – megnevezésükkel, tételes felsorolásukkal – Magyarországon a középkor vége előtt nem szabályozták, jogi értelemben vett elkülönítésük ismert volt már a 13. század végén. Erről IV. Béla egyik 1263-ban kelt oklevele tájékoztat bennünket. Ekkor az uralkodó Aba nembeli Lőrincnek, érdemei miatt, valamint kárpótlásul a tőle elvett és Óvári Konrádnak visszaadott birtokokért Locsmánd ispánságot és Lánzsér várát adta, „amelyeket korábban Szák nembeli Barc fia Miklós bírt királyi adományként, de végül mivel utód nélkül halt meg, királyi kézre kerültek vissza és ezért tudvalevően mindig is nem mint méltóság vagy uradalom tartozott a királyi tulajdonhoz, hanem mint bizonyos [uralkodóra] háramló birtok, a királyi adományozáshoz.”²⁰ Azaz ebben az esetben forrásunk világosan megkülönböztette a királyi tulajdont képező birtokokat azoktól, amelyeket az uralkodónak újra el kellett adományoznia.²¹

¹⁹ BOSHOF, EGON: *Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert*. München 1993. 87–88.; Boshof a korábbi szakirodalom eredményeit összegezve két példát hoz fel. 1024-ben II. Konrád a lázadó páviaiakat felelősségre vonta egy palota lerombolása miatt és megkülönböztette a 'domus regalis/regis' és az 'aedes publicae... non privatae' fogalmát amikor a páviaiak azzal érveltek, hogy interregnum alatt történt pusztítás miatt nem lehet őket perbe fogni. III. Lothár uralkodása kezdetén Geroch von Reichersberg hangsúlyozta, hogy a birodalmi birtokok nem idegeníthetők el, különbséget téve a 'regni facultas, quae est res publica' valamint a 'res privata' között.

²⁰ „Comitatum de Luchman... et castrum Lanser, que antea Nicolao filio Baroch concessione regia collata fuit, sed eo demum decedente sine liberis ad manus regia sunt redacta et ideo semper, non tanquam dignitas vel dominium ad proprietatem regiam, sed quasi quedam possessio excaderitialis ad donationem regiam pertinere dinoscuntur... Laurentio ...tradidimus iure perpetuo possidendam”. *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden gebiete der Komitaten Wielselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–V. Bearb. Hans Wagner, Irmtraut Lindeck–Pozza, Harald Prickler. Graz–Wien–Köln 1955–1999. (a továbbiakban: UB) II. 292–295.

²¹ GERICS JÓZSEF: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest 1995. 276–279.; Ugyanitt kimutatja egyfelől a királyi jog e kettősségét az 1291-ben III. András és Albert osztrák herceg között megkötött békeszerződés szövegében is, másfelől azt is, hogy III. András fentebb idézett koronázási esküje, és az 1298. évi törvénynek a királyi jog (amelybe a királyi adományhoz tartozó is értendő) visszaszerzését tárgyaló cikkelye tartalmilag összefügg. Ez utóbbi megállapítás érvényes lehet I. Károly fentebb tárgyalt koronázási esküpontja esetében is.

Annak magyarázatát, hogy a *ius regium* e kettősségét forrásaink csak igen ritkán fejezik ki ilyen konkrétan, Locsmánd várispánság birtoklástörténetében kereshetjük. Az oklevélben említett Miklós 1220 körül kaphatta meg, majd miután fiával, Herrandusszal családja kihalt 1240 táján, IV. Bélához került vissza, aki nem adományozta el újra, hanem – összhangban a birtokkreszturációs törekvéseivel – megkísérelte helyreállítani a várszerkezetet. A tatárjárást követően módosult a királyi birtokpolitikája és az arisztokráciához fűződő viszonya, ennek lett következménye a rekonstruált ispánság újbóli elidegenítése.²² Nem lehetetlen, hogy e birtoktestnek a királyi jog e két kategóriája szempontjából bizonytalan helyzete – mivel a királyra háramlást követően több, mint két évtizedig királyi tulajdon, vagyis koronajóság volt – tette szükségessé a donáció szabályosságának ilyen módon történő hangsúlyozását.

Visszatérve a kiindulóponthoz, megállapíthatjuk, hogy a 13. században is megfigyelhető jelenség a királyi kézen lévő birtokok jogi distinkciója, ami a koronajavak – esetünkben királyi birtokok és népek – különleges státusát jelentette. Ebből következett nemcsak az idegen kézre került udvarnokok, királynéi népek visszaszerzését előíró határozatok, törvénycikkelyek meghozatala, hanem ezzel párhuzamosan az a – koronázási esküben és szintén országgyűléseken hozott döntésekben testet öltő – elvárás, „szokás”, hogy ezek a közvetlenül az uralkodót illető jogok ne kerüljenek eladományozásra. Ahogy arról már szó esett, a kor felfogása szerint ezek adták a királyi hatalom fenntartásának, a korona tekintélyének anyagi alapját, talán ezért részletezik a felhozott forrásaink, pl. az udvarnokok szerepét, fontosságát a királyi udvar mindennapi élelem-ellátásában.

Természetesen látni kell, hogy jó néhány esetben a királyok adományozási politikája az eddig elmondottaktól eltér, elég csupán a bevezetőben citált oklevélre utalni, amelyben I. Károly éppen olyan királyi népeket és földeket idegenít el, amelyekre nem volt joga. Igaz, itt cseréről van szó, és az adománylevél megemlíti azt is, hogy a püspök birtokai „az azok szomszédságában lévő visegrádi várának számára hasznos és szükséges és azok jövedelmeit a vár nem könnyen tudja nélkülözni.”²³ Mindenesetre a csereként megszer-

²² KRISTÓ GYULA: A locsmándi várispánság és felbomlása. Soproni Szemle 23. (1969) 134–136.

²³ „...eo quod castro nostro Wysegrad vicinanter nobis admodum sunt utiles et necessarie earundem usu dictum castrum nostrum commode carere posse non videbantur.” Df. 200098.

zett földek fontosságával az uralkodó megindokolta – a törvénytől, ill. „szokástól” eltérő – eljárását. Bár nem a királyi udvar élmezésében szerepet játszó szolgálónépekről szól, tanulságosan tükröződik az adományt korlátozó jogelvnek és az uralkodók adományozási politikájának ütközése az epöli királynéi harcos jobbágyság sorsában. 1281-ben Erzsébet királyné három harcos jobbágynak, Chomou fiainak, Mikónak, Istvánnak és Simonnak, megerősíti Epölben bírt *terra hereditaria*-ját, amelyet jogsérelmükre az ország zavaros helyzetét kihasználva többen adományként felkértek, megígérve, hogy nem adja azt nemeseknek, leszögezve, hogy azt törvényesen nem is tehetné. Három évvel később viszont arról értesülünk, hogy ugyanő két ekényi olyan epöli földet adományozott az esztergomi káptalannak, ahol egykor királynéi harcos jobbágyság tartózkodtak.²⁴ Itt nem hagyható figyelmen az – az egész középkorban megfigyelhető – jelenség, hogy az uralkodók a törvénybe foglalt rendelkezések tartalmával nem egyszer ellenkező értelmű döntéseket hoztak.²⁵

Az udvari szervezetet érintő donációk gyakorlatának részletes tárgyalása külön tanulmányt igényelne, ezért csak röviden térünk ki erre a kérdésre. Az adománylevelek változatos képet mutatnak az elidegenítések körülményeiről. Egy részük csak udvarnoki, pohárnoki stb. a földeket nevez meg, a másik részükben pedig az adomány tárgyát nemcsak az ilyen földek képezték, hanem a rajtuk élő népek is, vagy fordítva, a szolgálónépek a földjeikkel együtt kerültek ki a király földesurasága alól. A források egy része utal arra is, hogyha az adomány nem vonatkozott a királyi birtokon élő népekre.

²⁴ „...quia terram ipsorum iobagionum nostrorum cuiquam conferre legitime non possumus... reliquimus eisdem ... permittentes, quod ... terram Epel in ius et proprietatem ipsorum iobagionum nostrorum pertinentem nulli nobilium seu regni nostri incolarum conferemus”. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii 1874–1999. II. 149–150. Az epöli adományra: uo. 188. Az adatra Zsoldos Attila hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm. Mivel az oklevél nem nevezi meg a kérdéses föld egykori birtokosait, csak valószínűsíteni lehet, hogy Chomou három fiáról van szó.

²⁵ A középkor erre vonatkozó jogfelfogására l. Decreta Regni Hungariae, Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Szerk. Döry Ferenc, Bónis György, Bácskai Vera. Budapest 1976. 58–59.

IV. Béla a Valter kamaraispánnak adott Komárom faluból máshová telepítette a korábban ott lakó udvarnokait.²⁶

Vannak olyan oklevelek, amelyek az uralkodók azon törekvéseire utalnak, hogy a szolgálónépek elegendő földdel rendelkezzenek. IV. Béla az egykor lovászhai által lakott Csanak nevű földjét azért adta Vigmándi András ispánnak, mert az a tatárjárás idején elnéptelenedett. Később azonban a lovászok egy része ismét megjelent és az uralkodó 1257-ben a birtok harmad-részét nekik visszaadta.²⁷ Ehhez hasonlítható IV. Bélának az az eljárása, amikor a Dubuk ispánnak és rokonaiknak csere gyanánt adott Strogar nevű udvarnoki földet 1260-ban elvette (egy másik föld fejében), és visszaadta azt az udvarnokoknak, akik visszatértek oda és ezért számuk megnőtt.²⁸

Ezekhez az esetekhez kapcsolható az a jelenség, hogy a tatárjárás után az uralkodók általában olyan földeket idegenítettek el, amelyeken nem voltak már szolgálónépek. Ezt az oklevelek többnyire az „üres föld” vagy „lakóik által elhagyott föld” fordulatokkal adják vissza,²⁹ vagy egyszerűen az ott élő népek egykori tartózkodására utaltak.³⁰ Az ilyen föld „üressége” a királyi adomány egyik jogcímévé is vált. 1278-ban IV. László Ipoly ispán és fiai kérésére, nekik a királyi tárnokok Fonó nevű birtokát adta ezen a címen.³¹ Ezzel a gyakorlattal egyrészt korlátozták az adományozást, másrészt védték a megmaradt királyi földeket és népeket.³² Talán a jelenség összefüggésbe hoz-

²⁶ „... eosdem udwornicos nostros transferentes alias de eadem [ti. Komáromból]...” BTOE I. 82–83.

²⁷ „... tandem cum quidam postmodum de agazonibus, qui primo ipsam terram inhabitabant dispersi per tartaros rediissent...” ÁÚO VII. 456–457.

²⁸ „... postmodum cum wduornici nostri multiplicati seu reducti fuissent ab eisdem... recipiendo restituendam duxissemus wduornicis antedictis...” CDES II. 459–460.

²⁹ Néhány példa: „... terram... que quondam ad wduornicos nostros pertinebant, sed nunc vacua remanserant ...” Uo. 56–57.; „... terram custodum silvarum... vacuum et habitatoribus destitutam ...” UB II. 84–85.; „... terram... retiiferorum regaliū... habitatoribus destitutam...” Dl. 72559, Anjou-oklt. VIII. 325. sz.

³⁰ Néhány példa: „... terram... super qua quidam auceps... antea residebat...” ÁÚO VIII. 11–12.; „... terram... iidem draucarii dinoscuntur possedissem...” uo. IX. 352–353.

³¹ „... quondam terram Fonou vocatam tawarnicorum nostrorum nomine terre vacue...” uo. IV. 95–96.

³² Ugyanez kimutatható az 1260-es évek végétől várszerkezeti földek eladományozásakor is, l. ZSOLDOS ATTILA: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Budapest 1999. (a továbbiakban: ZSOLDOS, 1999.) 80–83.

ható a koronajavak elidegeníthetetlenségének, pontosabban a csak korlátozott elidegeníthetőségének az előbbieken kifejtett elvével.

Az adományozások során a másik gyakran hangoztatott jogcím a királyi adományozási joghoz (*collatio*) való tartozás volt. 1287-ben IV. László adománylevelében királyi lovászok földjeiről, valamint hercegi és más földekről mondja, hogy azok a királyi adományozás alá esnek.³³ 1318-ban I. Károly erre hivatkozva adta Héder nembeli Dezsőnek a királyi *vinidatorok* által lakott Búcs-Ságot.³⁴ Hasonló adományt láthatunk Erzsébet királynénak egy 1327-ben kelt diplomájában is.³⁵ Ez azért is érdekes, mert láthattuk, hogy már a 13. század derekán megkülönböztették a király kezén lévő birtokokon belül a királyi tulajdont és a királyra háramlott, eladományozandó javakat. Ez utóbbiak fiú utód nélkül meghalt nemesek birtokait jelentette.³⁶

A két jogcím egymás mellett párhuzamosan is előfordult királyi népek földjének adományakor. 1280-ban IV. László a Rába hídfőzőinek földjét felkérő Herman nembeli András részére akkor tette meg a donációt, amikor Rubin ispán jelentéséből tudomására jutott, hogy a föld lakatlan volt és az adományozási joghoz tartozott.³⁷ Ez a párhuzamosság úgy is jelentkezett, hogy a 13. század közepétől és főleg a 14. század első felében igen gyakran találkozhatunk a törvényes örökös nélkül elhunyt királyi szolgálonép földjének eladományozásával. 1247. körül néhai agarászok földjét, 1284-ben néhai udvarnok birtokát adta így oda az uralkodó.³⁸ Ugyanerre az Anjou-korban is

³³ „... quasdam terras agazonum nostrorum, ducatus ac alias nostro collationi pertinentes...” RA 3459. sz.

³⁴ „... possessionem Buchsag, ubi vinidatores nostri residere dicuntur, eo iure, quo nostre collationi pertinere dinoscuntur...” Anjoukori okmánytár. I–VIII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. I. 459.

³⁵ „... terras nostrorum condicionariorum reginalium... medietatem... vile Paznan ad nostram collationem pertinentem...” Hazai okmánytár. I–VIII. Ed. Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Budapest 1865–1891. (a továbbiakban: HO) I. 154.

³⁶ Az adományozás jogcímeire a Hármaskönyv és későbbi gyakorlat alapján l. ECKHART FERENC: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest 1946. 348–354.

³⁷ „... eadem terra vacua esset et habitatoribus destituta et ad nostram pertinentem collationem...” UB II. 145.

³⁸ „... alteram vero [ti. birtokot] caniferorum nostrorum sine legitimo successore decedentium...” CDES II. 171.; „... particula terre cuiusdam odvarnici nostri sine herede decedentis...” Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula. Budapest 1886–1890. I. 93–95.

találunk példát. 1323-ban György temesvári várnagy a Baranya megye Harkányt kérte az uralkodótól, azt állítva, hogy az utód nélkül elhalt emberé volt. A pécsi káptalan pedig azt jelentette I. Károlynak az ügyről, hogy a birtok régtől fogva a királyi udvarnokoké volt és jog szerint is, ténylegesen is a királyi *collatiót* illeti.³⁹ 1329-ben egy másik kérelmező, Magyar Pál gimesi várnagy a Komárom megyei Mercsejéről mondta, hogy az egy utódot hátra nem hagyó királyi madarászé volt és így az uralkodó eladományozhatja.⁴⁰

Ez olvasható ki I. Lajos egyik 1361-ben kiadott okleveléből is, ahol eladományozta a Somogy megyei Barátit, amely két örökös nélkül elhunyt királyi *condicionárius* volt, mivel a birtok „ezek örökös nélküli halálával, ahogy az ország régi megszokott törvénye kívánja, teljes joggal a király kezére háramlott és a királyi adományhoz tartozik.”⁴¹ A diploma szövegét úgy is lehetne értelmezni, hogy az uralkodó azzal kerülte meg a problémát, hogy koronajavakat sorolt át a koronára háramló és újból eladományozandó birtokok közé.

Azonban a két jogcím, az örökös nélkül meghalt királyi nép „üressé” vált földjéé, valamint az uralkodó adományozásához tartozó földé természetesen nem ellentétes egymással, ez okozhatta ezek egymás melletti említését, keveredését, majd összeolvadását is. Az udvarnok- és egyéb földeknek a rajtuk élő népekkel együtt történt előörökítések nagy száma azt mutatja, hogy a kétféle királyi birtok közti, az adományozhatóságot érintő – mindössze egy forrásból ismert – jogi megkülönböztetés nem érvényesült a donációk során. Többek között ez okozhatta a *ius regium* egységesülését. Ráadásul az „üres” szolgálonépi birtokok csak kevésbé gyarapították a korona jogát, így ezek elidegenítése nem érinthette hátrányosan a királyi hatalom alapjait.

³⁹ „... predicta possessio ab antiquo extiterit terra vdwarnicorum vestrorum vestreque collationi pertinens de iure et de facto...” Dl. 8286, Anjou-oklt. VII. 73. sz.

⁴⁰ „... possessionem Merche vocatam... asserens eam fuisse quondam aucupum nostrorum hominum sine herede decedentium et sic nostre collationi pertinere...” Dl. 72513.

⁴¹ [A birtokot kérő Egyed fia László] „... asserens eandem [ti. a birtok] condam... condicionarium nostrorum hominum sine heredibus decedentium prefuisse exeoque ex approbata regni nostri consuetudine manibus nostris regiis devolutum fore... possessionem Barad... prefatis Petro et Iacobo [ti. a két királyi kondicionárius]... absque heredum solatio decessis, exeo antiqua consuetudinaria lege nostri requirentem manibus nostris regiis pleno iure devolutam nostreque collationi... pertinentem...” HO III. 176–177.

A vizsgált időszak királyainak az udvari szervezet birtokaival és népeivel kapcsolatban követett donációs politikáját⁴² elemezve, annyit jegyezhetünk meg, hogy a tatárjárás után az uralkodók általában „üres”, tehát lakóitól elhagyott földeket idegenítettek el, ilyen föld „üressége” a királyi adomány egyik jogcímévé is vált az 1260-es évek végétől. Ezzel egyrészt korlátozták az adományozást, másrészt védték a megmaradt királyi földeket és népeket.⁴³ Mindez összefüggésbe hozható a koronajavak elidegeníthetetlenségének, pontosabban a csak korlátozott elidegeníthetőségének elvével. A 14. század második felében fokozatosan eltűnnek a forrásainkból a királyi (királynéi, hercegi) szolgálatnépek és szolgálatnépi földek, ezért ezek megkülönböztetése az elidegeníthetőség szempontjából egyre kevésbé volt fontos, ami ki I. Lajos idézett okleveléből is kiolvasható.

Az előadás első felében ismertetett jogelvet I. Károly egyrészt „rugalmasan” alkalmazta, tehát uralkodása alatt sor került udvari birtokok elidegenítésére, azonban mindössze néhány esetről tudunk, amikor a donáció a rajta élő, *condiciója* szerint élelmiszereket szolgáltató népekre is vonatkozott, igaz ebben jócskán lehetett szerepe annak a ténynek is, hogy ezek a korábbi időszakban erősen megfogyatkoztak. Másrészt viszont az 1320-as évek elejétől (újra) meginduló birtokvisszavételekben – ahol ugyan a koronajavak elidegenítésének általános tilalmát csak ritkán említik – mindenképpen tetten érhető e törelvés.⁴⁴

⁴² A királyok adományozási politikájában más jelenségek is észrevehetőek. Ezek közé tartozik az, hogy a megüresedett földeket más királyi népek is megkaphatták, egy 1247. évi oklevél szerint a Nyitra megyei Gyarak a szolgagyőri várnépek volt, majd az udvarnokokra szállt. (CDES II. 176.: „... in quadam terra, que quondam fuerat populorum de Zolgagieur, nunc ad manus vdwnicorum nostrorum devoluta, Gorok nomine...”) Különleges esetet jelent az a Somogy megyei Szenyér, Edde és Mikóföldre nevű kondicionárius földekre vonatkozó adomány, amit I. Károly a lelki üdvéért tett Teleni László részére, ugyanis az csak az uralkodó haláláig volt érvényes. (Df. 236485, Reg. BORSA IVÁN: A somogyi konvent oklevelei a Magyar Országos Levéltárban. Forrásközlés. Somogy Megye Múltjából 28. (1997) 187. sz.: „... usque ad vite sue [ti. I. Károly] tempora... ob remedium sue anime possidere et uti gratiose commisse extitit...”) Mint fentebb láthattuk, III. András korában Szenyér és Edde falvakban udvarnoki földek voltak.

⁴³ ZSOLDOS, 1999. 80–83. Adatai a várszerkezetre vonatkoznak.

⁴⁴ SZÉKELY GYÖRGY: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. In: Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez a 14. században. Szerk.: SZÉKELY GYÖRGY. Budapest 1953. 55–57.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a koronajavakon belül a 13. század végére, legkésőbb I. Károly uralkodása alatt elkülönült az egykor királyi udvari szervezethez tartozó – és az Árpád-kor végén még királyi kézen lévő – birtokok és népek csoportja, amelynek feladata a királyi udvar élelemmel való ellátása volt. Ez arra is utal, hogy a királyi politika nemcsak általában törekedett a megmaradt birtokoknak megtartására, hanem szerepet szánt az egyes földeknek és hozzájuk kapcsolódó, archaikus eredetű szolgálatoknak is, tehát a szolgáltatónépi rendszer még nem volt teljesen „idejét múlt” intézmény és ez fényt vet a királyi udvar szervezésének 14. század eleji–közepi viszonyaira is.

*„talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium
Sancti Benedicti in Monte Cassino...”*

PANNONHALMA ÉS A MONTECASSINOI SZABADSÁG (LIBERTAS)

KEVÉS OKLEVELES EMLÉKE VAN a magyar középkor korai időszakának, amely olyan régóta foglalkoztatja a kutatókat, mint a pannonthalmi alapítólevél. Jelen írás nem tesz, de nem is tehet kísérletet arra, hogy bemutassa a 18. század óta folyó vitákat és kutatási eredményeket, annál is inkább mivel ezt a munkát már mások elvégezték.¹ E változatos irodalom gazdag termése ellenére elmondható, hogy a Pannonhalma és Montecassino viszonyára vonatkozó forráshely értelmezése kevés figyelmet kapott. Ez vélhetően azzal magyarázható, hogy Fejérpataky László monográfiája és különösen Erdélyi Lászlónak a rendtörténet első kötetében megjelent elemzése nyomán általános elfogadásra talált a két apátságot összefűző jogközösség, azonos egyházi jogi helyzet (*nullius-kiváltság*) elmélete.

Vizsgálatunk tárgya az a formula, pontosabban rendelkezés, amellyel a pannonthalmi oklevél kiadója a montecassinoival megegyező szabadságot biztosított az első magyarországi bencés apátságnak. Ahhoz, hogy megérthessük pontos tartalmát, számba kell vennünk egyéb előfordulásait is. Összesen hat alkalommal találjuk meg az apátság Árpád-kori pápai és királyi okleveleiben. Lényeges azonban a két forráscsoporton belüli előfordulás aránya, amely 5:1 a pápai diplomák javára. Királyi oklevélben csak egy alkalommal, I. István interpolált kiváltságlevelében fordul elő.² A pápai oklevelek közül II. Paszkál

¹ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: A pannonthalmi apátság alapító oklevele. Budapest 1878.; THOROCZKAY GÁBOR: Szent István pannonthalmi oklevelének historiográfiája. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. 9–109.

² Eredetije (E): A Pannonthalmi Bencés Főapátság Levéltára (a továbbiakban: PBFL) Capsarium n. 2. (Capsa 13. A. – Df. 206927) „[...] talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium Sancti Benedicti in Monte Cassino [...]” Diplomata Hungariae antiquissima.

(1102) nem említi, pedig maga hivatkozik arra, hogy az I. István oklevelében foglaltakat erősíti meg!³ Ugyanígy hiányzik III. Sándor 1175-évi bullájából.⁴ Első alkalommal e pápa másik, 1181-ben kelt privilégiumában bukkan fel.⁵ Jól látszik azonban, hogy itt nem az alapító király rendelkezésének megerősítéséről van szó, hanem új kiváltságról, hiszen a pápa korábbi bullájában (1175) az ide vonatkozó szöveghely (*Nulli episcoporum ... ad synodum vocare*) mondata után rögvest áttért a somogyi tizedekre, míg 1181-ben az említett mondat és a somogyi tizedek közé ékelődve találjuk meg a montecassinoi szabadságra utaló kitételt.⁶ Ugyanígy hozza III. Orbán 1187-es oklevele,⁷ viszont III. Kelemen 1189-ben kelt bullája nem említi ezt a kiváltságot.⁸ III. Ince 1216-ban ismét megerősítette, sőt hozzátette, olyan kiváltságról van szó, amelyet elődei adtak az apátságnak.⁹ Ezt követően III. Honorius és IX. Gergely pápák említik még 1225-ben¹⁰ és 1232-ben.¹¹

A kérdés az, hogy mit is jelentett ez a szabadság, *libertas*? A magyar szakirodalomban az a nézet uralkodó, hogy a pannonhalmi apátság *egyházjogi helyzetének, exemptiojának* alapja éppen a montecassinoival egyező szabadság volt. Ahhoz tehát, hogy megválaszolhassuk az imént feltett kérdést, röviden ki kell térnünk a *libertas* tartalmának értelmezésére, illetve ebből fakadóan a monostorok egyházjogi helyzetének, *exemptiojának* problematikájára.

Ed. Georgius Györffy. Vol. I. 1000–1131. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA) n. 5/II.

³ E: PBFL Capsarium Lad. 1. n. 6. (Capsa 39. J. – Df. 206804) „[...] secundum preceptum beate memorie Stefani pii regis per presens privilegium confirmamus atque statuimus [...]” DHA n. 117.

⁴ E: PBFL Capsarium n. 27. (Capsa 68. A. – Df. 206824) ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁCZ: A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B. Budapest 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) I. 606–607.

⁵ Másolata (M): Liber Ruber (a továbbiakban: LR) n. 42. (Df. 208291) PRT I. 610–611.

⁶ E: PBFL Capsarium n. 27. (Capsa 68. A. – Df. 206824) PRT I. 606–607.

⁷ E: PBFL Lad. 1. n. 3. (Capsa 45. Q. – Df. 206828) PRT I. 612–613.

⁸ M: LR n. 44. (Df. 208291) Átirata (Á): 1. II. András [1225] (PBFL Capsa 31. G. – Df. 206867) 2. győri káptalan 1322. január 22. (PBFL Capsa 36. Jj. – Df. 206829) PRT I. 613–614.

⁹ M: II. András [1225] (PBFL Capsarium n. 67., (Capsa 31. G. – Df. 206867) PRT I. 640–642.

¹⁰ M: 1. Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Vol. 13. Fol. 62v; 2. LR n. 50. (Df. 208291) PRT I. 670.

¹¹ M: LR n. 55. (Df. 208291) PRT I. 711.

A külföldi szakirodalmat régóta foglalkoztatja a *libertas* fogalmának változó jelentése.¹² A *libertas* már igen korán, az 535. évi karthágói zsinat rendelkezései között felbukkant a szerzetesekkel kapcsolatban. Az itt szereplő *libertas plenissima*, akárcsak későbbi, 6–7. századi előfordulásai azonban nem jelentették az adott intézmény feletti püspöki joghatóság megszüntetését, pusztán a kolostori vagyon épségét, a püspöki túlkapások korlátozását szolgálták. A korszakban gyakran találkozunk püspöki privilégiumokkal is, amelyek általában szintén csak oltalmat biztosítottak, és ezt lehet elmondani a királyi, ill. pápai oklevelekről is.¹³ A *libertas* oltalom jellege nem sokat változott a Karoling időszakban sem, rendre olyan értelemben jelent meg, mint az előző korszakban.¹⁴ Egy sajátos használata azonban kimutatható, igaz ez általában a papság és a világiak viszonyára vonatkozott. Ez az ún. *libertas sacerdotalis* vagy *episcopalis* lényegében a laikus-egyházi elkülönítésére utalt, s tipikusan olyan forrásokban jelent meg, ahol a világiak Egyház feletti uralmát vitatták a klerikusok.¹⁵ Külön vizsgálat tárgya lehet az ún. *libertas romana*. Ez vélhetőleg a római szabad polgárjog és a kereszténység gondolatának ötvözése útján jött létre, amit igen változatos módon használtak: alkalmazták egy közösség megjelölésére (*christianorum romana libertas*, *Franconum libertas*, *Christianorum libertas*, stb.) éppúgy, mint a társadalmi állapot jelölésére. A *libertas ecclesiae romanae* kifejezés elsőként I. Miklós pápa idején jelent meg, itt jelentése a világi uralommal szembeni sérthetetlenséget fejezte ki.¹⁶ További kérdés, hogy a *libertas* jelentése módosult-e az Ottók korabeli birodalmi egyház keretei között. A fogalom ebben a közegben is számos alkalommal megjelent: az uralkodó oltalmába vette az adott kolostort, garantálta birtokai sérthetetlenségét és a szabad apátválasztás fenntartását. Ily módon arra a következtetésre juthatunk, hogy ezt a fogalmat az uralkodó által adott oltalom, immunitás kifejezésére alkalmazták. A *libertas* emlegetése tehát nem volt más, mint a birodalmi egyházhoz kötődő szabadság. A korabeli pápai privilégiumok ezt a szabadságot erősítették meg, anélkül, hogy változ-

¹² SZABÓ-BECHSTEIN, BRIGITTE: *Libertas ecclesiae. Ein Schlüsselbegriff des Investiturstreits und seine Vorgeschichte 4–11. Jahrhundert.* Róma 1985. (a továbbiakban: SZABÓ-BECHSTEIN, 1985.)

¹³ SZABÓ-BECHSTEIN, 1985. 27–38.

¹⁴ SZABÓ-BECHSTEIN, 1985. 38–47.

¹⁵ SZABÓ-BECHSTEIN, 1985. 47–55.

¹⁶ SZABÓ-BECHSTEIN, 1985. 55–58.

tattak volna a jogi helyzeten.¹⁷ A korai időszakban (6–11. század) tehát a *libertas* alapvetően az egyházi vagyon sérelmére elkövetett vétkek, túlkapások elhárítására szolgált, megfelelő ellentétpárjai a *dominatio*, *ditio*, *potestas*, *iuris ditio* voltak, így nem meglepő, hogy gyakran kifejezetten immunitás és oltalom értelemben szerepelt.¹⁸

Változások következtek viszont VII. Gergely idején. Privilégiumaiban egyfelől továbbra is megtalálható volt az oltalom adományozása, megerősítése, ugyanakkor feltűnt a *libertas* olyan értelmezése is, amely már minden más hatalom alól, legyen az püspöki, világi, ki akarta vonni az adott egyházi intézményt. Ez az *exemptio* értelemben használt *libertas* az 1070-es évek végén és főleg az azt követő évtizedtől egyre gyakrabban jelent meg a forrásokban. Ez azonban már a pápa nagyobb távlatokban gondolkodó, az Egyház szabadságának (*libertas ecclesiae*) megteremtésén munkálkodó egyházpolitikájának egyik eleme volt.¹⁹

Sajátos esetet képezett az, amikor valamely egyház évi adót (*cenzust*) fizetett a pápaságnak. E kapcsolat történhetett átadás (*traditio*, *recommendatio*), vagy a pápai oltalom alá vétel útján, amelynek eredményeképpen az adott egyházi intézmény a pápaság tulajdonává vált. Az egyházak és az Apostoli Szék közötti kapcsolat jellemzésére több fogalmat is használtak, ezek közül a leggyakrabban a *protectio*, *tuitio* és a *libertas* szerepelt.²⁰ Mint láttuk, a 11. század második felében a *libertas* jelentése átalakult, a pápaság arra törekedett, hogy az általa adott oltalom kizárólagos legyen, igyekezett erőteljeseb-

¹⁷ SZABÓ-BECHSTEIN, 1985. 58–101.

¹⁸ FABRE, P.: Etude sur le Liber Censuum de l'Eglise Romaine. Paris 1892. 75–94. (a továbbiakban FABRE, 1892.); PFAFF, V.: Sankt Peters Abteien im 12. Jahrhundert. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 57. (1971) 150–195. (a továbbiakban: PFAFF, 1971.) 154–156.; Vö.: Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII. Edidit Philippus Jaffé, editionem secundam correctam et auctam, auspiciis Guilelmi Wittenbach curaverunt S. Loewenfeld–F. Kaltenbrunner–P. Ewald. I–II. Lipsiae 1885–1888. Kaltenbrunner, F.: Von den Anfängen bis zum Pontifikat Pelagius' II. (590) (a továbbiakban: JK); Ewald, P.: Vom Pontifikat Gregors I. (590) bis zum Pontifikat Johannes' VIII (882) (a továbbiakban: JE); Loewenfeld, S.: Vom Pontifikat Marinus I. (882) bis zum Pontifikat Celestins III (1198) (a továbbiakban: JL) 3716, 3722, 3800, 3827, 3900, 4028, 4201, 4319, 5160, 5279, 5701, 5542, 5545, 7250.

¹⁹ SZABÓ-BECHSTEIN, 1985. 102–193., különösen 176–192.

²⁰ FABRE, 1892. 71; PFAFF, 1971. 152–153.

ben érvényesíteni tulajdonjogát (*proprietas*).²¹ Ez egyes esetekben a korábbi jogállapot megváltozását, az *exemptio* elnyerését jelentette, különösen VII. Gergely, illetve II. Orbán idején.²² Nem lehet véletlen, hogy éppen ez utóbbi pápa vezetett be új formulát a cenzus és a *libertas* összekapcsolásával.²³ Ez azonban nem bizonyult jó megoldásnak, mivel ettől nem szűnt meg a *libertas* használata az *exemptio*tól eltérő jogi tartalommal (oltalom), sőt a későbbiekben még nagyobb zavart támadt. Egyrészt gyakran előfordult, hogy egy-egy intézménynél a 12. század közepén a pápaság már nem tudta megjelölni a cenzus fizetésének okát,²⁴ másfelől megmaradt a korábbi fogalmi következetlenség, ami esetenként még súlyosabbá vált.²⁵

Az így felmerült nehézségek felszámolására III. Sándor pápa tett kísérletet. A rendteremtés leginkább a cenzust fizető egyházak körében járt sikerrel, ezeknél ugyanis a pápa határozott – és a későbbiekben véglegesen rögzült –

²¹ Az új formula, a *libertas Romana* lett, amely már 995-ben, XV. János pápa egyik oklevelében felbukkant (JL 3857), de csak IX. Leó, II. Viktor és VII. Gergely idején jelent meg tömegesen. Pl.: JL 4221, 4347, 4368, 4397, 4630, 5068, 5167. A fogalom eredetére: SZABÓ-BECHSTEIN, 1985. 55–58. A pápai tulajdont hosszasan, bár kissé formálisan elemezte Schreiber. SCHREIBER, G.: Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert. Studien zur Privilegierung, Verfassung und besonders zum Eigenkirchenwesen der vorfranziskanischen Orden vornemlich auf Grund der Papsturkunden von Paschalis II. bis auf Lucius III. (1099–1181) I–II. Stuttgart 1910. (a továbbiakban: SCHREIBER, 1910.) 10–23.

²² Vö.: JL 5395, 5432, 5542, 5545, 5572, 5590, 5673, 5732, 5787; 4951, 5072, 5511, 5563, 5572, 5732. Vö.: SCHREIBER, 1910. I. 32–40.; FABRE, 1892. 93–96.

²³ Az „ad indicium autem perceptae huius a Romana ecclesia libertatis ... exsolvere” formula elsőként 1089. május 19-én fordult elő a St. Jean de Ripoll-nak adott privilégiumban (JL 5395).

²⁴ Jellegzetes példák: Schirren (II. Callixtus, JL 7027 – III. Jenő, JL 8747), Baumburg (II. Paszkál, JL 6434 – II. Honorius, JL 7397; II. Ince, JL 7969), Raitenbach (II. Orbán, JL 5428, 5459 – III. Jenő, JL 9471), Weiblingen (II. Paszkál, JL 5694 – II. Honorius, JL 7252). Dőlt betűvel szerepelnek azok az esetek, ahol a cenzus eredete már nem volt világos. FABRE, 1892. 96–97.

²⁵ Erre jó példa az, hogy az 1140-es években a *protectio* kifejezést alkalmazták a *libertas* helyett, esetenként pedig az oltalom jelentésű *tuitio* a *libertas* mellett áll egy-egy oklevélben. Az előbbire: JL 8158 (Szűz Mária, Párma, 1141. november 7.), JL 8250 (Rott, 1142. december 6.), JL 8485 (St. Julien, Tours, 1144. január 27.), JL 8496 (Stromberg, 1144. február 19.), JL 8631 (St. Lorenzo, Asso, 1144. május 26.), JL 8744 (Szt. Miklós, Pisa, 1145. április 29.), JL 8512 (Volterra, 1144. március 3.), JL 8557 (Szt. Ambrus, Firenze, 1145. május 12.), JL 8341 (Engelberg, 1143. január 21.), JL 9753 (Notre-Dame, Saintes, 1153. október 24.); a másodikra: II. Honorius 1126. március 28. (JL 7251, cenzus: „ad indicium tuitionis et libertatis”). FABRE, 1892. 99–100. Vö.: SCHREIBER, 1910. I. 32–40.

különbségtételt alkalmazott. A pápa a cenzust fizető egyházakat két csoportra osztotta: az egyes egyházak vagy 1) az Apostoli Széktől elnyert oltalomért (*protectio*), vagy 2) a pápától kapott szabadságért (*libertas*) fizettek évi adót. A pápa ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy pontos ismereteket csak a privilégiumok vizsgálatával lehet szerezni.²⁶ A pápai megnyilatkozás több fontos tanulssággal szolgál. Az első és legfontosabb ezek között, hogy nem minden *exemptus* egyház fizetett cenzust. Ezeket a pápa, az éppen általa bevezetett új formulával, *specialiter beati Petri iuris*-t élvező egyházaknak nevezte. Továbbá, az évi adót fizető egyházak közül csak a második csoportba tartozók tarthattak igényt az *exemptiora*, az első csoport pusztán oltalomban részesült, amely nem járt együtt a püspöki hatalom megvonásával. Így tehát a pápa azokat az egyházakat tekintette *exemptnek*, amelyek a) bár nem fizetnek cenzust, de egyéb módon mentesülnek a püspöki hatalom alól; b) fizetnek évi adót *ad inditium ... percepte libertatis* és „különleges módon Szent Péter jogához”, azaz kizárólag a pápa alá tartoznak (*ecclesie que specialiter beati Petri iuris existunt*). Ezzel a különbségtétellel azonban a cenzust nem fizető egyházak esetében még nem volt megoldott a probléma, hiszen itt az évi adó hiánya megfosztotta az Apostoli Széket egy egyszerű és hatékony kritérium alkalmazásától.²⁷

²⁶ „Alexander III A. de Summa subdiacono nostro, apostolice sedis legato. Recepimus litteras quas pro ecclesiis nostris censualibus contra venerabilem fratrem nostrum B[onifacium] Novariensem episcopum direxisti, et earum tenore perpendimus, qualiter ad iura nostra servanda vigil existas. Ceterum discretioni tue volumus non latere, quod, sicut non omnes ecclesie que specialiter beati Petri iuris existunt, annuatim apostolice sedi censum exsolvunt, ita nec omnes censuales ab episcoporum subiectione habentur immunes. Inspicienda sunt ergo privilegia ipsarum ecclesiarum et ipsorum tenor diligentius attendendus, ut si fuerit deprehensum, quod ecclesia que censum exsolvit, specialiter beati Petri iuris existat et ad inditium percepte libertatis census annuus conferatur, non immerito poterit speciali prerogativa gaudere. Si vero ad inditium percepte protectionis census solvitur, nichil ex hoc iuri diocesani episcopi videtur subtractum. Cum igitur constet presbiterum Sancti Zenonis prefato episcopo obedientiam promississe in ordinatione sua, sicut in iure confessus asseritur, nolumus, quod cum vel alios qui similem causam habent contra prefatum episcopum vel alios tueraris, quia sicut iustitiam nostram a fratribus et coepiscopis nostris nobis volumus conservari, ita iura sua custodire nos convenit illibata.” [kiemelés: K. G.] JL 14037. Idézi: FALKENSTEIN, L.: La papauté et les abbayes françaises aux XIe et XIIe siècles. Exemption et protection apostolique. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études en Sciences Historiques et Filologiques 336) Champion, Paris 1997. (a továbbiakban: FALKENSTEIN, 1997.) 22–23. Vö.: FABRE, 1892. 101.

²⁷ A másik (b) esettel hozhatjuk összefüggésbe a Liber Censuum összeállítását (1192), amelynek alapgondolata a pápai tulajdon volt, ahogy azt maga Cencius Savelli is kifejezte: „in

Az egyházi szokásjog alapvetően a kolostorok felett a püspöki joghatóság érvényesülését tartotta kívánatosnak. Ettől csak akkor tértek el, ha az *ordinarius*, jogaival visszaélve, a szerzetesi közösség önállóságát veszélyeztette. Természetesen ez nemcsak a püspökök oldaláról fenyegetett, jellemzőbbek voltak a világiak részéről elkövetett sérelmek. Ennek hatására a világi hatalmasságok, a püspökök és később a pápák is oltalmat (*protectio*) biztosítottak egyes apátságoknak, amelyeknek rendre visszatérő eleme volt a kolostori vagyon védelme, az apátválasztás szabadsága, a püspökök által gyakorolt rendi hatalom túlkapasainak korlátozása. Ezeknek az elemeknek a megléte az egyes privilégiumokban – függetlenül a kiállító személyétől – nem jelentett *exemptiot*, mert hiányzott belőle két elem: a *püspök kormányzati hatalmának megszüntetése* (részben vagy egészben), és egy *magasabb hierarchikus szint* – leggyakrabban a pápa – *alá rendelés*. Éppen ezért egyes korai privilégiumok (Bobbio 628, Fulda 751, St. Denis 757) – amelyeket a kutatás régebbi vonulata feltétlenül *exemptio* első előfordulásaiént kezelt – csak oltalmat biztosítottak. Ténylegesen *exemptio*val legkorábban Montecassinónál számolhatunk (859). Biztos fogódzóink azonban csak első ezredforduló tájától akadnak, hiszen Fleury-ben már megjelennek a teoretikus alapok (Abbon de Fleury), Cluny esetében pedig már ténylegesen van adatunk az *exemptiora*. Az ezt követő időszakban, különösen a gregorián reform korától, már gyakrabban találkozhatunk a mentesség intézményével. Ugyanakkor maga a pápaság is, amely forrása volt e sajátos jogállapot kialakulásának, fogalmi nehézségekkel küszködött az oltalom és az *exemptio* elhatárolásában. A kép csak a 12. század végén kezdett tisztulni, amikor III. Sándor pápa a korábbi formulás törekvéseket felhasználva és átalakítva igyekezett egyértelmű és világos kritériumokat alkotni a jogi helyzet megállapítására.²⁸

ius et proprietatem beati Petri consistentes”. FABRE, 1892. 113. A szerzőre, a mű keletkezésére forrásaira l. FABRE, 1892. 2–25. A munka később is használatban volt, erre mutatnak pl. III. Ince 1199. január 26-i (Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. Edidit Augustus Potthast. I–II. Berlini 1874–1875. Új kiadása: Graz 1957. (a továbbiakban: POTTHAST) 578. 1205. május 2-i és 3-i (POTTHAST 2482, 2485) 1215. április 10-i (POTTHAST 4971) III. Honorius 1218. május 26-i (POTTHAST 5816) IV. Orbán 1264. március 21-i, IV. Márton 1282. március 7-i (POTTHAST 21862) IV. Miklós 1289. október 3-, 1290. szeptember 13-i (POTTHAST 23399) oklevelei. Idézi: FABRE, 1892. 5–6.

²⁸ A kérdéses egyházi jogi fogalom történetének és tartalmának kiterjedt nemzetközi szakirodalma van, amelynek túlnyomó része sajnálatos módon Magyarországon nem ismert:

Az *exemptio* (mentesség) különböző fajtákra osztható: 1) tartalma szerint lehetett *teljes* vagy *részleges*, attól függően, hogy a püspöki kormányzati hatalmat egészében, vagy csak bizonyos elemeiben szüntette meg. 2) A kiterjedés szempontjából nézve ismét több fajtája lehetett. Az *exemptiot* alapvetően

BLUMENSTOK, A.: Der päpstliche Schutz im Mittelalter. Innsbruck 1890.; FABRE, 1892.; SCHREIBER, 1910.; LETONNELIER, G.: L'abbaye exempte de Cluny et le Saint-Siège. Etude sur le développement de l'exemption clunisienne des origines jusqu'à la fin du XIIIe siècle. (Archives de la France monastique 22.) Ligugé-Paris 1923.; SACKUR, E.: Die Cluniacenser in ihrer kirchlichen und allgemengeschichtlichen Wirksamkeit bis zur Mitte des elften Jahrhunderts. I-II. Halle an der Saale 1892-1894.; TELLENBACH, G.: Libertas: Kirche und Weltordnung im Zeitalter des Investiturstreits. Leipzig 1936.; THANER, FRIEDRICH: Über Entstehung und Bedeutung der Formel: Salva sedis apostolicae auctoritate in den päpstlichen Privilegien. Wien 1872.; BERLOW, R. K.: Spiritual immunity at Vézelay (Ninth to Tenth Century). Catholic Historical Review 62. (1976) 573-588.; BERZDORF, F.: Autonomie und Exemption der kanonischen Lebensverbände. (Münchener Theologische Studien III. Kanonische Abteilung Bd. 49.) St. Ottilien 1995.; BOUCHARD, C. B.: Merovingian, Carolingian and Cluniac Monasticism: Reform and Renewal in Burgundy. Journal of Ecclesiastical History 41. (1990) 365-387.; CONSTABLE, G.: Cluny in the Monastic World of the Tenth Century. In: Il secolo di ferro: Mito e realtà del secolo X. Spoleto 1991. 391-448.; COWDREY, H. E. J.: The Cluniacs and The Gregorian Reform. Oxford 1970.; DUBOIS, J.: 'Esenzione monastica' In: Dizionario degli istituti di perfezioni. Roma 1973. III. 1295-1306.; FEINE, H. E.: Kirchliche Rechtsgeschichte. I. Die katholische Kirche. Köln-Wien 1972.; FOGLIASSO, E.: 'Exemption canonique', 'Exemption des religieux' In: Dictionnaire du droit canonique. V. 637-646., 646-666. (a továbbiakban: FOGLIASSO, 1953.); HALLINGER, K.: Gorze-Kluny: Studien zu den Monastischen Lebensformen und Gegensätzen im Hochmittelalter. Róma 1950-1951.; uő.: Zur geistigen Welt der Anfänge Klunys. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 10. (1954) 417-445.; HIRSCH, H.: Untersuchungen zur Geschichte des päpstlichen Schutzes. Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung (a továbbiakban: MIÖG) 54. (1942) 363-433.; uő.: Die Klosterimmunität seit dem Investiturstreit. Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte des deutschen Reiches und der deutschen Kirche. Köln-Graz 1967.; IOGNA-PRAT, D.: Agni immaculati. Recherches sur les sources relatives à saint Maieul de Cluny (954-994). Paris 1988.; JAKOBS, H.: Zu den Fuldaer Papsturkunden des Frühmittelalters. Blätter für deutsche Landesgeschichte 128. (1992) 31-84.; KAY, D. J.: Exemption. Origins of Exemption and Vatican Council II. (Excerpta ex dissertatione ad doctoratum in Facultate Iuris Canonici Pontificae Universitatis Gregorianae) Romae 1990.; LEMAITRE, J.-L.: 'Exemption' In: Dictionnaire historique de la Papauté. Ed.: Ph. Levillain. Paris [1994] 659-662.; LEMARIGNIER, J.-Fr.: Étude sur les privilèges d'exemption et de juridiction ecclésiastique des abbayes normandes depuis les origines jusqu'en 1140. (Archives de la France monastique 44.) Paris 1937.; uő.: L'exemption monastique et la réforme grégorienne In: À Cluny, congrès scientifique ... Dijon 1950. (Extrait des travaux des congrès de Cluny) Dijon 1951. 288-340.; uő.: Structures monastiques et structures politiques dans la France de la fin du Xe et des débuts du XIe siècle. In: Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi

az apát és a szerzetesek, mint fizikai és morális személyek nyerték el, tehát személyre vonatkozott, azonban már igen hamar inkább helyre vonatkoztatva használták fel. Így az *exemptio* általában csak a kolostorra terjedt ki, amit *passzív exemptionnak* nevezünk. Ritkább esetben az *exemptio* már nem

---

sull'alto medioevo IV. Il monachesimo nell'alto medioevo e la formazione della civiltà occidentale. 8-14 aprile 1956. Spoleto 1957. 357-400.; LÜBECK, K.: Exemption des Klosters Fulda. (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens) München 1937.; MORDEK, H.: Libertas monachorum. Eine kleine Sammlung afrikanischer Konzilstexte des 6. Jahrhunderts. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 72. (1986) 1-16.; MOSTERT, M.: The political theology of Abbo of Fleury. A study of the ideas about society and law of the tenth century monastic reform movement. *Middleleeuwse Studies en Bronnen* [Medieval Studies and Sources] II. Hilversum 1987.; uő.: Die Urkundenfälschungen Abbos von Fleury. In: *Monumenta Germaniae Historica* Schriften Bd. 33. IV. (Fälschungen im Mittelalter. Internationaler Kongress der Monumenta Germaniae Historica. München. 16-19. September 1986.) Teil IV. Diplomatische Fälschungen (II), Hannover 1988. 287-318.; uő.: The political Ideas of Abbo of Fleury. Theory and practice at the end of the tenth century. *Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*. Deutscher Historischer Institut Paris, Sigmaringen 16/1 (1989) 85-100.; MÜLLER, L.: 'La notion canonique d'abbaye nullius' *Revue du droit canonique* 6/1 (mars 1956) 115-144.; PFAFF, 1971.; uő.: Die päpstlichen Klosterexemptionen in Italien bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts. Versuch einer Bestandaufnahme. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 72. (1986) 76-114.; PITZ, E.: Papstreskripte im frühen Mittelalter. Diplomatische und rechtsgeschichtliche Studien zum Briefcorpus Gregors des Grossen. (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 14.) 1990.; PLÖCHL, W.: Geschichte des Kirchenrechts. I-II. Wien-München 1960-1962.; PUGLIESE, A.: 'Privilegium exemptionis' In: *Dictionarium morale et canonicum*. III. 795-799. (a továbbiakban: PUGLIESE, 1966.); PUZA, R.: 'Exemption' In: *Lexikon des Mittelalters*. IV. col. 165-166.; RATHSACK, M.: Die Fuldaer Fälschungen. Eine rechtshistorische Analyse der päpstlichen Privilegien des Klosters Fulda von 751 bis ca. 1158. I-II. (Päpste und Papsttum 24/I-II) Stuttgart 1989. (eredeti szövege: Fuldaforfalskníngerne. En retshistorisk analyse af klostret Fuldas pavelige privilegier 751 - ca. 1158. København 1980.) ROSENWEIN, B. H.: La question de l'immunité clunisienne. *Bulletin de la Société des Fouilles Archéologiques et des Monuments Historiques de l'Yonne* n° 12 (1995) 1-12.; SANTIFALLER, L.: *Liber Diurnus*. Hrsg. von H. Zimmermann. (Päpste und Papsttum Bd. 10) Stuttgart 1976.; SCHÄFERDIEK, K.: Das Heilige in Laienhand. Zur Entstehungsgeschichte der fränkischen Eigenkirche. In: *Vom Amt des Laien in Kirche und Theologie*. Festschrift für G. Krause zum 70. Geburtstag. Berlin-New York 1982. 122-140.; SCHEUERMANN, A.: Die Exemption nach geltendem kirchlichen Recht mit einem Überblick über die geschichtliche Entwicklung. (Görres-Gesellschaft Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Staatswissenschaft 77. Heft) Paderborn 1938.; uő.: 'Exemption' In: *Lexikon für Theologie*

csupán a monostorra, hanem minden hozzá tartozó területre, népre kiterjedt, de ez továbbra is az egyházmegye keretein belül maradt. Ez volt az *aktív exemptio*. A harmadik lehetőség, amely egyébként nem jellemző a középkorban, az ún. *nullius-apátság*, *nullius-kiváltság*, amikor a kolostorra és a hozzá tartozó egységekre kiterjedő *exemptio*val rendelkező intézmény kikerült az egyházmegyei szervezet kötelékéből, önálló joghatósági területté alakul.²⁹

Pannonhalma és Montecassino kapcsolatára, illetve a *libertas* tartalmára visszatérve, Erdélyi László avval érvelt, hogy a bencés őskolostor kiváltságai folytán minden érseki és püspöki joghatóság alól ki volt véve és egyedül az Apostoli Széknek volt alávetve. Ehhez társult még az, hogy az apátsághoz tartozó terület papsága és népei felett az apát püspöki joghatóságot gyakorolt. Ez utóbbi lényegében az ún. *nullius-kiváltság* volt. Ennek alátámasztására Erdélyi Montecassino privilégiumait hozta fel.³⁰ Felfogását később Scher-

---

und Kirche. (1959) III. 1295. (a továbbiakban: SCHEUERMANN, 1959.); uő.: 'Exemption' In: Teologische Realenzyklopädie (1982) X. 696–697. (a továbbiakban: SCHEUERMANN, 1982.); SCHIEFFER, TH.: Cluniazensische oder gorzische Reformbewegung? (Bericht über ein neues Buch) Archiv für mittelhochdeutsche Kirchengeschichte 4. (1952) 24–44.; SCHMIDT, T.: Die älteste Überlieferung von Cencius' Ordo Romanus. In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. Deutscher Historischer Institut 60. Tübingen 1980. 511–522.; SCHWARZ, W.: Iurisdicio und Condicio. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 45. (1959) 34–98.; SZABÓ-BECHSTEIN, 1985.; SZAIVERT, W.: Die Entstehung und Entwicklung der Klosterexemption bis zum Ausgang des 11. Jahrhunderts. MIOG 59. (1951) 265–298.; VALOUS, G.: Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle. I–II. Ligugé–Paris 1935. 1970².; VIOLANTE, C.: Il monachesimo Cluniacense di fronte al mondo politico ed ecclesiastico (secoli X e XI). In: Convegni del Centro di studi sulla spiritualità medievale II. (Spiritualità cluniacense). Todi 1960. 155–242.; FALKENSTEIN, 1997.

²⁹ FOGLIASSO, 1953.; SCHEUERMANN, 1959.; PUGLIESE, 1966.; SCHEUERMANN, 1982.

³⁰ PRT I. 13–137. A szerző itt hivatkozott Zakariás pápa 748-as bullájára, továbbá arra, hogy XII. János a capuai érsekség felállításakor, 968 körül az apátság területét nem sorolta az érsekségéhez. További példái XV. János 989-es és VIII. Benedek 1014-es bullája. Ezek szövege: Papsturkunden 896–1046. Bearbeitet von Harald Zimmermann. I–III. Wien 1988–1989² (a továbbiakban: PU) n. 302., n. 489.; Ezekben túlmenően több olyan pápai privilégiumot is találunk a 9–11. századból, amelyek ezt az álláspontot erősítik meg: IX. János 899. március (PU n. 90.), III. Sergius 904–911 között (PU n. 18.), II. Marinus 944. január 21. (PU n. 103. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), XII. János 962. (PU I. n. 151. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), VII. Benedek 971. május 30. (PU I. n. 244.), XV. János 985. november 11. (PU n. 287. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), XV. János 989. november 11. (PU n. 302. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), XV. János 992.

mann Egyed fejlesztette tovább, aki számos példát hozott a bencés őskolostor *nullius-kiváltságára*.³¹ Nincs okunk kételkedni abban, hogy Montecassino ténylegesen élvezte ezt a kiváltságot. Ettől azonban még az I. István-féle oklevélben szereplő rendelkezés problémás marad.

Igencsak szokatlan ugyanis, hogy világi uralkodó ilyen súlyos egyházi jogi következményekkel járó kiváltságot adományozzon egy apátságnak. Az ilyen jellegű rendelkezés a pannonthalmi oklevél mintájának tekintett német gyakorlatban sem ismeretes. A *libertas* természetesen itt is megjelenik, sőt még a mondat szerkesztése (*talem ... qualem*) is több királyi és császári oklevélből ismeretes.³² Az I., II. és III. Ottó korában kelt oklevelek vizsgálatából arra

---

vagy 994. január 19. (PU n. 310.), VIII. Benedek 1014. március 13. (PU n. 489. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), VIII. Benedek 1023. július 1. (PU n. 545. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel), IX. Benedek 1038. július 1. (PU n. 611. interpolált, de jórészt hiteles szöveggel).

³¹ SCHERMANN EGYED: A szerzetes rendek exemptiojának kialakulása és a Szent-Benedek-Rendnek úgynevezett «nullius»-apátságai. In: A pannonthalmi főapátsági főiskola évkönyve az 1915–1916-diki tanévre. Közzéteszi dr. Zoltvány Irén főiskolai igazgató. Pannonthalma 1916. 57–133., 79–85.

³² Így pl. I. Ottó 936. október 17-én kelt oklevele, amelyben Corvey apátság birtokait és jogait sorolta fel. Itt azt olvassuk, hogy „[...] Folcmarus venerabilis abbas Nouae Corbeiae rogavit, ut eidem monasterio talem concederemus libertatem qualem ab antecessoribus nostris Francorum regibus accepisse dinoscitur.” Monumenta Germaniae Historica. Die Urkunde der deutschen Könige und Kaiser (Diplomata regum et imperatorum Germaniae) 1. Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. Und Otto I. Bearbeitet von Theodor Sickel. Hannover 1879–1884 (München 1997.) (a továbbiakban DO) I./ n. 3. Ezután egy immunitás-formula következik. Ugyanezt találjuk a 937. június 30-án a hamburgi egyháznak adott oklevélben: „[...] talem libertatem et tuitionem monasteriis in eius episcopio consistentibus, qualem cetera per nostrum regnum monasteria noscuntur habere.” DO I. n. 11. III. Ottó oklevelei közül kettőt emelhetünk ki. Az egyik a 994. december 22-én Waldkirch részére adott kiváltságlevél, amelyben a következőket olvassuk: „[...] talem donamus atqua largimur libertatem, qualem Augae, Corbeia aliaque monasteria habent nostro regni [...]” Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/2. Ottonis III. Diplomata, Bearbeitet von Theodor Sickel. Hannover 1893. (München, 1980.) (a továbbiakban: DO III.) n. 157. A másik 1000. május 18-án kelt az oedingeni apácakolostor részére: „[...] talemque libertatem quali cetera nostri monasteria regni Asnidi scilicet Quidilingoburg aliaque utuntur, sibi perdonavimus [...]” DO III. n. 363. Ez utóbbi kettő mellett Györffy György hivatkozott még III. Ottó egy másik, 1000. április 30-án Helmarshausen-nek szóló piactartási kiváltságra is, de ebben a *libertas* elő sem fordul. Vö.: DHA n. 5/II.; DO III. n. 357. Az említett rendelkezések mellett minden esetben az immunitás és/vagy az oltalom megfogalmazása áll a császári oklevelekben. Ez arra utal, hogy

következtethetünk, hogy e kifejezés rendre a királyi/császári oltalomhoz, illetve *immunitashoz* kapcsolódott, ezekkel forrt össze,³³ és egyetlen olyan példa nem akad, amikor egyházi jogi értelemben használták volna.

E nehézség értelmezéséhez azt is figyelembe kell vennünk, milyen is volt valójában az első magyarországi bencés apátság egyházi jogi helyzete. Az eddig elmondottakból kiderült: olyan elemeket kell keresnünk, amelyek a püspök kormányzati hatalmát érintették. Külföldi kutatások és példák alapján e vizsgálatot elvégezve a következő eredményt kapjuk. Pannonhalma II. Paszkál bullájával (1102) mentesült az (egyházmegyei) zsinat látogatásának kötelezettsége és az egyházi fenytékek alkalmazása, ítélezés alól.³⁴ Ezen a helyzeten sem III. Sándor 1175. és 1181. évi, sem III. Orbán 1187-es bullája nem változtatott, bár új elemként megjelent a pápai tulajdonra birtokjogi értelemben mutató *salva sedis apostolice auctoritate* kitétel.³⁵ III. Kelemen 1189-es bullája annyiban lépett túl ezeken, hogy egyfelől korlátozta a püspök szentségi hatalmát (a *chrisma*, illetve a szent olajok tetszőleges püspöktől kérhetők), másfelől határozott jogi kapcsolatot létesített az apátság és a Szentszék között (*salva sedis apostolice auctoritate* kitétel jogi értelemben).³⁶ A püspöki hatalom további szűkítését jelentette az a lehetőség, hogy – III. Ince 1216-os bullájától kezdve – a pannonhalmi szerzetesek felszentelését, az apát megáldását bármely püspöktől lehetett kérni.³⁷ III. Ince, illetve III. Honorius és

---

ezekben az oklevelekben a libertas a kolostori vagyon biztonságát biztosító immunitas-formula egyik kelléke volt, nem pedig egyházi jogi kiváltság.

³³ L. a mellékelt táblázatot!

³⁴ Decernimus etiam, ut nulli episcoporum liceat in iamdicto monasterio ordinationes facere seu puplicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit vel in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel ad synodum vocare aut abbates vel monachos. [...] E: PBFL Capsa 39. I. (Df. 206804); DHA n. 117.

³⁵ E: PBFL Capsarium n. 27. (Capsa 68. A. – Df. 206824) PRT I. 606–607. (1175); M: LR n. 42. (Df. 208291) PRT I. 610–611. (hiányos) (1181); E: PBFL Lad. 1. n. 3. (Capsa 45. Q. – Df. 206828) PRT I. 612–613.

³⁶ M: LR n. 44. (Df. 208291); M: 1. II. András [1225] (PBFL Capsa 31. G. – Df. 206867); 2. győri káptalan, 1322. január 22. (PBFL Capsa 36. Jj. – Df. 206829) PRT I. 613–614.

³⁷ Á: II. András [1225] (PBFL Capsarium n. 67. (Capsa 31. G.) – Df. 206867); M: LR n. 51. (Df. 208291) PRT I. 640–642. Ugyanígy megtalálható III. Honoriusnál (1225: M: LR n. 50. (Df. 208291) PRT I. 670. (LR-ből közli, hiányos); A. THEINER: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: THEINER I.) 56.; és IX. Gergelynél (1232: M: LR n. 55. (Df. 208291); II. András 1234. (PBFL Capsa 68. F. – Df. 206946) Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed.

IX. Gergely bulláiból egyértelműen kiviláglik az a közvetlen és kizárólagos jogi kapcsolat, amely lépésről lépésre alakult ki Pannonhalmra és az Apostoli Szék között.³⁸ Mindez azonban még nem jelentette azt, hogy az apátság *nul-lius-kiváltság*gal rendelkezett volna, hiszen nem tudjuk adatokkal alátámasztani, hogy saját „egyházmegyéje” (*quasi-diocesis*), lett volna Somogyban, amint azt sem, hogy itt az apát ténylegesen püspöki jogokat gyakorolt volna.³⁹

Ha ebben az összefüggésben vizsgáljuk a *montecassinoi szabadság* előfordulását Pannonhalmánál, azt láthatjuk, hogy I. István oklevelében és a pápai bullákban eltérő értelemben szerepel. A királyi oklevél ma ismert szövegében a montecassinoi kiváltság után nem sokkal következik az egyes szám első személyben írt rész, amelyet a legtöbbször interpolációnak tartanak. Ha ezt elhagyjuk – természetesen csak a feltételezés kedvéért – a szöveg éppen az *immunitas* biztosításával folytatódik. Elképzelhető tehát a két rendelkezés (a montecassinoi szabadság és az *immunitas*) olyan összekapcsolása, ahogy

Georgius Fejér. Budae 1828–1844. (a továbbiakban: FEJÉR) VII/1. 238–239 (1234!, hiányos) PRT I. 711. (hiányos).

³⁸ Ennek tanúbizonyságai azok a formulák, amelyek rendre megjelennek a bullákban. Ezek a következők: *ad ius et prorietaem apostolice sedis, salva sedis apostolice auctoritate* (birtokjog), *salva sedis apostolice auctoritate* (jogviszony) és főleg a *nullo medio formula*. III. Ince 1216.; Á: II. András [1225] (PBFL Capsarium n. 67. (Capsa 31. G.) – Df. 206867); M: LR n. 51. (Df. 208291) PRT I. 640–642.; III. Honorius 1225. M: LR n. 50 (Df. 208291) PRT I. 670. (LR-ből közli, hiányos), THEINER I. 56.; IX. Gergely 1232. május 7. E: PBFL Capsa 40. Z. (Df. 206911) PRT I. 703.; 1232. június 23. M: LR n. 55. (Df. 208291); II. András 1234. (PBFL Capsa 68. F. – Df. 206946) FEJÉR VII/1. 238–239 (1234!, hiányos), PRT I. 711. (hiányos)

³⁹ Ebből a szempontból aligha hathatós érv a somogyi tizedadomány. A tized birtoklása, bár elsősorban a püspöki tiszttel fonódott össze – ilyen értelemben szerepel a korai magyar törvényekben is – önmagában még nem jelentette egy adott terület, egyházmegye feletti püspöki joghatóságot. Így arra kell hagyatkoznunk, hogy a pannonhalmi apát ténylegesen gyakorolt-e püspöki jogokat Somogyban. Ezt azonban egyetlen adattal sem tudjuk alátámasztani. Sőt, mind 1061-ben a zselicszentjakabi, mind 1091-ben a somogyvári apátság alapításánál a veszprémi püspök gyakorolta a püspöki jogokat. Vö. DHA n. 50/II., (Zselicszentjakab) n. 88. E kérdésben újabban vita alakult ki a szakirodalomban: SOLYMOSI LÁSZLÓ: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72. (1999) 100–107.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74. (2001/1–2.) 38–43.; KRISTÓ GYULA: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73. (2000/1–2.) 1–5.; KRISTÓ GYULA: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. Századok 136. (2002) 469–484.; ZSOLDOS ATTILA: Somogy megye korai történetének forrásairól. Turul 74. (2001/1–2.), 44–50.; ZSOLDOS ATTILA: Somogy és Visegrád megye korai története, valamint a „várelemek spontán expanziója”. Századok 136. (2002) 679–690.

a német példákban láthattuk. A pápai bullákban ezzel szemben mindig azonos helyen az egyházi kiváltságok között szerepelt a montecassinoi szabadságra utaló kitétel.⁴⁰ Az utalás tökéletesen érthető, hiszen a Pannonhalma részére adott pápai kiváltságlevelekben az inkriminált kitétel a kiközösítésre és a zsinati megjelenésre vonatkozó rendelkezést követi, amely pontosan egyezik a Montecassinonak adott kiváltságokkal. Ezen túlmenően a pápák minden alkalommal megemlézték és meg is erősítették az alapító, illetve utódai rendelkezéseit. Itt azonban nyoma sincs egyházi kiváltságnak, az első két esetben (III. Sándor, III. Orbán) a szöveg lényegében a birtokok védelmével folytatódik, a másik három pápa bullájában pedig meglehetősen általános a megfogalmazás, de semmiképpen nem egyházi értelmű.

⁴⁰ III. Sándor 1181. „[...] Nulli quoque episcoporum in iam dicto monasterio liceat ordinationes facere, seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit vel in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel abbatem ad synodum vocare. Sed ea libertate gaudeat, quam monasterium Cassinense gaudere dinoscitur. [...]”(M): LR n. 42. (Df. 208291) PRT I. 610–611.; III. Orbán 1187. „[...] Nulli quoque episcoporum in iam dicto monasterio liceat ordinationes facere, seu publicas missas celebrare, nisi ab abbate invitatus fuerit vel in ecclesiis eidem monasterio subiectis sacerdotem excommunicare vel abbatem ad synodum vocare, sed ea libertate gaudeat, quam monasterium Cassinense gaudere dinoscitur. [...]” E: PBFL Lad. 1. n. 3. (Capsa 45. Q. – Df. 206828) PRT I. 612–613.; III. Ince 1216. „[...] Precipimus autem, ne quis populus ad monasterium vestrum vel eis ecclesias accedere aut eius beneficia, que voluerint ex caritate largiri, prohibere presumat, sed ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet Cassinense sicut a predecessoris nostris eidem monasterio est indultum. [...]” M: II. András [1225] (PBFL Capsarium n. 67., (Capsa 31. G. – Df. 206867) PRT I. 640–642.; III. Honorius 1225. „[...] Insuper auctoritate apostolica inhibemus, ne quis archiepiscopus vel episcopus ad monasterium vestrum accedat causa ordines vel missas publicas celebrandi, nisi fuerit ab abbate invitatus. Precipimus autem, ne quis populus ad monasterium vestrum vel eis ecclesias accedere aut eius beneficia, que voluerint ex caritate largiri, prohibere presumat, sed ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet Cassinense sicut a predecessoris nostris eidem monasterio est indultum. [...]” M: 1. Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Vol. 13. Fol. 62v; 2. LR n. 50. (Df. 208291) PRT I. 670.; IX. Gergely 1232. június 23. „[...] Insuper auctoritate apostolica inhibemus, ne quis archiepiscopus vel episcopus ad monasterium vestrum accedat causa ordinis vel missas publicas celebrandi, nisi ab abbate fuerit invitatus. Precipimus autem, ne quis populum ad monasterium vestrum vel eis ecclesias accedere aut eius beneficia, que voluerint ex caritate largiri, prohibere presumat, sed ea monasterium ipsum gaudeat libertate, qua gaudet monasterium Cassinense, sicut a predecessoribus nostris eidem monasterio est indultum. [...]” M: LR n. 55. (Df. 208291) PRT I. 711. A három utolsó esetben, amelyek eltérő szövegezést adnak, a pápák világosan utalnak arra, hogy e szabadságot olyan formában adják meg az apátságnak, amint azt elődeik tették.

Mindebből pedig az következik, hogy I. István pannonthalmi oklevele a *libertast immunitas* értelemben használta, míg a pápai bullák, ettől eltérően, ugyanazt a fogalmat egyházjogi kiváltság gyanánt, a püspök szentségi és kormányzati hatalma alóli mentesítésként alkalmazták.

**A *libertas* megjelenése a német uralkodók okleveles gyakorlatában
(936–1000)***

	Kiadás adatai				Tartalom
	Kiadó	Dátum	Kedvezményezett	Kiadás	
1.	I. Ottó	936. 10. 17.	Corvey, apátság	DO I. n. 3., 92.	szabad apátválasztás, immunitas
2.	I. Ottó	937. 06. 30.	Hamburg, egyház	DO I. n. 11., 98.	szabad püspökválasztás, immunitas, oltalom, birtokok megerősítése
3.	I. Ottó	938. 05. 18.	Osnabrück, püspökség	DO I. n. 20., 107–108.	immunitas
4.	I. Ottó	940. 06. 03.	St. Maximien, apátság (Trier)	DO I. n. 31. 117.	szabad apátválasztás, oltalom (mundiburdium)
5.	I. Ottó	960. 06. 13.	Osnabrück, püspökség	DO I. n. 212., 293.	immunitas, birtokok megerősítése
6.	I. Ottó	967. 02. 13.	Benevento-Siponto, püspökség	DO I. n. 338.461.	immunitas, birtokok megerősítése
7.	I. Ottó	972. 09. 17.	Osnabrück, püspökség	DO I. n. 421., 575.	immunitas
8.	II. Ottó	973. 06. 27.	Weissenburg, apátság	DO II. n. 43., 53.	szabad apátválasztás, fuldai, reichenauai, prümi szabadság (immunitas?)
9.	II. Ottó	973. 09.27.	Hamburg, egyház	DO II. n. 61., 71.	szabad püspökválasztás, immunitas, oltalom, birtokok megerősítése
10.	II. Ottó	974. 05. 28.	Corvey, apátság	DO II. n. 81., 97.	szabad apátválasztás, immunitas
11.	III. Ottó	987. 01. 18.	Vilich, apátság	DO III. n. 32., 432.	szabad apát- és Vogt-választás, immunitas

* A táblázat nem tartalmazza a hamis okleveleket, valamint azokat a diplomákat, amelyek nem egyházi jellegűek, ill. azokat, amelyekben a terminológia társadalmi állást jelöl.

12.	III. Ottó	988. 03. 16.	Hamburg, érsekség	DO III. n. 40., 439–440.	szabad püspökválasztás, immunitas, oltalom, birtokok megerősítése
13.	III. Ottó	991. 12. 29.	Selz, apátság	DO III. n. 79., 486.	immunitas, szabad apátválasztás
14.	III. Ottó	[992]	Echternach, apátság	DO III. n. 90., 500.	immunitas, szabad apátválasztás
15.	III. Ottó	994. 12. 22.	Waldkirch, apácakolostor	DO III. n. 157., 569.	szabad apátnő-választás, immunitas
16.	III. Ottó	995. 07. 30.	Corvey, apátság	DO III. n. 169., 581.	szabad apátválasztás, immunitas, tizedmentesség
17.	III. Ottó	996. 12. 18.	Elten, apácakolostor	DO III. n. 235., 651.	ítélkezési kiváltság (Essen, Quedlinburg, Gandersheim) (+ immunitas, szabad apátnő-választás, birtokok megerősítése)
18.	III. Ottó	997. 10. 08.	Helmarshausen, apátság	DO III. n. 256., 673–674.	immunitas
19.	III. Ottó	997. 10. 27.	Luisberg, apácakolostor (Aachen)	DO III. n. 262., 679.	oltalom
20.	III. Ottó	[999]	Seeon, apátság	DO III. n. 319., 746.	immunitas (+ szabad apátválasztás)
21.	III. Ottó	[1000. 05. 15–05. 18.]	Szt. Félix, apátság (Metz)	DO III. n. 362., 791.	birtokok megerősítése, oltalom, immunitas
22.	III. Ottó	1000. 05. 18.	Oedingen, apácakolostor	DO III. n. 363., 792.	immunitas (Essen, Quedlinburg), szabad apátnő- és Vogt-választás

Egy pécsváradi polgár a 14. századból

PÉCSVÁRAD TELEPÜLÉSÉNEK FEJLŐDÉSÉT korai alapítású bencés apátságának köszönhette. Az apáti birtokok földesúri központját is jelentő település korán piacos hellyé vált, gazdasági és igazgatási szerepe révén a középkori Baranya megye észak-keleti részének meghatározó városa lett.¹ Központi szerepét tovább erősítette bencés konventjének a 13. század közepétől meginduló hiteleshelyi tevékenysége.² A jogi ügyintézés révén Pécsvárad vonzáskörzete tovább szélesedett, immár a szomszédos megyékből is sokan érkeztek, hogy hivatalos ügyeiket itt intézzék el.³ A hiteleshely ügyfelei fellendítették a piacok forgalmát, így a város gazdasági fejlődése is felgyorsult. Az anyagiakban megerősödő városi lakosság és az apát között már a 13. században feszültségek keletkeztek. Ennek nyomán a városban elkülönült egy hospesek által lakott, a polgárosodás lehetőségét magában hordozó városrész, valamint az apát szolgálonépei által lakott terület.⁴ A település gazdasági virágzása a lakosság valamennyi rétegére – jogállásuktól függetlenül – kedvező hatással volt. Pécsvárad korabeli jelentőségét az is jól mutatja, hogy a források következetesen városként (*civitas*) említik. A városi fejlődés kapcsán természetesen a kezdetektől fogva számolni kellett Pécs közelségével, amely püspöki székhelyként, székes- és társaskáptalanjával, egyetemével – bármilyen rövid ideig is működött az – a városi fejlődés számára kedvezőbb

---

¹ Pécsvárad középkori városfejlődésére vonatkozólag l. GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA: Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: Pécsvárad. Szerk.: Füzes Miklós. Pécsvárad 2001. 156–174.

² KÓFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenysége (1254–1526). In: Pécsvárad. Szerk.: Füzes Miklós. Pécsvárad 2001. 199–218.

³ A konvent hatókörére vonatkozóan l. KÓFALVI TAMÁS: A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk.: Koszta László. Szeged 1998. 147–148.

⁴ GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA: Fejezetek Pécsvárad történetéből. Pécs 1988. 62–64.

feltételeket biztosított.⁵ Pécsvárad és Pécs fejlettségbeli különbségei az évszázadok során egyre jelentősebbé váltak, a 15. században Pécsvárad már – bár a források továbbra is városként emlegetik – gyakorlatilag a mezővárosok közé sorolható.

A település 14. századot jellemző gazdasági virágzását tükrözi Kelemenfi Gergely vagyongyarapítása is. Az erről szóló oklevelek mindegyikét a pécsváradai konvent állította ki 1344 és 1357 között. Az oklevelek fennmaradása annak köszönhető, hogy 1358. május 10-én a pécsváradai konvent Gergely számára egyetlen privilégiumba írta át azokat.⁶ Mivel az átírás koncepciózusnak tűnik, ezért valószínűleg az oklevelek által felölelt időszak mindazon okleveleit tartalmazza, amelyek Gergelynek még rendelkezésére álltak, s ez gyaníthatóan egyben az összes birtokszerzési ügyletét is jelenti.⁷ Pécsvárad középkori történetében ezáltal egyedülállóan rajzolható meg egy polgár anyagi gyarapodásának és társadalmi emelkedésének története.

A Kelemenfi Gergely által átíratott legkorábbi oklevelet 1344. április 19-én adta ki a pécsváradai konvent. Eszerint Miklós, pécsváradai apát a néhai Chor-tan Jakab házhelyét, amely a város felső részén, Szent Péter apostol egyházával szemben már régóta elhagyatottan feküdt, s ezáltal – az oklevél szövege szerint – a városnak nem kis kényelmetlenséget okozott, és mivel ebből a telekből 8 éve nem folyt be adó, a pécsváradai *hospes*ekkel való tanácskozás után, velük egyetértve 4 és 1/2 báni dénármárkáért eladja Nagy Kelemen fia Gergely pécsváradai polgárnak (*civis*), aki az elmaradt adót egy összegben megfizette. Az adásvétel feltétele volt, hogy az említett Jakab fia vagy lánya ezt a házhelyet a fent említett összegben, és azon a költségen, amelyet Gergely ennek a házhelynek a beépítésére és tatarozására fog fordítani – és amelynek nagyságát majd fogott bírakkal kell felbecsültetni –, bármikor visszavásárolhatja.⁸

Gergely két évvel később, a konvent 1346. december 14-én kiadott oklevele révén ugyancsak Miklós apáttal, illetve a monostorral kötött üzletet.

⁵ KUBINYI ANDRÁS: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk.: Font Márta. Pécs 2001. 43–52.; PETROVICS ISTVÁN: A középkori Pécs polgárai. In: Uo. 163–196.

⁶ Dl. 3683.

⁷ Nem zárható ki persze az sem, hogy Gergelynek voltak olyan birtokai, amelyeket a szóban forgó korszakban vásárolt, de amelyeket még 1358 májusa előtt tovább is adott, a rájuk vonatkozó oklevelekkel együtt.

⁸ Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: AO) AO IV. 410–411.

A konvent két jobbágya – bűneik miatt – elmenekült birtokáról, amelyek így visszaszálltak a pécsváradi egyházra. Ezen birtokokból egy szőlőt adtak el Gergelynek, de a felek kikötötték, hogy ha az említett jobbágyság négy éven belül vissza akarnak térni erre a birtokra, akkor azt ők, de csakis ők, fogott bírák által becsült összegért visszavásárolhatják.⁹

1347. szeptember 6-án pécsváradi Tamás fia János és az ő fia, Balázs, a város földjén lévő szőlőjüket adták el Gergelynek, 6 pensa-val számított 8 báni dénármárkáért. A szőlő Gergely egy másik birtokának szomszédságában feküdt.¹⁰ A következő évben, 1348. augusztus 21-én Gergely Poklosnadasdon vásárolt egy – ugyancsak saját birtokával határos – szőlőt, ottani lakosoktól, 3 báni dénármárkáért.¹¹

1349-ben Gergely két üzletet is kötött. Februárban 2 báni dénármárkáért vett meg egy pécsváradi rétet két helybélitől,¹² márciusban pedig a monostor neki adományozta azt a malomhelyet, amely egy korábban vásárolt szántóföldje közepén, a Sreyberius mesterrel közös két malomtól lejjebb feküdt. Az adományért cserébe Gergelynek és örököseinek, a felépíteni kívánt malom hasznából minden évben 20 báni dénárt kellett fizetniük a pécsváradi egyháznak.¹³ 1350. február 27-én a pécsváradi konvent előtt perekedi nemesek adták el Gergelynek – 5 báni dénármárkáért – a Perekud-mal nevű helyen fekvő szőlőjüket.¹⁴

1352-ben magával Pécs város bírájával, Sreyberius mesterrel kötött üzletet Kelemenfi Gergely. Olyan cserében állapodtak meg, amelynek értelmében Sreyberius mester, a Várkony (ma: Zengővárkony) faluból kifolyó patakon lévő három malomhelye közül azt, amelyik a Gergely földjén lévő Osed nevű víz régi medre mellett található, és amelyen semmiféle építmény nincs, odaadja Gergelynek, aki ezért cserébe átadja a malmok völgyében (*in valle molendinorum*) elterülő kaszálóját.¹⁵ Még ugyanebben az évben, vajszlói és hirdi nemesektől vásárolta meg 5 és fél márkáért annak a Hird falu patakján lévő malomnak az 1/8-át, amelynek többi részét zálog címén már amúgy is

⁹ AO IV. 648–649.

¹⁰ AO V. 117.

¹¹ AO V. 222.

¹² AO V. 260–261.

¹³ AO V. 267–268.

¹⁴ AO V. 360–361.

¹⁵ AO V. 540–541.

kezében tartotta. A malomrésszel együtt Gergelyé lettek a malomhoz tartozó szántóföldek, rétek, kaszálók, berkek és gyümölcsfák is.¹⁶

Gergely 1353-ban három jelentős üzlettel is gyarapította vagyonát. Márciusban egy pécsváradi polgártól vette meg a város területén, a már említett malmok völgyében fekvő szőlőjét 8 dénármárkáért,¹⁷ áprilisban pedig ugyancsak egy pécsváradi polgártól vett meg egy várkonyi malomfelet, korábbi kiadásaihoz viszonyítva igen tekintélyes összegért, 15 márkáért.¹⁸ Ugyanezen év júniusában pécsi és hirdi polgárok adták el Gergelynek egy Hird falu patakján lévő malom nyolcadrészét, 6 dénármárkáért.¹⁹

Kelemenfi Gergely utolsó ismert birtokszerzésére 1357-ben került sor. Ekkor a pécsváradi monostortól vásárolt meg egy értékes pécsváradi ház-helyet, amelyhez szántóföldek és két kaszáló is tartozott, ám az apátságnak csak csekély hasznót hajtott. Értékét tekintve ez volt a legjelentősebb Gergely vásárlásai közül, 16 dénármárkát fizetett az ingatlanért.

Kelemenfi Gergely birtokszerzéseinek talán legszembevetőbb jellemzője a nagyfokú tudatosság. Mindazon esetekben, amikor a megszerzett ingatlanról bővebb információ áll rendelkezésünkre, látható, hogy a birtokok gyarapítása során előnyt élveztek azok a területek, amelyek a már meglévő ingatlanokkal szomszédosak voltak. Nem tudjuk, hogy a vizsgált időszakban Gergely adott-e el birtokokat, a vásárlások alapján azonban mindenképp az a törekvése látható, hogy birtokai minél kevésbé szórtan helyezkedjenek el. A megszerzésre kiszemelt javak másik körét azok a birtokok alkották, amelyek tulajdonosaik számára kevésbé voltak értékesek, ezáltal Gergely „alkalmi vételként” juthatott hozzájuk.

Mindezek mellett az is jól látható, hogy Gergely értékes javak megszerzésébe fektette pénzét, hiszen csak egy esetben vásárolt rétet – valamennyi szerzeménye közül ez volt a legolcsóbb is –, emellett ötször-ötször vett szőlőt és malmot, illetve malomhelyet, valamint kétszer pécsváradi telket. Emellett két alkalommal a megvett ingatlan tartozékaként szántók, rétek, berkek, gyümölcsös és kaszálók is a tulajdonába kerültek. A megszerzett birtokok elhelyezkedése is tudatosságra vall. Gergely öt alkalommal kifejezetten Pécs-

¹⁶ AO V. 560–561.

¹⁷ AO VI. 41–42.

¹⁸ AO VI. 47.

¹⁹ AO VI. 90–91.

várad területén elhelyezkedő ingatlant vett, de egyéb szerzeményei sem fekvődtek túl nagy távolságra a várostól. Pécsváradtól legmesszebb a Perekenen (~ 8,6 km) és a Hirden (~ 8,4 km) fekvő javai helyezkedtek el, várkonyi (~ 2,1 km) és poklosnadasdi (~ 1,6 km) birtokai pedig kifejezetten közelinek mondhatók.²⁰

Gergely ügyfeleinek többsége is Pécsváradról került ki. Négy esetben magával a pécsvárad apáttal, illetve a konventtel, négy esetben pedig pécsvárad polgárokkal kötött üzletet. Különösen érdekes lehet Sreyberius pécsi bíró személye, aki Gergely adásvételeiben tulajdonostársként és ügyfélként is feltűnik. A várkonyi malomhely eladása egyébként része annak a jelenségnek, amely a 14. század közepén Várkony malomkörzetében játszódott le. Ekkortól kezdve ugyanis feltűnő a pécsi tulajdonosok kivonulása a várkonyi malmokból, aminek az lehet a magyarázata, hogy ekkoriban kezdett igazán kiépülni és benépesülni a pécsi városfalakon kívül eső, de Pécshez tartozó ún. Malomséd *vicus*, ahol is a Tettye-patak jelentős esése (1,5 kilométeren 110 méter) az ingadozó vízhozam ellenére is kedvező adottságot jelentett malmok telepítéséhez.²¹

Kelemenfi Gergely jelentős anyagi erejét nemcsak az mutatja, hogy 14 év alatt összesen 77 báni dénármárkát fordított javai gyarapítására, hanem az is, hogy jövedelmeiből valószínűleg a megszerzett birtokok fejlesztésére is futotta. Ennek bizonyítéka az 1349-ben a pécsvárad apáttól adományul kért és kapott malomhely, amelynek beépítését tervezte, hiszen a malom majdani jövedelméből évi 20 dénár fizetésére vállalt kötelezettséget. A vállalkozás kivitelezhetőségéről nyilván az apát is meg lehetett győződni, hiszen különben aligha adta volna át a területet Gergelynek.

Gergely anyagi gyarapodása erősen összefonódott társadalmi pozíciójának növekedésével. 1349-ben jelent meg neve előtt az előkelőségre utaló *comes* cím, s minden bizonnyal anyagi jóléte is szerepet játszott abban, hogy 1358-ban Pécsvárad város bírói székében találjuk. Bíróként és a város valószínűleg egyik legtehetősebb – a pécsi elittel is szoros kapcsolatot ápoló – polgáraként érthető módon szükségét érezte annak, hogy az előző másfél évtizedben keletkezett, és egzisztenciájának alapjait biztosító okleveleit privilégiumba írassa át.

²⁰ A távolságmérések az Engel Pál által szerkesztett, CD-ROM-on megjelent térkép (Magyarország a középkor végén) segítségével készültek.

²¹ Reuter Camillo: Malomséd. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963. 143–145.

Kelemenfi Gergelyről az oklevélátírást követő időkből sajnos, alig maradt fenn adat. 1358 júliusában említik egy malmát a Szekcsőről Pécsre vivő úton.²² Gyermekei – akik szintén Pécsváradon laktak – hasonlóképp jelentős vagyonnal rendelkeztek, amelynek alapját minden bizonnyal a tetemes atyai örökség jelentette. 1362-ben Balázs nevű fia vásárolt jelentős összegért, 50 dénármárkáért pécsváradai ingatlanokat: egy teleket kőházzal²³ és egyéb épületekkel, három szőlőt és egy mészárszékét.²⁴ 1384-ben Gergely másik fia, János adott el egy várkonyi malomfelet egy másik pécsváradai polgárnak.²⁵ Kelemenfi Gergely halálát egyik oklevél sem említi, de fiai ügyletei alapján megengedhető, hogy talán már 1362-ben sem volt az élők sorában.

Kelemenfi Gergely életútja alapján talán megrajzolhatók a középkori – de legalábbis a 14–15. századi – Pécsvárad leggazdagabb lakosainak általános jellemzői. E polgárok egzisztenciájának alapját az értékes városi ingatlanok és a jól jövedelmező szőlők, illetve malmok jelenthették. E javakat igyekeztek a városhoz minél közelebb, illetve magának a városnak a területén – lehetőleg jutányos áron, a legkülönbözőbb ügyletek révén – megszerezni, majd pedig fejleszteni. Ők maguk már tekintélyes kőházakban éltek, jelentős szerepet játszottak városuk életében, valamint jó kapcsolatokat áptak más települések – elsősorban a közeli Pécs – előkelő polgáraival. Gazdasági erejük és társadalmi presztízisük ugyanakkor – mivel csak helyi viszonylatban volt jelentős – szorosan Pécsváradhoz, illetve a közvetlen környékhez kötötte őket.

---

²² Dl. 87337.

²³ Minden bizonnyal jelentős épületről lehetett szó, mert az oklevél kőpalotaként (lapideum pallacium) említi.

²⁴ Dl. 5114.

²⁵ Dl. 7101.

Nagy Kelemen fia: Gergely ingatlanügyletei (1344–1357)

	Az okl. kelte	Az ügylet tárgya	Az ingatlan jellemzője	Az ingatlan fekvése	Kitől?	Ár
1.	1344. 04. 19.	házhely	régóta el- hagyott	Pv. Szt. Péter-egy- házzal szemben	pv.-i apáttól	4,5 M
2.	1346. 12. 14.	szőlő	elhagyott	Pereked	pv.-i apáttól	4 M
3.	1347. 09. 06.	szőlő	szomszédos K	Pv. város földjén	pv.-i polgár- tól	8 M
4.	1348. 08. 21.	szőlő	szomszédos K, Ny	Poklosnadasdon	poklosnadas di polgártól	3 M
5.	1349. 02. 28.	rét	–	Pv.-on	pv.-i polgár- tól	2 M
6.	1349. 03. 16.	malomhely	üres, szántóföldje veszi körül*	a Pv.-ról Nevegyre vivő út mellett	pv.-i apáttól	ado- mány**
7.	1350. 02. 27.	szőlő	–	Pereked falu föld- jén (Perekedmal)	pereked lakosoktól	5 M
8.	1352. 01. 11.	malomhely	üres	a Várkony faluból jövő patakon, a Nevegyre vivő út mellett	Sreyberius pécsi bírótól	csere (kaszáló)
9.	1352. 03. 19.	1/8 malomhely	7/8 zálog- ként nála van (T1)	Hírd falu patakján	vajszlói és hirdi lako- soktól	5,5 M
10.	1353. 03. 04.	szőlő	–	Pv. területén a Mal- mok völgyében	pv.-i polgár- tól	8 M
11.	1353. 04. 01.	1/2 malomrész	–	Várkony falu patakján	pv.-i polgár- tól	15 M
12.	1353. 06. 19.	1/8 malomrész	–	Hírd falu patakján	pécsi és hirdi polgároktól	6 M
13.	1357. 04. 26.	házhely	csekély hasznót hajt (T2)	Pv. Városában	pv.-i apáttól	16 M

* Sreyberiuossal közös két malmának említése

T1 = szántók + rétek + kaszálók + berkek + gyümölcsfák

T2 = szántóföldek + 2 kaszáló

** Malom építését vállalja, évi 20 dénárt fizet a haszonból

Égetett szeszek a 15–16. századi Magyarországon

A MAGYAR KÖZÉPKORI PÁLINKAFŐZÉS nem igazán ismert eleme történelmünknek, ezért fontos részletesebben is foglalkozni vele. Európában a 13. századtól terjedt el ez az újfajta ital, de Észak- és Kelet-Európában csak a 15. századtól vált ismertté.¹ Magyarországon hasonló a helyzet, annyi különbséggel, hogy az először 1332-ben felbukkanó magyar királyné vize már égetett szesz volt. Egzakt módon sajnos nem lehet ezt a feltételezett dátumot hitelesíteni, de több jel mutat a létezése irányába, mint a *falsum* voltára.²

Azt ugyan nem tudni pontosan, hogy a magyar királyné vizének alapjaként szereplő *aqua vitae* mi is volt, de valószínűleg borpárlat lehetett. A gabonapálinka a 14. század végén terjedt el Magyarországon német és lengyel telepések közvetítésével. Valószínű, hogy a németek nyugatról, a lengyelek északról egyszerre terjesztették Magyarországra felé az új ismereteket és italfajtákat. Weber Samu mindenesetre egyértelműen a lengyelek mellett tört lándzsát.³

Bártfa városának számadáskönyvében az 1438-as évnél öt helyen említik az égetett szeszeket. Ezek az első biztosan szeszfőzésről szóló feljegyzések hazánkban.⁴ A forrás alapján meg tudjuk nevezni az első magyarországi

¹ Lengyelország északi részén, Gdanskban csak 1454-ben jelent meg az égetett szesz a számadáskönyvekben. Svédországban 1469-es az első említése ennek az italnak. Ahogy észak felé fokozatosan terjedt az új italfajta, úgy nálunk is fokozatosan terjedt kelet felé a tömény szesz. Vö. MARTON SZABOLCS: Az égetett szeszek és az emberiség. Szeged 2002. 51–52.

² A hannoveri Johannes Praevotius írt erről először részletesen 1656-ban. Johannis Praevotii Rauracensis Opera Medica Posthuma. Hanoviae [Hannover] 1666.

³ WEBER SAMU: Újabb adalékok Szepesmegye történetéhez. Budapest 1905. 56.; TORBÁGYI-NOVÁK LÁSZLÓ: Az égetett szeszesisitalok. Budapest 1948. 17.; SZATHMÁRY LÁSZLÓ: A magyar mezőgazdasági iparok régmúltjából. Magyar Statisztikai Szemle 1939. 631.; Borpárlat és gyümölcspálinka. Szerk.: KELLER MIKLÓS. Budapest 1977. 92. Érdekes, hogy Keller szerint a 14. század végén az égetett szesz italokat már nagyobb üzemek is termelték nálunk, sőt exportáltak is belőlük. Ez nyilvánvalóan tévedés, vagy elírás.

⁴ 1438. február 21. „Item pro ollis pro combustione seu sublimatione vini den. 7.”; március 7. „Item sublimatori vini den. 65.”; 1438. május 2. „Item Nicolao qui ussit vinum 50 den.”;

szeszfőzőt, Miklóst. Az öt feljegyzés két különböző ember szóhasználatát tükrözi, és az égettborral kapcsolatos kifejezéseik különbözőek: *vinum sublimatum*, *ustum vinum*. Ezen szóhasználatok mellett Magyarországon a középkorban a német *Branntwein* szót használták még az égettborra. Végül a 16. század elejére a *vinum sublimatum* és a *Branntwein* használata válik jellemzővé. Sörből, vagyis gabonából készítették már ekkor a pálinkát Bártfán, ami egyértelműen az európai pálinkafőzés élvonalába emelt bennünket. Ez a hatás teszi egyébként egyértelművé, hogy német, illetve lengyel közvetítéssel kezdődött nálunk a szeszfőzés, ugyanis ezek a nemzetek már ismerték a gabonapálinka előállításának rejtelseit.

1439-ben már Pozsonyban is állítottak elő égetett bort. Sőt a pozsonyi számadáskönyvben is szerepel szeszfőző, akit Mihálynak hívtak.⁵

Sopronban 1453-ban jelent meg először a pálinka (*prantwein*) a számadásokban. Innentől kezdve az 1460-as években felkapottnak tűnik a pálinkafőzés ebben a városban. Érdekes módon azonban 1468 után nincs több említése, majd csak 1526 után válik újra kedvelté az erős ital.⁶

A 15. század közepére Észak-Magyarországon elharapózott a gabonapálinka készítés, elsősorban a bányászok között, akik a hideg és a nyirkosság ellen védekeztek a pálinkafogyasztással. Mátyás (1458–1490) királyunk is felfigyelt erre, és a gabona kötött felhasználását rendelte el a kamaragrófhhoz intézett 1459. október 16-i leiratában: „...sőt egyesek kapzsiságuk által ösztökélve, a gabonát nem kenyérsütésre, sörfőzésre, vagy lovuk táplálására fordítják, hanem a gabonából, mint mondani szokták, lombikból fellengített bort gyártani merészkednek...”⁷

1438. május 9. „Item pro flasculo ad ustum vinum 20 den.” és „Item pro cervisia cum qua vinum usserum 16 den.” Kiadása: FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest 1885. 385., 388.

⁵ SZATHMÁRY LÁSZLÓ: Újabb adatok a pálinkafőzés elterjedéséhez a magyarországi városokban. Általános Szeszipari Közlöny 1932. júl. 31. (a továbbiakban: SZATHMÁRY, 1932.) 3.; Pozsony város: Kammerrechnungen 1542-ig. 1439/40. év (MOL C380) 213., 280.

⁶ Vö. HÁZI JENŐ: Sopron szabad királyi város története II/3–4. Sopron 1933–1936. II/3. 394., II/4. 3., 153., 175., 189., 203., 226., 235–236., 256., 269., 286., 288., 300.

⁷ Kiadása: PÉCH ANTAL: Alsó Magyarország bányamívelésének története. I. Budapest 1884. 397–398.; Magyar fordítása KÁRPÁTI ENDRE: A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából. Budapest 1979. (a továbbiakban: KÁRPÁTI, 1979.) 41–42.

A Felvidéken még egy bizonyítékát találjuk az ekkoriban terjedő pálinkaivásnak. 1466-ban Selmezbányán az egyik polgárt Johann Schnapshanzel-nek hívták.⁸ Ennek legvalószínűbb magyar olvasata Szeszakán.

Az égetett szeszt a gyógyításban is alkalmazták a középkorban. Mátyás királynak egy Hans von Dockenburg nevű sebésze volt, aki egy – a királyba fúródott – nyílveeszt úgy távolított el, hogy a seb felületét hűtőkenőccsel kente be, mely örmény agyagból, kámforból, ecetből, rózsaoaljból (*rosoglio* – égetett szesz, mely a 15. századtól terjedt el külföldön) és tojásfehérjéből, azaz gennyesedést fokozó, részben fertőtlenítő hatású szerekből állott.⁹

Pozsonyban a 15. századra oly jelentőssé vált a égetett szeszek készítése, hogy szabályozása vált szükségessé. Az 1497-es pozsonyi italmérési rendszabály így szólt az égettborról: „Azzal se károsítsa urát [a csaplár], hogy ő maga égetett bort főz és árul, mert ha abban találta, örök időkre el kell tiltani a kocsmárlástól.”¹⁰ Magyarországon a 15. században szinte kizárólag Pozsonyból származik a pálinkafőzés rendszeres említése, és valószínűnek tartom, hogy ekkoriban még csak az ország északi részén terjedt el a pálinkaivás, és az utánpótlásról főleg Pozsony város lakossága gondoskodott. Valószínűleg ebben központi helyzete, és ebből következően a pálinka iránti nagyobb érdeklődés játszhatott szerepet.

A 16. század elején a pálinkafőzés és árusítás tilalma megszűnt, mivel az égettborral 1519-ben már maga a vásárbíró foglalkozott üzletszerűen Pozsonyban. Működése idején még tíz másik pálinkamérő volt a városban. Összesen 8 font dénárt és 2 schillinget adóztak a városnak, ami nem volt egy jelentős összeg, de már nem is elhanyagolható. Sőt 1526-ban már törkölyből is főzték pálinkát a városban.¹¹

⁸ SZATHMÁRY, 1932. 2–3.

⁹ MAGYARY-KOSSA GYULA: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. Budapest 1929. 297.

¹⁰ Kiadása: KIRÁLY JÁNOS: Pozsony város joga a középkorban. Budapest 1894. 126.; Vö. MAZSÁRY BÉLA: Az italmérés középkori városainkban a tatárjárástól a mohácsi vészig. In: A magyar vendéglátóipar története. Szerk.: BALLAI KÁROLY. Budapest 1943. 82.; MAZSÁRY BÉLA: A magyar italmérés gyakorlata a jövedéki törvény megalkotásáig (1367–1888). Budapest 1941. 104.; KÁRPÁTI, 1979. 42.

¹¹ DANNINGER JÓZSEF: Pozsony szabad királyi város 1526/7. évi számadáskönyve. Budapest 1907. 59., 125.; KÁRPÁTI, 1979. 42.; ORTVAY TIVADAR: Pozsony város története. II/2. Pozsony 1898. 381.

1480-ban, Kassa város számadáskönyvében is fennmaradt az említése egy bizonyos Lorencz nevű pálinkafőzőnek. Ebben a városban is – Pozsonyhoz hasonlóan – elterjedt lehetett a szeszfőzés, ugyanis 1507-ben már két lakos is ezt a szakmát űzte.¹²

1500 és 1505 között II. Ulászló (1490–1516) testvére, Jagelló Zsigmond hosszabb időt töltött Magyarországon bátyjánál. Budán töltött évei élete legboldogabb szakaszát jelentették számára. Igazán nem tagadott meg magától semmit. Mivel egész életében pontos ember volt, ittlétekor is részletes számadáskönyvet vezetett. A számadásokat Szydlowiecki Kristóf írta. Ezen számadásokban található a fogkefe és az egérfogó első magyar emléke, de természetesen az égetett szeszekre is találunk benne adatot. A legérdekesebb része az, ahol a számadó leírja, hogy a megromlott bort elvitték lepárolni. Ez tehát az első magyar emléke annak, hogy a romlott [felfordult] bort is elkezdték hasznosítani, azaz lepárolni. Mindez Budán, 1501 júliusában történt.¹³ A romlott bor hasznosítása azért nagyon fontos a szeszfőzés történetében, mert lehetővé teszi, hogy teljesen értéktelen alapanyagból is szeszt tudjanak főzni. Ennek következményeként csökkenhetett a pálinkák ára, és nőhetett a főzés-fogyasztás mennyisége.

A herceg számadáskönyvében van egy bejegyzés az 1502-es évnél, amikor Esztergomban jártakor pálinkát (*pro vino palone*) vásárolt. Ez a félig latin, félig szláv szókapcsolat már előre vetíti a pálinka szó használatát (pálif – éget szláv szóból).¹⁴

Természetesen ekkor még nem a pálinka szót használták – ez későbbi jövevényszó, mely majd csak a 17. században terjed el nálunk –, hanem az égettbor német megfelelőjét. Ekkorra teljesen egyeduralkodóvá vált a német Branntwein magyar tükörfordítása, mely 1524-ben jelent meg először a forrásokban. A veszprémi Borégető Tamás volt az első ilyen név, amely megőrizte borégetés szavunkat. A mohácsi csata előtt, de valószínűleg már a Ja-

¹² Kiadása: KEMÉNY LAJOS: Kassa város régi számadáskönyvei 1431–1533. Kassa 1892. 39.; KERÉKES GYÖRGY: Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. Iparosok olvasótábor. 1913. 25.

¹³ Kiadása: DIVÉKY, 1914. 117–119., 121–122.

¹⁴ DIVÉKY ADORJÁN: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502., 1505). Budapest 1914. 190.; A pálinka szó 1630-ban jelent meg először írott forrásban. A szláv pálif 'éget' ige származéka a szlovák pálenka szó, amelyet átvett a magyar nyelv. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Loránd. III. Budapest 1976. 71.

gellő-korban használták ezt a szép magyar szót a pálinka megnevezésére az alapanyag fajtájától függetlenül. Az égettbor kifejezés önálló megjelenésére sem kell sokat várnunk, ez 1544-ben maradt fenn a következőképpen: „Vötem éget borhoz ket öreg rcz korsot czcuest”.¹⁵

Végül 1528-ban elért Brassóba is a pálinka, melyet, mint valami *novum*-ot írtak le a helyi számadáskönyvek.¹⁶ Az ottani szeszfőzőnek úgy kellett bizonygatnia, hogy az urak ettől frissek és egészségesek maradnak, mintha még soha nem hallottak volna az égettbor áldásos hatásairól.

Tulajdonképpen ezzel végigértünk Magyarország középkori szeszfőzésén térben és időben egyaránt. Jól látható, hogy északnyugat felől (Pozsony) terjedt el a pálinkafőzés hazánkban, és majd egy évszázad kellett ahhoz, hogy a délkeleti országrészbe eljusson az új fajta ital.

Ahhoz természetesen nem férhet semmi kétség, hogy a szeszfőzés még teljesen marginális jelenség volt a mohácsi vész előtti Magyarországon. Ellenben az is látszik, hogy bizony valóban létezett pálinkafőzés már a 15–16. században is hazánkban. A pálinkafőzés elterjedését mutatja az alapanyagok egyre szélesebb körű felhasználása, melyek olcsóbbá tették ezt az új italt. Pozsonyban például kifejezetten nagyban főzhatték az égetett szeszeket, ennek felderítése további kutatásokat igényel majd.

¹⁵ SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAY GYULA: Magyar Oklevél – Szótár. Budapest 1902–1906. 84., 168.; Balázs Géza művében ennek ellenére az 1570-es évszám szerepel az égettbor szavunk megjelenésére. Vö. BALÁZS GÉZA: A magyar pálinka. Budapest 1998. 23.

¹⁶ Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt [Brassó] in Siebenbürgen. II. Ed.: Julius Gross. Brassó 1886. 102., 115., 117., 124., 402.

A nyugat-magyarországi zsidóság névhasználati gyakorlata a késő-középkorban

IZRAEL EGYIPTOMBÓL MEGMENTETETT négy dolog miatt, tudniillik azért, mert nem változtatták meg a nevüket, mert nem változtatták meg a nyelvüket, nem váltak árulókká és senki sem találtatott erkölcstelenek közülük – olvashatjuk egy középkori *midrás*ban.¹ A későbbiekben magában a *midrás* irodalomban is változott, hogy milyen okok miatt is szabadult meg Izrael Egyiptomból: így, mivel nem változtatták meg a nevüket, nem változtatták meg a nyelvüket és nem rágalmazták egymást – azaz itt csak három okról történik említés.² A fennálló hagyomány ellenére azonban meg kell állapítanunk, hogy a név megváltoztatásának a kérdése nem szerepelt az általános parancsolatokban, tehát nem alkották a Tóra bázisát. Így a névváltoztatásnak a lehetősége adott volt, noha a hagyomány az ősi nevekhez való ragaszkodást hirdette. A diaszpórában élő zsidóság nevei azonban korántsem mutatnak egységes képet.

Tanulmányom célja a késő-középkori nyugat-magyarországi zsidóság névhasználatának vizsgálata, amely az ebben az időszakban élő zsidóság belső kulturális életének egy fejezetének az ábrázolására szolgál. Ennek révén képet kaphatunk a zsidó közösségek belső gyakorlatáról, valamint hogyan viszonyultak a környező társadalomhoz. Két nyugat-magyarországi város, Pozsony és Sopron zsidó névanyagát vonom vizsgálat alá, és bécsújhelyi adatokkal hasonlítom össze.

---

¹ R. Huna Bar in Midrash Rabbah Leviticus. Ford. J. Israelstam – Judah Slothi. London 1939.; Emor 33:5, 413f.

² Midrash ha-Gadol Exodus. Ed. Mordechai Margulies. Jerusalem 1956.; Va-era, § 14. 101. Pirkei de Rabbi Eliezer

A három város között igen intenzív kapcsolat alakult ki.³ A városok helyzete között azonban döntő különbségek is fennálltak: így Bécsújhely az uralkodói székhely közelében volt, és később III. Frigyes rezidenciája lett.⁴ Pozsony hasonlóképpen jelentős várossá fejlődött, amelyet igazol, hogy szerepel az 1308-ban keletkezett „*Descriptio Europae Orientalis*”-ban⁵ az akkori tíz legjelentősebb város között, és később is az uralkodók kedvelt tartózkodási helyévé vált. Ezzel szemben Sopronban a hatalmi viszonyok nem mindig voltak egyértelműek a korszakban, gondolhatunk itt III. Frigyesnek történő elzalogosítására,⁶ és gazdasági tekintetben sem vehette fel a versenyt a külkereskedelmi áruforgalom zömét lebonyolító Pozsonnyal.⁷ A városok közötti kapcsolatrendszer kiterjedt volna magában foglalt gazdasági, jogi, személyes és politikai kapcsolatokat egyaránt.

A zsidóság megtelepedésének pontos ideje egyik város esetében sem állapítható meg teljes bizonyossággal: Bécsújhelyen a 13. század közepétől vannak adatok a zsidóság jelenlétére;⁸ Sopronban ugyan 1528-ban azzal érvelnek, hogy már az ezredforduló táján a városban éltek,⁹ de pontos adataink csak 1379-ből valók, amikor is 16 háztulajdonosról olvashatunk; míg Pozsonyban az első említésük 1251-ből való,¹⁰ és később III. András 1291-es privilégiuma biztosított jogokat a számukra.¹¹ A három város zsidósága között szoros

³ Vö. SZENDE KATALIN: Sopron és Pozsony kapcsolatai a késő középkorban. Soproni Szemle 1998. 168–177.; KIEL, MARTHA: Hírközségek a határ mentén: a bécsújhelyi és a soproni zsidóság kapcsolata a késő-középkorban. Soproni Szemle 1998. 15–29. (a továbbiakban: KIEL, 1998.)

⁴ KIEL, 1998. 15.

⁵ DEÉR JÓZSEF: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1931. 17.

⁶ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius IV. Szerk.: Nagy Imre–Stummer Arnold–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr 1867. 326.

⁷ KUBINYI ANDRÁS: A középkori magyar városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 1971. 58–71.

⁸ Germanica Judaica I, Von den ältesten Zeiten bis 1238. Hg. Von Elbogen, A. Freimann und H. Tykocinski. Tübingen 1963. 425–434.

⁹ Magyar-zsidó oklevéltár. I. 1092–1539. Szerk.: Friss Ármin. Budapest 1903. (a továbbiakban: MZsO) 322. sz.

¹⁰ Encyclopedia Judaica 4. Jerusalem 1971. 1310.

¹¹ Legújabb kiadása: Zlata bula bratislavská, vyd. Vladimír Horváth. Bratislava 1991.

együttműködés alakult ki.¹² A kapcsolatok kiterjedtek mind gazdasági, mind belső kulturális, mind személyes ügyekre. Korszakunk végén mindhárom városból kiutasítják a zsidóságot: Bécsújhelyről 1496-ban, míg a magyarországi szabad királyi városokból 1526 után.

A vizsgálatot a fennmaradt pozsonyi, soproni és bécsújhelyi telekkönyvek alapján végeztem el. A három telekkönyv megközelítően azonos időszakban íródott, így lehetőségünk van egy adott időszak viszonyainak – jelen esetben névhasználatának – vizsgálatára. A bécsújhelyi telekkönyvet 1453–1500 közötti időszakban rögzítették,¹³ a sopronit 1480–1553 között,¹⁴ míg a pozsonyit 1436–1526 között.¹⁵ A források egyetlen korlátozó tényezője az, hogy csak azok szerepelnek bennük, akik vagy háztulajdonnal rendelkeznek, vagy pedig hitelügyletek révén jutottak házhoz, illetve szőlőkhöz.

A nevek számát tekintve igen bőséges forrás áll rendelkezésünkre Pozsony és Bécsújhely esetében, ellentétben Sopronnal. A bécsújhelyi telekkönyvben 220 név, a pozsonyiban 123 + 3 név, míg a soproniban mindössze 25 név szerepel. Minden esetben férfi és női neveket egyaránt találunk: Bécsújhelyen 154 férfi és 66 női nevet különíthetünk el, Pozsonyban 91 férfi és 32 női nevet, valamint 3 olyan bécsújhelyi férfi nevét, akik a bécsújhelyi forrásokban is szerepelnek, míg Sopronban 20 férfi és 5 női nevet. A női nevek megléte e forrásokban bizonyítékot szolgáltat arra, hogy mind nyugaton, mind Magyarországon a középkorban a zsidó nők ugyanúgy szerepet vállaltak a gazdasági életben, mint a férfiak.

A telekkönyvekben szereplő neveket vizsgálva látható, hogy mind a nyugati típust képviselő bécsújhelyi telekkönyv anyagában, mind pedig a magyar forrásanyagban többségében egytagú nevek találhatók. Némileg módosítja ezt az arányt, ha figyelembe vesszük, hogy különbséget tapasztalunk a ne-

¹² Pl. egy bécsújhelyi rabbi Sopronból hozat magának bort, illetve döntéseket hoz vitás rituális kérdésekben, amelyekben a soproni rabbi már ítélt. *Decisions and Customs of Rabbi Shalom of Neustadt* ed. Shlomoh J. Spitzer. Jerusalem 1977.; Illetve, hogy a bécsújhelyiek Pozsonyban szőlőt és házat birtokolnak. MZsO IV. Pozsonyi telekkönyv 26. bejegyzés.

¹³ KIEL, MARTHA: *Der Liber Judeorum von Wiener Neustadt 1453–1500*. In: *Studien zur Geschichte der Juden in Österreich*. Hg. Martha Kiel–Klaus Lohrmann. Wien–Köln 1994. 41–100.

¹⁴ MOLLAY KÁROLY: *Első Telekkönyv (Erstes Grundbuch (1480–1553))*. Sopron város történeti forrásai. Sopron 1993.

¹⁵ MZsO IV. 117–344.

mek neveinek lejegyzését illetően, így a nőket általában egytagú névvel jegyezték be. Az általános társadalomban a 15. század második felében már kezd kialakulni a többtagú névvel való jelölés, és egyre gyakoribb lesz a rögzült családnév használata.¹⁶ A nevek alakulásának a folyamata spontán módon zajlott, hiszen ekkor az állam még nem tekintette feladatának és jogának beavatkozni az egyén névválasztásába. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a zsidóság körében hogyan alakul a nevek használata.¹⁷

Egytagú nevek

Az egytagú nevek két csoportját különböztethetjük meg: I. személynév II. azok a nevek, amelyek vagy személynév képzett formái vagy pedig a származási helyre utalnak.

I. személynév¹⁸

A személynév típusait időhatárok szerint két csoportba sorolhatjuk: 1. a bibliai időkből származó nevek 2. az azt követő időszakból származó nevek.

1. A bibliai zsidó neveket eredetileg a gyermekeknek születésükkor adták (Gen. 4.1:29; 32–35; 30: 6–13), vagy pedig felnőtteknek különleges alkalmakkor. Ezeknek a következő típusait határozhatjuk meg:

A) Természeti nevek:

- a) Állatnevek: amelyek a természeti kultusz emlékét hordozzák magukban: ilyen név Ráchel, 'anyajuh' (Bécsújhelyen 4, Pozsonyban 1), Wolf, amely a Zeev lefordított formája, és farkast jelent (Bécsújhelyen 2, Pozsonyban 2), Cipora 'madár' (Pozsonyban 1), Jona 'galamb' (Bécsújhelyen 2). E csoport nevei mind a német, mind a magyar forrásanyagban megtalálhatóak.

¹⁶ Vö. PAIS DEZSŐ: Régi személynéveink jelentéstana II. Magyar Nyelv 1922. 26–34.; BENKŐ LORÁND: A családnévváltoztatás kérdései. Magyarosan 1948. 40–45.; ENGEL PÁL: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 1995. 353–364.; SZABÓ ISTVÁN: A jobbágynevek kialakulása. In: uő.: Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztságtörténetéből. Budapest 1976. 223–236.

¹⁷ Vö. SCHEIBERNÉ BERNÁTH LÍVIA: A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig. Budapest 1981.

¹⁸ A személynév típusait Kaganoff, The Jewish name dictionary-jában közölt beosztás alapján készítettem.

b) Növénynevek: Fák, virágok nevén való említés. Ez egyfelől utal a régi fakultuszra, míg másfelől a lányokat szokás volt virág-néven szólítani. Tamar 'datolyafa' (Bécsújhely 1), Hadassza 'mirtusz' (Bécsújhely 1). A magyar forrásanyagban az ebbe a kategóriába tartozó nevek használta nem mutatható ki.

B) Theophor nevek

A theophor nevek valamely istenségre vonatkoznak, így akár idegen eredetű istenre, vagy pedig ha az El szó (Isten) szerepel, akkor ez az Örök-kevalóra utal. Gad, órameus szerencseisten (Pozsony 1), Ascher (Bécsújhely 3, Pozsony 1), Elias (Bécsújhely 1).

C) Igékből képzett nevek

- c) múlt idejű igealakból képzett nevek: Elchanan 'Isten kegyességét tanúsította' (Bécsújhely 1).
- d) a név egy kijelentő mondat: Hezekia 'Isten hatalmas' (Bécsújhely 2).
- e) jövő időt fejez ki a név: Jacob (Bécsújhely 3, Pozsony 9, Sopron 1).
- f) igenévi képzés: Menachem 'vigasztaló' (Bécsújhely 4, Pozsony 4).
- g) ismeretlen jelentésűek: Sara (Bécsújhely 2, Pozsony 2).

D) Idegen eredetű nevek

Más népekkel való kapcsolat során került a nevek közé. Egyiptomi eredetű: Mózes 'fiú'. Perzsa eredetű: Eszter 'csillag' (Bécsújhely 3, Pozsony 1).

E) Rövidülések: Jonathanból Nathan 'adott' (Pozsony 1).

2. A biblia utáni időszakban a nevek száma gyarapodott, mivel a meglévő hagyományos nevekből képezték újakat. Az évszázados átalakulás eredményeként sokszínűség jellemezte ezeket a neveket. Néhány példa segítségével láthatóvá válik ez a folyamat:

A Juda név 2 esetben szerepel a magyar telekkönyvi bejegyzésekben. A népi mondákban a Juda név jelentése fiatal oroszlán. Mivel az európai zsidóság nyelve jiddis lett, a kialakuló nyelvben lefordították a nevet, így a Juda név a Löw, Löb, Leib, Leeb, Lewmann nevekhez fog kapcsolódni, amelyekből a fent említetteken kívül még három található a pozsonyi anyagban.

Másik jellemző példánk a Mózes név. Miként fentebb említettük egyiptomi eredetű, a fáraó lánya hívta a folyóban talált gyermeket a „fiúnak”. E név a pozsonyi anyagban 1 alkalommal szerepel ilyen formában, míg a soproniban pedig kétszer. Ugyanakkor, ha a módosulatait vizsgáljuk: Muschl,

Muschel a pozsonyiban további 11 ilyen nevet találunk, míg a soproniban további négyet.

Hasonlóan kifejező példa a Jacob név, amelynek változatai: Koppel, Köppl, Jekel. A Jacob név a pozsonyi anyagban 8 személy neve, a soproniban 1 személyé, míg a változatainak előfordulása a pozsonyi anyagban 7, míg a soproniban 2.

II. Az egytagú nevek második csoportja:

1. Személynevek képzett formái: Koppelman név, amely a Jacob névből alakult ki, és már nem tekinthetjük egyértelműen személynévnek, noha még rögzült családnévnek sem. E példa a bécsújhelyi telekkönyvben található, de a pozsonyi anyagban is feltűnik a Lewman név, amely már egy köztes állapotot fejez ki.
2. Származási helyre utaló nevek: Beheim név, amelynek jelentése Csehországból való, utal arra, hogy honnan érkezett az illető, de ugyanakkor a név már személynévi értelemben használatos. Erre a soproni anyagban találunk példát.

A német és magyar személynévanyag összehasonlítása során azt tapasztaljuk, hogy a hagyományos nevek maradtak használatban, illetve azok képzett formái. Nem történt kísérlet a keresztény társadalom neveinek átvételére, sőt a Michael név (jelentése ki olyan, mint az Isten?), amely a keresztény társadalomban kedvelté vált, kiszorult a használatból, csak a német anyagban találhatunk rá egy példát. A személynevek vizsgálatánál a magyar anyagban találhatunk érdekességet. Pozsonyban két alkalommal is az apa nevét viseli a fiú, ami nem volt szokásos: Budai Jacob fia Jacob, valamint Muschl, fia Muschl.

A két nem neveinek bejegyzésének vizsgálata azt mutatja, hogy nincs megszilárdult gyakorlat. Amíg Bécsújhelyen a férfiak esetében tapasztalhatjuk, hogy nincs egységes gyakorlat a nevek bejegyzésénél, hiszen néha csak a személynéveket írják le, néha pedig kéttagú névvel jelölik őket, addig a nők minden esetben személynévükkel jelennek meg, valamint megadják atyáik nevét. Ezzel szemben Magyarországon nincs meg ez az egységes gyakorlat nők esetében. Mindkét forrásunkban a nőket vagy személynévvel jelölik, vagy férjeik nőiesített nevével kerülnek bejegyzésre (például Jacob Judin), vagy többtagú névvel.

Végül a személynevek képzett formáinak a vizsgálata azért érdemel figyelmet, mert a későbbiekben a családnevek kialakulása kapcsolódik hozzájuk.

Többtagú nevek

Miként fentebb említettük a telekkönyvi bejegyzésekben többségében egytagú nevekkal találkozhatunk. Némileg azonban módosítja ezt az arányt, hogy a nők általában egytagú névvel kerültek bejegyzésre. Bécsújhely esetében 84 férfi és 66 női név áll egy tagból. Ami azt jelenti, hogy a férfiak 42%-nak már többtagú neve volt. Pozsonyban viszont néha a nők is többtagú nevet birtokoltak, így a 126 névből 53 többtagú (42%). Sopronban 13 esetben jelöltek egy személyt kéttagú névvel (52%). Szándékosan nem hívom a második tagot családnevének, mivel a nevek típusainak, valamint a családi viszonyoknak több generáción keresztül való elemzése során látni fogjuk, hogy mely esetekben beszélhetünk igazán családnevekről.

1) A többtagú nevek típusai

- a) Ismeretlen eredetűek: például Israel Zerter, a Zerter név eredete nem ismert. A magyar anyagban erre nem találunk példát.
- b) Foglalkozásnevekből kialakult nevek: például Josman Kohen, amely arra utal, hogy valamikor papként szolgált a család elődje, vagy Isaak Schreiber. E nevek rangjelzőként is szolgálnak. Valószínű, hogy már nem jelölnek foglalkozást, mivel ezt a forrásokban külön jelzik, így például, hogy valaki orvos. A soproni anyagból hiányzik ez a típus.
- c) Tulajdonságnevek: az adott illetőt külső vagy belső jellemzői alapján ruházzák fel olyan második névvel, amely csak rá jellemző. Leggyakrabban a fiatal vagy öreg megjelölést alkalmazzák: Oser der Jung, Alten Leb. Mindhárom telekkönyvben találunk rá adatot.
- d) Két személynév: például Schalom Hirschl. Leggyakrabban a második tag az apa neve volt. Az e csoportba tartozó nevek voltak azok, amelyek akár több generáción keresztül is fennmaradtak és később családnev is kialakulhatott belőlük. Mindhárom forrás tartalmazza ezt a típust.
- e) A második név helységnev: például Isak von Redits. E nevek azt a célt szolgálták, hogy jelezzék az illető honnan érkezett a közösségbe. Sőt néha az új tagok fenntartották kapcsolatukat az anyaközséggel, ün-

nepeken visszajártak oda.¹⁹ Mindhárom városban fellelhetjük ezt a típust.

Valamennyi forrásunk esetében a legnépesebb csoportot a helységnevek alkotta második nevek képezik. A helységnevek bemutatják nekünk, hogy egy személy honnan érkezett egy adott településre, avagy, mint a bécsújhelyiek esete is, igazolja, Pozsonyban a települések közötti gazdasági kapcsolatokra utalhat. Ha ezeket a neveket megvizsgáljuk, akkor látható, hogy a német területekről a zsidóság egyre keletebbre húzódott. Ugyanakkor az adatok szerint a régió belül is történik vándorlás, amely kölcsönös. Azaz a bécsújhelyieket megtaláljuk Magyarországon, míg a pozsonyiak és a soproniak megjelennek Bécsújhelyen. E migrációnak valószínűleg gazdasági oka lehet, hiszen a kereskedelmi kapcsolatok révén már megismert új település kedvezőbb lehetőségei csábíthatták az áttelepülőket.

A kéttagú nevek esetében arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon a családszerkezet vizsgálat eredményeként, a következő generáció is használja-e ezeket a neveket? Ehhez a különböző típusait a második névnek célszerű külön-külön megvizsgálunk:

- A) Tulajdonságnevek: Miként fentebb említettük ez általában egy személyhez kapcsolódik, és gyakran már az illető életében megváltozik. Egyetlen esetben sem láthattuk, akár a német, akár a magyar anyag esetében, hogy ezt továbbörökítenék a második generációra.
- B) Helységnevek: A helynevek a tulajdonságnevekhez hasonlóan az adott illetőhöz kötődnek, míg a második generáció már helybéli születésű, és nem jelöli idegenből érkezőnek magát. Egyetlen esetben láthatjuk, hogy az anya nevében és a fiú nevében is jelölik ugyanazt a származási helyet – Henna von Quen és fia, Salamon von Quen, ami arra utalhat, hogy együtt érkeztek Pozsonyba. Gyakran ez a megjelölés nem is a zsidó közösség számára volt fontos, hanem az idegen hatóságoknak, akik ellenőrizni akarták a zsidó közösség létszámát.
- C) A foglalkozásnevek: a forrásainkban egyetlen alkalommal sem viszik tovább a gyermekek ezt a nevet.
- D) Kettős személynév: Bécsújhely esetében figyelhető meg, hogy a Trostmann család 2. generációja is ezt a nevet viseli. A nagypapa neve volt

¹⁹ BEN-DAVID, JOSEPH: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század első felében. Zion 17. (1952) 108.

Trostl, ebből az apa nevének második tagja lett és az unokák is viselik ezt a nevet, tehát itt családnév kialakulásának a folyamata zajlott le.

Bécsújhely és Pozsony esetében figyelhető meg a fentebb már említett jelenség, hogy egy személyt egytagú névvel jelölnek, de az már inkább családnév kialakulására utal, mint személynévre – Bécsújhelyen Koppelman, míg Pozsonyban a Lewman név jelenik meg önálló formában. Magyarországon a második generáció esetében egyetlen alkalommal sem beszélhetünk arról, hogy az elődök második nevét viselték volna.

Háromtagú nevek

Pozsonyban három esetben jelölnek egy személyt három tagú névvel: Jung Muschl von Tirna, jung Isserl von Pruck, Schwartz Mendel von Ofen. Mindhárom esetben megadják a származási helyet, az első két esetben kiegészítik tulajdonságnévvel. Az utolsó esetben azt az érdekességet látjuk, hogy itt valószínűleg kialakult vezetéknevről beszélhetünk, és emellett a német nyelvű forrásokban is ilyen, tehát a magyar szabályoknak megfelelő sorrendben írják le a nevet.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy mind a nyugati, mind a magyar névállományt tekintve a késő-középkor végén az egytagú nevek száma magasabb, mint a többtagúaké. Különösen igaz ez, ha a tulajdonságneveket és a helységneveket magukban foglaló többtagú nevek csoportját csak ideiglenes második névnek tekintjük. Ugyanakkor a két személynévvel jelölés sem jelenti egyértelműen, hogy az majd generációkon keresztül fennmarad és családnévként rögzül. A nők és a férfiak között a bejegyzésekben döntő különbségek vannak. Bécsújhelyen a nők személynéveit adják meg. Pozsonyban eltérő módszereket alkalmaznak, így vagy a személynévükön, vagy a férjük nevén, vagy pedig kéttagú névvel jegyzik be őket. Sopronban érdekes jelenség, hogy egy férfinak nem az apja nevét adják meg, hanem az anyja nevét. A személynévanyag tekintetében főként Pozsony és Bécsújhely esetében látható a sokszínűség. Mindhárom forrás esetében elmondható, hogy a személynévek már nyelvi átalakuláson mentek keresztül. A zsidóság belső kulturális életében továbbra is a hagyományos nevek maradnak a meghatározóak.

*Aeneas Sylvius Piccolomini szónoki művészete**

J ELEN ÍRÁS AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI¹ 1454-ben a frankfurti fejedelmi gyűlésen elmondott, Konstantinápoly pusztulásáról és a törökök ellen indítandó háborúról szóló beszédéhez² kíván néhány filológiai megjegyzést fűzni, ennek során először röviden vázolja az oratio szerkezetét, majd bizonyos szöveghelyeit nyelvi, stiláris és retorikai szempontból behatóbban megvilágítva.³

---

* In honorem Professoris Samuelis Szádeczky-Kardoss quinque et octoginta annos nati.

¹ A szerző neve latinosan Aeneas Sylvius Piccolomineus, olaszosan Enea Silvio Piccolomini; ő maga a latinos írásmódot részesítette előnyben. Az Aeneas Sylvius/Piccolomini latin-olasz hibrid alakot azonban mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalom olyannyira befogadta, hogy jobbnak láttam azon nem változtatni.

² A beszéd szövegét a következő kiadás alapján idézem: Aeneas Sylvius Piccolomineus: Oratio de Constantinopolitana clade et bello contra Turcos congregando = epist. 131. In: Opera quae extant omnia. Frankfurt 1967. 678–689. (Ezen kiadás az 1551-es baseli kiadás változatlan utánnyomása.) Igen valószínű, hogy Aeneas Sylvius ekkor tartotta erről a tárgyról első beszédét, amit még két további követett, előbb 1455-ben Bécsűjhelyen, majd 1459-ben Mantuában (in: Opera ... 905–914.).

³ Aeneas Sylvius Piccolominihez bővebben l. VOIGT, G.: Enea Silvio de' Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter. Band 1–3. Berlin 1856–1863. (Nachdruck: Berlin 1967.); PÓR ANTAL: Aeneas Sylvius – Pius pápa. Budapest 1880.; BOULTING, W.: Aeneas Sylvius, orator, man of letters, statesman and pope. London 1908.; ADY, C. M.: Pius II. (Aeneas Sylvius Piccolomini), the humanist pope. London 1913.; HOCKS, E.: Pius II. und der Halbmond. Freiburg im Breisgau 1941.; PAPPARELLI, G.: Enea Silvio Piccolomini. Bari 1950.; BÜRCK, G.: Selbstdarstellung und Personenbildnis bei Enea Silvio Piccolomini (Pius II.). Basel–Stuttgart 1956.; MITCHELL, R. J.: The Laurels and the Tiara, Pope Pius II. 1458–1464. London 1962.; KISCH, G.: Enea Silvio Piccolomini und die Jurisprudenz. Basel 1967.; GEBEL, D.: Nikolaus von Kues und Enea Silvio Piccolomini – Bilder der ausser-europäischen Welt als Spiegelung europäischer Sozialverhältnisse im 15. Jahrhundert. Hamburg 1977. (a továbbiakban: GEBEL, 1977.); BLUSCH, J.: Enea Silvio Piccolomini und Giannantonio Campano – Die unterschiedlichen Darstellungsprinzipien in ihren Türkenreden. Humanistica Lovaniensia Vol. 28. 1979. 78–138. (a továbbiakban: BLUSCH, 1979.); Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művéből. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Nótári Tamás. Documenta Historica 42. Szeged 1999.;

Tekintsük át először a beszéd szerkezetét:

Exordium (p. 678 E – 680 D)

1. A frankfurti gyűlés legfőbb oka a *Constantinopolitana clades*, ami egyúttal hatalmas vereség a kereszténység számára, az efelett érzett elkeseredésnek és gyásznak azonban cselekvésre kell sarkallnia az egybegyűlteket, ennek első megnyilvánulása a *de tuenda Christiana republika* megtartandó tanácskozás. (p. 678 E – 679 B)
2. A frankfurti gyűlés közvetlen előzményei, a regensburgi tanácskozás és a császár akadályoztatása miatt megghiúsult nürnbergi találkozók. (p. 679 B – C)
3. A Regensburgban megtartott tanácskozáson meghatározott *articulus principalissimus: an contra Turcos sit bellum suscipiendum*, mihelyst e kérdésben egyességre jutottak, minden egyébről könnyedén megállapodhatnak majd, így például a kiállítandó sereg nagyságáról, toborzásáról, felszereléséről, valamint a hadvezér személyéről. (p. 679 C – 680 D)

Narratio (p. 680 D – 687 B), amely három alkérdés köré épül:

1. *Belli iustitia* (p. 680 D – 682 E) – ezt igazolja, hogy a keresztények ebben a háborúban csupán védekezni kényszerülnek,⁴ hiszen a törökök indokolatlanul és jogtalanul támadták meg Konstantinápolyt,⁵ amely az antik kultúra letéteményese és örököse;⁶ a törökök jogtalanul bitorolják ezen

---

NÓTÁRI TAMÁS: A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művében. *Aetas* 1999/4. 149–162. (a továbbiakban: NÓTÁRI, 1999.)

⁴ Egy, a keresztény vallás, a haza és a szövetségesek védelmében vívott háború nem lehet jogtalan, amint ezt a szentírásból, a görög, római és német történelemből idézett példák alátámasztják. (p. 680 D / E)

⁵ Konstantinápoly elfoglalása példátlan jogtalanság, ezt alátámasztandó „repetenda est breviter Constantinopolitana calamitas”, nevezetesen hogy II. Mohamed mindennemű jogszerű indok nélkül támadta meg Konstantinápolyt, hogy a város bevétele után a törökök felette kegyetlenül bántak a lakossággal, valamint hogy a szentélyeket nem tisztelve magát a keresztény vallást gyalázták meg. (p. 680 F – 681 A)

⁶ Konstantinápoly városának elfoglalásával egész Görögországot, mint szellemi központot is elpusztították: Konstantinápolyt Constantinus császár építtette; amikor Róma Theodosius és a gótok uralma alatt nyögött, Konstantinápoly dicsőségének régi fényében ragyogott; a „translatio imperii” megtörténte után Konstantinápoly, mint a klasszikus műveltség őre a történelem számos viharát kiállta; a közelmúltban mint egyfajta „vetustae sapientiae monumentum”, „domicilium litterarum” és „arx summae philosophiae” ugyanazon szerepet töltötte be, mint az antik Róma virágkorában Athén. (p. 681 A / B)

szellemi kincsek székhelyét, hiszen barbárok,⁷ viszont a keresztényeknek, kiváltképp a harcosoknak szívügyükké kell válnia a műveltség védelmének.⁸ A háború jogosságát számos auctoritas szavatolja.⁹

2. Belli utilitas (p. 682 E – 684 F) – a harc elkerülhetetlen,¹⁰ tehát jobb idegenben szembeszállni az ellenséggel, mint hazai földön;¹¹ a németeket, akik hálával tartoznak történelmi nagyságukért,¹² Isten próbára akarja tenni a törökökkel vívandó háborúban,¹³ ám ha kiállják ezt a próbát, nagy jutalom jut nekik osztályul a mennyben.¹⁴

⁷ A görög tudomány és ékesszólás eme fellegrájának birtoklása nem illeti meg a törököket, hiszen ellentétben a rómaiakkal nem a hajdani trójaiak leszármazottjai, hanem ázsiaiak – a szónok itt rövid excursust tesz a törökök Otto Frisingensistől átvett eredetkoncepciójára –, valamint életmódjuk miatt, lévén barbárok, paráznák és a „studia humanitatis” el-lenségei. (p. 681 B / C)

⁸ Felelet a keresztény katonák fiktív ellenvetésére, miszerint nekik nem szívügyük az irodalom és a kultúra: a katonának igenis érdekükben áll ezek védelme, hiszen az általuk elérni remélt dicsőség és hírnév csupán a történetírók munkája által válhat tartóssá. (p. 681 C – 682 D)

⁹ Összefoglalva a fentieket, a háború jogosságát illetően senkiben nem merülhet fel kétség, hiszen a harcot műveletlen, szerződészegő, kegyetlen és vallásgyalázó barbárok ellen, „contra monstra hominum” vívnák; a háború igazságos voltát a pápa, a császár és maga Isten is garantálja. (p. 682 D / E)

¹⁰ A már elszenvedett veszteségekből lehet következtetni arra, hogy a közöny és a passzivitás milyen következményekkel járna, aki tehát életét keresztényként biztonságban akarja tudni, annak harcolnia kell. (p. 682 E / F)

¹¹ Hasznosabb a szövetségesek területén még azok kapitulálása előtt felvenni a törökök ellen a harcot, vagy tanácsosabb kívárni a fejleményeket? A történelem példázatai azt mutatják, hogy míg egy külhoni vereség később még jóvátehető, addig egy saját területen elszenvedett vereség végzetes; ha a jelen helyzetben a németek nem nyújtanak segítséget a velük szövetséges magyaroknak, úgy milyen alapon várhatnának el segítséget Németország közvetlen szorongattatása esetén a franciáktól; ezek alapján tehát a szövetségeseknek nyújtott segítséggel saját fejük fölül is elhárítják a közelgő veszedelmet. (p. 682 F – 683 A)

¹² Mi volna a teendő, ha biztosra lehetne venni, hogy a törökök sohasem fogják Németországot közvetlenül fenyegetni? Az „utilitates” nem csak a jövőre, hanem a múltra is vonatkoznak, már pusztán az Istentől ezidáig kapott jótétemények (kiváltképpen a „dignitas imperii”) is arra kötelezik a németeket, hogy felvegyék a harcot Krisztus ellenségeivel. (p. 683 A – 684 D)

¹³ Hogyan engedhette meg Isten, hogy idáig fajuljék a helyzet? Miért nem avatkozott be közvetlenül a történelem menetébe – amint ezt számos bibliai példa is mutatja –, miért nem semmisítette meg a törököket angyalainak légióival? Isten próbára akarja tenni a halandókat, hogy valóban szeretik és tisztelik-e. (p. 684 D / E)

¹⁴ A háborúban egyedülálló lehetőség nyílik a keresztények számára, hogy a lehető legnagyobb haszonra tegyenek szert, természetesen nem földi, hanem mennybeli kincsekre,

3. Facilitas belli gerendi (p. 684 F – 687 B) – amit a jelen háború kedvező esélyei,¹⁵ számos történelmi példa¹⁶ – amelyeket akár az ókorig vissza lehetne vezetni –,¹⁷ a török és a német sereg közti különbség támaszt alá;¹⁸ ezt segítettő Németország nincsen híjával a szövetségeseknek,¹⁹ ám katonai erejét csak akkor tudja maximálisan kiaknázni, ha a hatalmasok véget vetnek a belviszályoknak²⁰ és a széthúzásnak,²¹ és tudatosítják magukban a háború elkerülhetetlenségének kényszerítő tényét.²²

---

hiszen a mennyek országába vezető számos út közül a törökök ellen viselendő háború a legbiztosabb és a legdicsebb. (p. 684 E / F)

- ¹⁵ A háború szerencsés kimenetelére – tekintettel a fejedelmek és a nemesek egyedülálló bátorságára, felszerelésére és anyagi eszközeire – igen kedvezőek a kilátások. (p. 684 F – 685 A)
- ¹⁶ A németek által a történelem folyamán viselt háborúk mindig is kedvező eredménnyel zárulnak, ezt bizonyítanó elegendő végiggondolni Németország hajdani és jelenkori területi kiterjedését. (p. 685 A / B)
- ¹⁷ Az ókori rómaiak számos idegen népet hajtottak uralmuk alá, ám a germánok ellenében nem értek el tartós sikereket; ugyanakkor bizonyos korokban a germánok segítsége nélkül nem tudták volna megtartani birodalmukat, a germánok bátorságát és hűségét pedig oly nagyra értékelték, hogy a császárok gyakorta e népből származó testőrökkel vették körül magukat. (p. 685 A / B)
- ¹⁸ A török sereg sem emberanyagát, sem pedig fegyverzetét nem vetekedhet a némettel, a törökök földekről és műhelyekből toborozták (rab)szolgákból álló hadseregeiket, ezzel szemben a német hadsereg kizárólag nemesekből áll, akik könnyedén legyőzhetik a török sereg egyetlen komoly ellenfélnek számító magvát, a II. Mohamed közvetlen környezetét kitevő tizenötezer harcost. (p. 685 B / C)
- ¹⁹ Felelet a hadjárat nehézségeit illető első fiktív ellenvetésre: kétségtelen tény ugyan, hogy a törökök ellen viselendő háborút egyúttal azok szövetségeseivel, a tatárokkal és a szaracénokkal is meg kell vívni, azonban a németek sincsenek híjával a segítségnek, szövetségeseik között tudhatják a franciákat, a spanyolokat, a magyarokat és a cseheket, továbbá feltehetően Velençe is a segítségükre fog sietni a törökökkel kötött kölcsönös megneemtámadási szerződése ellenére. Ha pedig mindezek ellenére a németek mégis csupán önmagukra hagyatkozhatnak, úgy az ő erejük és elszántságuk is elegendő lesz. (p. 685 B / C)
- ²⁰ Felelet a hadjárat nehézségeit illető második fiktív ellenvetésre: a birodalmon belüli ellentétek gyengíthetik ugyan a külhonban vívott háború sikerének esélyeit, éppen ezért kell most a belső torzskodásnak véget vetni és öt éves általános birodalmi békét (Reichsfrieden) hirdetni; továbbá, ha a hadsereg kivonult a háborúba, Németországban is nyugalom lesz, hiszen a hadsereggel a rablók is távoznak. (p. 685 C – 686 D)
- ²¹ Felelet a hadjárat nehézségeit illető harmadik fiktív ellenvetésre: a lázongó poroszok nem gyengítik a birodalmi összefogás erejét, velük majd leszámol a Német Lovagrend, egyébként pedig legtanácsosabb sorsukra hagyni őket. (p. 686 D / E)
- ²² Felelet a hadjárat szükségességét illető általános fiktív ellenvetésre: Mohamed természetéből és életkorából egyáltalában nem következik, hogy megelégednék az eddig véghezvitt

Peroratio (p. 687 B – 689 A)

Nolite confidere, nolite differre. Most még van lehetőség a cselekvésre, tehát meg kell ragadni; a cél nem csupán saját magunk, hanem az egész keresztény világ védelme, a történelmi helyzet Kis Pippin, Nagy Károly és I. Ottó korát és sorsfordító szerepét idézi, az ő példájukat szem előtt tartva kell méltóvá válni az ősekhöz. *Sentio iam titillare pectora vestra ac flagrare amore bellandi...* A tét nem pusztán a földi haza megmentése, hanem az égi haza megnyerése, a háborús győzelem haszna nyilvánvaló, vereség esetén pedig az égben várja jutalom a küzdőket. Ha az *Orator*²³ már azok számára is biztos helyet ígér az égben, akik a földi hazáért harcolnak, mennyivel inkább így van ez azok esetében, akik a mennyei haza védelmében áldozzák fel magukat. Ezen felül a németek kétségtelen dicsőségét és jutamát biztosítja az Úrnak az őt szeretők számára tett ígérete²⁴: ezért tehát már pusztán Isten nagyobb dicsőségére is vállalkozni kell a császár, a pápa és Krisztus nevében viselendő háborúra.

A jelenlevőkben a harcos lelkületet táplálандó Aeneas Sylvius lépésről lépésre bizonyítja be a háború jogosságát és elkerülhetetlen szükségességét; a legfőbb kérdést, vagyis a háború megindításának kényszerű szükségességét – ezt illetően feltehetően nem állott fenn teljes egyetértés a gyűlés résztvevői között – több részkérdésre bontja fel, ezáltal világosan áttekinthetővé teszi, és logikai rendszerbe szedi mondandóját. Ezt a retorikai szerkesztésmódot feltehetően azért választja a szónok, mivel célját, nevezetesen hallgatóságának meggyőzését azáltal véli legbiztosabban elérhetni, hogy inkább józan belátási és mérlegelési képességükre, semmint érzelmeikre hat – vagyis a szónoki eszközök közül a *movere* nem közvetlenül, hanem a *docere* által jut eredményre.

Következőként tekintsük át a beszéd két szöveghelyét a szónok által használt tropusok és figurák tekintetében;²⁵ az első szöveg minta a beszéd elejéről, a második pedig a peroratióból való:

---

hódításokkal, hiszen magát Nagy Sándort és Caesart akarja felülmúlni; eddigi tettei is világosan tanúskodnak csillapíthatatlan harci kedvéről. (p. 686 D / E)

²³ Piccolomini Cicerót egyszerűen *kat' exochen* oratorként idézi a legtöbb munkájában.

²⁴ I. Cor. 2, 9.

²⁵ Az összehasonlítás ezen módszerét alkalmazza többek között Ransanus tekintetében Galántai Erzsébet: Magyarországi humanista történetírók. (Kézirat) Szeged 1999. 97–117.

(p. 678 E / F) *Constantinopolitana clades, reverendissimi patres ceterique viri genere et doctrina praestabiles, quae Turcorum grandis victoria, Graecorum extrema ruina, Latinorum summa infamia fuit, unumquenque vestrum, ut arbitror, tanto magis angit magisque cruciat, quanto et nobiliores estis et meliores. Quid enim viro bono et nobili magis congruit quam curam gerere fidei orthodoxae, favere religioni, Christi nomen salvatoris pro sua virili magnificere atque extollere? Sed amissa nunc Constantinopoli, tanta urbe in potestate hostium redacta, tanto Christianorum sanguine fuso, tot animabus in servitutem abductis vulnerata est miserabiliter catholica fides, confusa turpiter nostra religio, Christi nomen damnificatum nimis atque oppressum. Neque, si verum fateri volumus, multis ante saeculis maiorem ignominiam passa est quam modo Christiana societas.*

E bekezdést olvasva öt hyperbatonnal találkozhatunk, ám mindegyik igen egyszerű és áttekinthető (például *et nobiliores estis et meliores, multis ante saeculis*). A szerző nagy előszeretettel használ háromtagú asyndetonokat. Ilyen például a szigorúan párhuzamos szerkesztést mutató *quae Turcorum grandis victoria, Graecorum extrema ruina, Latinorum summa infamia fuit* vonatkozó mellékmondat. Az ezt követő komparatív értelmű mellékmondatból kiemelt *curam gerere fidei orthodoxae, favere religioni, Christi nomen salvatoris pro sua virili magnificere atque extollere* rész, amelynek első két tagja párhuzamos szerkesztésű, a harmadik tag pedig az infinitívus megkettőzése által válik hangsúlyossá (ez utóbbi az első két taghoz képest chiasztikus szerkezetű). Hasonlóan háromtagú asyndetont láthatunk a következő mondatban. *Sed amissa nunc Constantinopoli, tanta urbe in potestate hostium redacta, tanto Christianorum sanguine fuso, tot animabus in servitutem abductis...*, amely ugyan négy ablatívus absolutust tartalmaz, azonban – amint erre Blusch is rámutat az 1551-es szövegkiadás interpunkciójával támasztva alá megállapítását – az ablatívus absolutusok nem állnak azonos szinten, az utóbbi három az elsőben megfogalmazott gondolatot világítja meg az anaphorikus *tanta ... tanto ... tot* párhuzamos, ám a magyarázandó *amissa nunc Constantinopoli* szerkezetéhez képest chiasztikusan elhelyezett konstrukció; a participium absolutumok után következő *... vulnerata est miserabiliter Catholica fides, confusa turpiter nostra religio, Christi nomen damnificatum nimis atque oppressum* főmondatban hasonló jelenségekre figyelhetünk fel, vagyis egy háromtagú, első két tagját tekintve párhuzamosan szerkesztett és az adverbiumok által

még homoioteleutonnal is megerősített, harmadik tagjára nézvést pedig állítmánykettőzéssel és chiazmussal hangsúlyossá tett asyndetonra.²⁶

(p. 687 B / C) *Ecce pacem Turcorum, optimi principes, ecce quietem, quam sperare potestis. Nolite confidere, nolite differre. Consulite vobisipsis et utilitati libertatique vestrae, dum tempus habetis. Causa belli, ut intelligitis, et iusta est et necessaria et maxima, vobis ad pugnam omnia quam Turcis meliora supersunt. Orat vos Caesar, ne Christianae reipublicae, ne vobisipsis hoc tempore desitis, sed – quemadmodum Ratisponae condictum est – quos potestis milites, equos, arma, currus, instrumenta bellica, commeatus praeparetis. Nam et ipse quae sunt in potestate ad hoc opus omnia promittit, quaecunque sibi ut imperatori Romanorum, ut Austriae duci, ut religioso principi, ut homini Christiano incumbunt exsequi praesto est et valens – tantum vos principes in hoc loco de bello gerendo concordēs sitis.*

A *peroratiót* szintén a szónoki tropusok és figurák visszafogottsága jellemzi, nevezetesen az *ecce* és a *nolite* anaphorikus elhelyezése, a hyperbaton visszafogott, a syndetikus és asyndetikus szerkesztés váltakozó használata. Mint a klasszikus szerkesztés miniatűr remeke fokozott figyelmet érdemel a III. Frigyes személyére vonatkozó négy anaphorikus *ut*-ot és egy négytagú asyndetont tartalmazó ... *quaecunque sibi ut imperatori Romanorum, ut Austriae duci, ut religioso principi, ut homini Christiano incumbunt exsequi praesto est et valens* ... vonatkozó mellékmondat, amelyben az első és a második, valamint a harmadik és a negyedik asyndeton páros chiazmust alkot; míg az első chiazmus mindkét tagjának attributum substantivuma genitivus explicativusként jelenik meg, addig a második chiazmus tagjainak attributumai adiectivummal képződnek. Ezen caesura pontosan megfelel a négytagú asyndetont, ilyenképpen a gondolat formai megjelenése pontosan megfelel annak tartalmi tagolásának, az első két tag III. Frigyes világi, az utolsó két tag pedig vallási funkciójában állítja a hallgatóság elé. Az *imperator Romanorum* és a *dux Austriae* valóban két egymástól világosan elkülöníthető méltóság. A *princeps religiosus* és a *homo Christianus* akár egymás szinonimái is lehetnének, azonban ezek egybeolvasztása megtörné a konstrukció ívét. Ugyanis míg a társadalmi rangok ezen sorrendje egyfajta antiklimax, addig a vele az adott méltóságok szempontjából közösséget vállalók számarányára nézvést – lévén az *imperator* méltósága egyedülálló, a *dux* dignitásban néhányan,

²⁶ BLUSCH, 1979. 101.

a *princeps* tisztjében többen osztoznak vele, mint *homo Christianus* pedig csupán egy az emberi közösség tagjai közül – a felsorolás klimaktikus szerkesztésű.²⁷ A fenti *stricto sensu* filológiai szempontok alapján a forrás még számos mondatát elemezhetnők, azonban e két bekezdés is kellően reprezentatív képet adott az *oratio* klasszikusan elegáns stílusáról.²⁸

Szónoki precíziós munka a török uralkodó jellemzése is, amelyet érdemes néhány gondolat erejéig behatóbban szemügyre vennünk: (p. 687 B) *Est autem Mahometus adolescens, annos natus quattuor et viginti, animo truci et gloriae cupido, robusto corpore ac laboris patiente; neque vino neque coenis indiget et, quamvis more gentis libidinosus, non tamen inter uxores languescit; choreas fugitat, unguenta devitat, raro induitur mollibus, non cantu, non sono delenitur, non canes alit, non aves nutrit, una ei voluptas est: arma tractare. Honorat milites, equos amat, naves, currus, machinas bellicas formosis mulieribus praefert. Et quamvis est barbarus abhorretque litteras, gesta tamen maiorum cupide audit ac Iulium Caesarem et Alexandrum Magnum omnibus anteponit, quorum illustria facta superare posse confidit atque contendit; nec se minus aptum ad subigendum orbem dicit, quam illi fuerunt, cum sua sint longe maiora principia, quam illorum referantur ... Hic est vester hostis, procere, existimatote nunc, an talem naturam quiescere sit verisimile.*

Piccolomini II. Mohamedet jellemezve teljesen eltérő módon vázolja fel a török uralkodó portréját, mint ahogy ezt egy hasonló retorikai helyzetben argumentáló szónoktól megszokhattuk. A Sátán földi megtestesülése helyett egy olyan embert állít elénk, aki számos tekintetben felül is múlja honfitársait, egy – ellentétben az elpuhult és csupán az érzéki örömeknek élő törökökről kialakult közhellyel – becsvágyó lelkű és a fáradság elviseléséhez hozzáadódott testű fiatal férfit, aki nem lakomázásban, italozásban és fényűző kicsapongásban leli kedvét, s akinek csak egyetlen valódi szenvedélye van, a háborúzás. Ezen uralkodó, noha barbár és műveletlen, hódításaival felül akarja múlni Nagy Sándort és Iulius Caesart, akiket mindenképp többre becsül, terveikhez pedig az előzőeket meghaladó háttér áll a rendelkezésére –

²⁷ BLUSCH, 1979. 103.

²⁸ Vö. Erzsébet Galántai: Fortwirken antiker dichterischen Formen und Motiven in den Prosawerken von Humanisten. In: *Epik durch die Jahrhunderte. Acta Antiqua et Archaeologica* Tom. XXVII. Szeged 1998. 230–235.

*cum sua sint longe maiora principia, quam illorum referantur...*²⁹ Természetesen nem idegen tőle a kegyetlenség, amint ez az oratio Konstantinápoly elfoglalását és az ott véghezvitt pusztítást elbeszélő részéből³⁰ kiderült: (p. 680 F) *Mahometus ipse terribili facie, taetris oculis, terribili voce, crudelibus verbis, nefandis nutibus homicidia mandat, nunc istum, nunc illum ad caedem poscit, manus in sanguine Christianorum lavat. Omnia foedat, omnia polluit.*

A Konstantinápolyban végzett pusztítás egyfelől a törökök állatias vadságát hivatott illusztrálni,³¹ amit a néhány mondattal később elhangzó általános jellemzés is alátámaszt: (p. 681 B) *Scytharum genus est ex media Barbaria profectum, gens immunda et ignominiosa, fornicaria in cunctis stuprorum generibus ... Et quamvis per tot saecula parumper excultam se praeberit, sapit tamen adhuc multum pristinae deformitatis neque omnem barbariem deterisit. Carnes adhuc equorum, visontium vulturumque comedit, libidini servit, crudelitati succumbit, litteras odit, humanitatis studia persequitur.* A török nép ezen jellemzése egyébként teljességgel egybecseng az Aeneas Silvius Piccolomini *Európa* című művének negyedik, *A törökök eredetéről, terjeszkedéséről, életmódjáról és erkölceiről* szóló fejezetében olvashatókkal, miszerint: „... a török nép szkíta és barbár, és ennek eredetéről s terjeszkedéséről – és tünjék bár úgy, hogy eltérek szándékomtól – nem látom feleslegesnek szólni, mivel a mi időnkben oly nagyon megsokasodott az emberek ezen nemzetsége, hogy Ázsiát és Görögországot birtokolván a latin és keresztény népeket szélében rettegésben tartja. ... a nemzet maga kegyetlen, gyalázatos és minden paráznaságban és bujálkodásban feslett. Megeszik, amitől mások undorodnak, az igásbarmok,

²⁹ A „principia” ebben a kontextusban leginkább a görög „aphormai” jelentésben értelmezhető – vö. BLUSCH, 1979. 117.

³⁰ op. cit. p. 680 E / F „Repetenda est breviter hoc loco Constantinopolitana calamitas. Sic enim et iniuriae magnitudo notior et belli iustitia manifestior erit. Nulla pulsatus iniuria Mahometus – sic enim vocatur qui Turcis imperat – bellum Graecis indixit, Constantinopolim obsedit ac male defensam oppugnavit. Ubi Constantinus, Graecorum imperator, intransitibus urbem Turcis in extremo patriae suae periculo fortissime pugnans obruncatur, caput eius lancea infixum spectaculo fertur, fit miseranda Graecorum caedes, occiduntur non solum qui se tueri conantur, verumetiam qui proiectis armis sese dedunt. Nec ego hoc magni duco in ipso furore primi introitus trucidatos esse quamplurimos, illud horreo, illud abominor, illud detestor: capta civitate, depositis armis, coniectis in vinculis civibus tum maxime saevitum est, tum filii ante ora parentum occisi, tum viri nobiles velut bestiae mactati, tum sacerdotes laniati, tum monachi excarnificati, tum sacrae virgines incestatae, tum matres ac nurus ludibrio habitae. O miseram urbis faciem! O infelicem populum!”

³¹ Ehhez bővebben l. GEBEL, 1977. 55., 76.

farkasok és keselyűk húsát, s az elvetélt emberi magzatoktól sem tartóztatják meg magukat. Egyetlen ünnepnapot sem ülnek, kivéve augusztus havában a Saturnaliát.”³² Másfelől a kegyetlenség ebben az esetben egy adott háborús helyzethez kapcsolódik; a szónok ugyan elborzad a rémségek láttán, ám hajlamosnak mutatkozik, ha nem is szemet hunyni, de legalábbis egyfajta természetességgel tudomásul venni azt az öldöklést, amely *in ipso furore primi introitus* történt, s ezzel éles ellentétbe állítja a már elfoglalt városban elkövetett bestiális tetteket. Óvakodik tehát az általánosítástól, vagyis – hogy a jog nyelvét hívjuk segítségül – különbséget tesz a hirtelen felindulásból és jogos védelmi helyzetben, valamint az előre megfontoltan és különös kegyetlenséggel elkövetett emberölés között.

II. Mohamed portréját vázolja tehát nem hallgatóságának érzelmeire kíván hatni azáltal, hogy a török uralkodót rémisztőbbnél rémisztőbb jellemvonásokkal ruházza fel, hanem látszólag igen hétköznapi és egyszerű számítani műveletre szólítja fel őket: adják össze Mohamed személyiségének főbb vonásait, vagyis fiatalságát, szenvedélyes természetét, becsvágyát és a rendelkezésre álló eszközöket és hátteret – ha ez megtörtént, mindenkinek kénytelen volt önként belátni, hogy hiú ábránd volt abban bizakodnia, hogy ez az uralkodó hajlandó volna megelégedni az eddig tett hódításokkal és megszerzett dicsőséggel.³³

---

³² A fordítást vö. NÓTÁRI, 1999. 154–155.

³³ BLUSCH, 1979. 117.

Szabolcs megye Anjou-kori archontológiájához

SZABOLCS MEGYE ARCHONTOLÓGIÁJÁVAL eleddig négy kutató foglalkozott érdemben: Kandra Kabos,¹ Wertner Mór,² Engel Pál³ és C. Tóth Norbert.⁴ Az általuk adott listák egyre részletesebbekké váltak az idő múlásával: Kandra csak főispánokat közölt, Wertner már alispánokat és szolgabírókat is, de mindketten csak kiadott anyagot használtak fel. Az ő adataikat Engel jelentékenyen bővítette az ispánok és alispánok vonatkozásában, C. Tóth pedig Engelt több helyen módosította, illetve további szolgabírókat sorolt fel.

Magam a Szabolcs megye hatósága által kiadott okleveleket összegyűjtő vállalkozás⁵ kapcsán kerültem kapcsolatba a kérdéssel, és az összegyűjtött forrásmennyiség tükrében kiderült, hogy adhatók még pótlások és korrigálások a fenti kutatók eredményeihez képest is az Anjou-kori részhez, mind a dátumok, mind a személyek vonatkozásában.

Az ispánok nevéhez képest egy bekezdéssel beljebb szerepelnek az alispánok, míg a szolgabírók külön alcím alatt olvashatók. Formailag a nevet vastagítom, a dátumokat kurziválom, a levéltári és könyvészeti adatokat pedig (hogy a túl sok lábjegyzetet elkerüljem) a dátum után zárójelben adom

---

¹ KANDRA KABOS: Szabolcs-vármegye főispánjai. Történelmi Tár 1883. 714–716. (a továbbiakban: KANDRA)

² WERTNER MÓR: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár 1907. 57–60. (a továbbiakban: WERTNER)

³ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest 1996. I. 183–184. (a továbbiakban: ENGEL)

⁴ C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye hatóságának archontológiája. In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza 2000. 94–98., 104–105. (a továbbiakban: C. TÓTH)

⁵ PITI FERENC: Szabolcs megye hatóságának oklevelei (1284–1386). Szeged–Nyíregyháza 2002. Kézirat. (a továbbiakban: SZM); Lásd még: C. TÓTH NORBERT: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. II. (1387–1526). Budapest–Nyíregyháza 2003. A két munka együttesen felöleli a középkori Szabolcs megye által a 13. század végétől 1526-ig kiadott és napjainkra fennmaradt összes (több mint 1300) hatósági oklevelet.

meg. Ha az adott személynek volt más tisztsége is, azt külön adatolás nélkül Engel alapján adom meg.⁶

Ispánok, alispánok

Karászi Sándor⁷ 1308. márc. 16. (Dl. 76203., Zichy I. 116–117., A. II. 324., SZM 13.) – 1310. júl. 7. (Dl. 96056., SZM 24.)

Borsa nembeli Tamás⁸ 1313. nov. 13. (Bánffy I. 40–41., A. III. 629., SZM 26.) Együttal bihari és békési ispán (1313)

Debreceni Dózsa 1316. aug. 3.⁹ (Dl. 76238., Zichy I. 153., A. IV. 310., SZM 27.)

Debreceni Dózsa 1317. aug. 1. (Dl. 50655., F. VIII/2. 98–100., Kállay 73 a. és b., SZM 28.) – 1318. márc. 22. (Dl. 82816., Zichy I. 190., A. V. 78., SZM. 32.) Együttal bihari ispán, a király által 5 megyébe kiküldött bíró (1317–18).¹⁰

⁶ A felhasznált oklevélkiadások rövidítései: A.: Anjou-kori oklevéltár. Szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc. I–XII., XVII., XXIII–XXIV. Szeged–Budapest 1990–; AO.: Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula: Anjoukori okmánytár. I–VII. Budapest 1878–1920.; Bánffy: Varjú Elemér–Iványi Béla: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I–II. Budapest 1908–1928.; F.: Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844.; Kállay: A nagykallói Kállay-család levéltára. I–II. Budapest 1943.; Piti, JAMÉ 2000.: Piti Ferenc: Szabolcs, Szatmár és Bereg megyék 1342–1382 között kiadott oklevelei a Vay család berkeszi levéltárában. In: A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza 2000. 113–122.; Zichy: A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. I–XII. Pest–Budapest 1871–1931.

⁷ KANDRA és WERTNER ispánnak tekinti, ENGEL és C. TÓTH alispánnak. Igaz, hogy titulusa mindvégig comes és a pecsétjén is ennek nevezi magát (Zichy I. 60.), azonban valószínűbb, hogy a térséget tartományúrként irányító Borsák familiárisaként comesi címet viselő, a megye ügyeiben aktívan eljáró alispán volt, míg az ispáni címet ekkor a Borsák tölthették be (ENGEL Pál: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457., Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft.–MTA Történettudományi Intézete. 2001. [a továbbiakban: ENGEL, Adattár] Szabolcs megye, bevezető.). ZSOLDOS ATTILA: Karászi Sándor bán és utódai. Századok 135. (2001) 392. szintén alispánnak tekinti.

⁸ ENGELnél és C. TÓTHnál is Borsa Beke szerepel, a forrás azonban egyértelműen Tamást nevezi ispánnak (...magistro Beke filio Thomae comitis Bihoriensis Zobolchiensis et de Bekes...). Ennek megfelelően a bihari és békési comes sem Beke volt, hanem Tamás – az adat azonban nem feltétlenül 1313. évi állapotot tükröz, hiszen ENGEL, Adattár Tamást 1279–1295 között tünteti fel.

⁹ Curialis comes titulussal. Már WERTNER is kiemelte, hogy Dózsa alispánja is volt a megyének (míg KANDRA, ENGEL és C. TÓTH ezt az adatot beolvasztotta Dózsa ispáni adatai közé), de ő (és KANDRA is) tévesen 1315. évet adott.

Kállói Simon 1318. máj. 1. (Dl. 50664., AO. I. 469., Kállay 81., A. V. 119., SZM. 33.)

Kállói Egyed fia Iván 1318. júl. 1. (Dl. 50661., AO. I. 475., Kállay 82., A. V. 181., SZM 34.) – 1321. dec. 19. (Dl. 50705., AO. I. 635–636., Kállay 144., A. VI. 354., SZM 66.)

Debreceni Dózsa 1322. jan. 11. (Dl. 96095., A. VI. 408.) – 1322. nov. 27. (Dl. 86950., A. VI. 848.) Együttal nádor és szatmári ispán (1322).¹¹

Márki Pál fia István¹² 1322. ápr. 29. (Dl. 50713., Kállay 154., A. VI. 546., SZM. 67.) – 1325. jún. 22. (Dl. 50778., Kállay 231., A. IX. 269., SZM 103.)

¹⁰ Magam tehát úgy vélem: nem lehet Dózsa curialis comes adatát ispáni adatai közé vonni. A Kristó Gyula tanulmánya (KRISTÓ GYULA: I. Károly király harcai a tartományurak ellen. Századok 137. (2003) 297–347. [a továbbiakban: KRISTÓ]) által kínált kronológiai váz alapján megkockáztatom, hogy a Borsák első, 1315. évi lázadása és 1316. első felében történt királyi kegybe való visszafogadásának (KRISTÓ 321–326.), vagyis a felek közötti ideiglenes megegyezésnek a hozadéka lehetett, hogy a király embere: Dózsa curialis comesi címet kaphatott Szabolcs megyében. Ennek megfelelően az ispáni cím a Borsák kezében volt még mindig. Csak a Borsák feletti 1317. tavaszi győzelem (KRISTÓ 331–332.) adott a királynak teljes rendelkezési jogkört a megyében: ekkor Dózsát immár ispánnak és a régió több megyéje bírójának delegálhatta.

¹¹ KANDRA felvetette: lehet, hogy Dózsa folyamatosan volt ispán 1322-ig, így Simon és Iván alispánoknak tekinthetők. Hasonlóan tüntette fel őket WERTNER is. ENGEL és C. TÓTH ispánnak tekintette Simont és Ivánt, s erre valóban alapot szolgáltat, hogy Dózsa 1318. március 22. és 1322. január 11. között hiányzó ispáni adatai közé (ez szinte megfelel Erdélyi vajdasága idejének: 1318. július–1321. május, ENGEL I. 11.) éppen beillenek Simon és Iván adatai. Néhány szempont azonban figyelembe veendő: az egyik, hogy bár Simon is és Iván is comesi titulussal adott ki okleveleket, ez nem jelenti feltétlenül, hogy valóban ispánok voltak ekkortájt (lásd alább a Pál fia Istvánhoz fűzöttteket). Másrészt, Iván 1318. július 1-jén és utána még 3 év nélküli oklevélben (Dl. 97731., 97733., 97740., SZM 37., 43., 45.) curialis comesnek is nevezi magát. Harmadrészt: teljesen rendhagyó lenne, hogy a megyében ősbirtokos család (jelen esetben a Kállai) tagjai legyenek a megye ispánjai; az Anjou-kori Szabolcsban erre nincs további példa, minden ispán más, általában a környező megyékben levő birtokról nevezte magát (pl. Debreceniek – Bihar, Domoszlói – Heves, Bátor – Szatmár, Toldi – Bihar, stb.). Negyedrész: Dózsa 1322-ben, nádorsága idején betöltött szabolcsi ispánságáról sem saját kiadású megyei okleveléből tudunk, hanem más oklevelekből. Összegzőképpen tehát a magam részéről nem zárnám ki annak lehetőségét, hogy Dózsa 1317–1322 között, tehát vajdasága idején is folyamatosan a megye ispánja volt, de akkor nem tüntette fel szabolcsi ispáni címét, ill. a megyében az oklevél-kibocsátást pedig döntően comesi című alispánjai végezték, mind vajdai, mind nádori hivatalviselése idején.

¹² KANDRA és Komáromy András (KOMÁROMY ANDRÁS: Dózsa nádor és a Debreczeni-család. Turul 1891. 69. [a továbbiakban: KOMÁROMY]) ispánnak tekintette, bizonyonnyal azért, mert 1322. április 29-i első előfordulásától 1325. április 20-ig (Dl. 50767., Kállay 220., A.

Debreceni Dózsa fia Jakab 1325. máj. 11. (Dl. 50768., Kállay 221., A. IX. 189., SZM 97.) – 1330. febr. 7. (Dl. 2577., AO. II. 463., SZM 162.)

Dezső 1325. júl. 20. (Dl. 50782., AO. II. 206., Kállay 235., A. IX. 328., SZM 104.) – 1326. júl. 24. (Dl. 50819., Kállay 272., A. X. 305., SZM 118.)

Szerdahelyi Ferenc 1326. nov. 6. (Dl. 96132., A. X. 449., SZM 119.) – 1327. nov. 21. (Dl. 50850., Kállay 305., A. XI. 539., SZM 131.)

Péter fia Jakab 1327. aug. 22.¹³ (Dl. 50844., Kállay 299., A. XI. 410., SZM 126.) – 1330. máj. 1. (Dl. 56532., Kállay 307., SZM 163.)

Debreceni Dózsa fiai: Jakab és Pál 1328. márc. 18. (Dl. 40522., A. XII. 135.) – 1330. febr. 7. (Dl. 2577., AO. II. 463., SZM 162.)

Debreceni Dózsa fiai: Jakab, Pál és Dózsa 1330. febr. 7. (Dl. 2577., AO. II. 463., SZM 162.) Egyúttal mindhárman adorjáni¹⁴ várnagyok (1330).

Paksi Olivér 1330. máj. 5. (Df 285789., SZM 164.)

István 1330. máj. 5.¹⁵ (Df 285789., SZM 164.)

IX. 146., SZM 95.) folyamatosan comes a titulusa. 1325. május 4-től (A. IX. 173., SZM 96.) azonban Dózsa néhai nádor fia Jakab szabolcsi ispán vicecomeseként nevezi magát. E titulusváltással a megyei gyakorlatban a továbbiakban rögzül az, hogy az alispán szabolcsi vicecomesnek nevezi magát, vagy az adott szabolcsi ispán alispánjának/helyettesének. István tehát 1322-ben, Dózsa ispánsága alatt egyértelműen comesi című alispánnak tekinthető (vö. pl. Szatmár megyével, ahol szintén Dózsa ispánsága alatt Ehelleus alispán is comesi titulust használt. ENGEL I. 188.). A titulusingadozásokat említi GÁBOR GYULA: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Budapest 1908. (a továbbiakban: GÁBOR) 76–77. is. ENGEL már 1323-tól, Dózsa halála utántól feltételezi Jakabot a megye ispánjaként (lényegében ugyanezt vélte KOMÁROMY 69. is), s ezt, tekintve a Debreceniek több évtizedes ispánságát a megyében, nem lehet kizárni. Ez pedig azt jelentené, hogy István, a Debreceniek familiárisa comesi című alispánként járt el 1322-től egészen Jakab első oklevélkiadásáig. A két ispán alatti alispánság szinte rendhagyó lenne a megyében de itt most ezt a Debreceniek apa-fiú(k) váltása az ispáni címben, ill. a Debreceniek és az István közötti familiáris viszony magyarázza. Megjegyzendő még, hogy István szerepel C. TÓTHnál mint Kállói Iván alispánja, 1320. április 22-én – ez azonban 1323. április 19-i oklevél, l. PITI FERENC: Szabolcs megye néhány Anjou-kori oklevelének datálásához. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tomus CXVII. Szeged 2003. 91–92.

¹³ Úgy tűnik, ekkor néhány hónapig Ferenc és Jakab révén két alispánja is volt a megyének, ami nem példa nélküli sem Szabolcsban, sem más megyéknél (GÁBOR 83–84.).

¹⁴ Szabolcs megyében nem lévén királyi honoruradalom, a szabolcsi ispáni cím 1349-ig az adorjáni (Bihar megye) vár várnagyságával volt összekapcsolva. ENGEL I. 265.

¹⁵ István és Paksi Olivér, illetve a Debreceniek és Péter fia: Jakab váltása klasszikus példája annak, hogy az ispán váltását általában követte az alispánok cseréje is. István csak Olivér ispánsága alatt szerepel alispánként, de akkor mind a két alkalommal. Úgy vélem, egy alispán ismétlődése azonos comes alatt a familiáris és ura viszonyáról is erősen árulkodik.

- Debreceni Dózsa fia Jakab** 1330. szept. 8. (Dl. 50901., Kállay 359., SZM 175.)
- Péter fia Jakab**¹⁶ 1330. jún. 9. (Dl. 50889., Kállay 346., SZM 165.) – 1330. okt. 6. (Dl. 50903., Kállay 362., SZM 177.)
- Berch** 1331. aug. 10. (Df 285788., F. VIII/3. 568–570., SZM 179.) – 1331. okt. 19. (Dl. 50909., Kállay 368., AO. II. 568–569., SZM 180.)
- Paksi Olivér**¹⁷ 1332. máj. 2. (Dl. 50917., Kállay 378., SZM 184.) – 1332. júl. 25. (Dl. 50928., Kállay 389., SZM 189.)
- István** 1332. ápr. 25. (Dl. 50917., Kállay 378., SZM 184.) – 1332. júl. 25. (Dl. 50928., Kállay 389., SZM 189.)
- Debreceni Dózsa fiai: Jakab és Pál** 1332. szept. 25. (Dl. 56551., AO. II. 623., Kállay 392., SZM 190.) – 1347. ápr. 21. (Dl. 51415., Kállay 877., SZM 403.) Együttal mindketten adorzáni várnagyok (1332.)
- Nagysemjéni (Kállói) Mihály fia László fiai: Miklós és Péter**¹⁸ 1332. szept. 25. (Dl. 56551., AO. II. 623., Kállay 392., SZM 190.)
- Nagysemjéni (Kállói) Mihály fia László fia Péter** 1332. okt. 31. (Dl. 56553., Kállay 553. – 1338-ra vagy 1339-re datálva –, SZM 191.)
- Zeleméri Mihály fia Mihály** 1333. márc. 27. (Dl. 2778., AO. III. 13., A. XVII. 147., SZM 192.) – 1337. ápr. 26. (Dl. 51055., Kállay 515., SZM 222.)
- Nagysemjéni (Kállói) Mihály fia László**¹⁹ 1337. jún. 15. (Dl. 51062., Kállay 515.) – 1340. márc. 6. (Dl. 51114., Kállay 580., A. XXIV. 121., SZM 265.)
- Nagysemjéni Demeter fia Mihály** 1340. febr. 23. (Dl. 51111., Kállay 577., A. XXIV. 92., SZM 261.)
- Gothard fia János**²⁰ 1340. aug. 19. (Dl. 51122., Kállay 588., A. XXIV. 495., SZM 271.) – 1341. máj. 26. (Dl. 51143., Kállay 609., SZM 290.)
- Buch** 1341. dec. 14. (Dl. 51155., Kállay 621., SZM 293.)

¹⁶ Jakab egyértelműen Dózsa fia: Jakab alispánja volt, s ez arra utalhat, hogy Dózsa fia már 1330 júniusában is újra szabolcsi comes volt, de adat rá csak 1330 szeptembertől maradt.

¹⁷ KANDRA inkább a Dózsa fiak alispánjának tekintette, de Olivér már volt comes, illetve van adat alispánjára is.

¹⁸ Újabb eset, hogy két alispánja volt a megyének, de a fenti esettel szemben itt rokonokról (fivérekről) van szó, ráadásul ismét a Kállai család tagjai szerepelnek alispánként, ami arra utalhat, hogy a Debreceniek különösen számítottak a megye ekkor legjelentősebb ősbirtokos családjára.

¹⁹ Korábban tehát László fiai, most pedig apjuk lett alispán, aki e tisztséget ráadásul később is viselte.

²⁰ C. TÓTH 1340. április 14-től szerepelteti, a hivatkozott oklevél (Dl. 51140.) azonban 1341. április 14-i. L. Kállay 606., SZM 289.

- Nagysemjéni (Kállói) Mihály fia László 1342. máj. 31. (Dl. 96 225., Piti, JAMÉ 2000. 114., SZM 297.) – 1343. jún. 28. (Dl. 96236., Piti, JAMÉ 2000. 114., SZM 332.)
- Ruhy Miklós és István 1343. júl. 26. (Dl. 76707., Zichy II. 76–77., SZM 334.) – 1345. máj. 14. (Dl. 51345., Kállay 803., SZM 365.)
- Ruhy Miklós 1345. jún. 4. (Dl. 51351., Kállay 808., SZM 370.)
- Izsákai Zoárd 1345. jún. 4. (Dl. 51350., Kállay 807., GÁBOR 203–205., SZM 369.) – 1345. aug. 6. (Dl. 51356., Kállay 813., SZM 375.)
- Péter fia Jakab²¹ 1345. szept. 10. (Dl. 76777., Zichy II. 174., SZM 376.) – 1346. júl. 1. (Dl. 51383., Kállay 841., SZM 387.)
- Berzété Miklós 1347. máj. 12. (Dl. 51417., Kállay 879., SZM 404.) – 1349. jún. 16. (Dl. 51518., Kállay 982., SZM 441.) Együttal királynéi pohárnokmester (1347), adorjáni (1347–1349), dunajeci (1347) és palocsai (1347) várnagy.
- Kátai Lőrinc 1347. máj. 12. (Dl. 51417., Kállay 879., SZM 404.) – 1348. máj. 24. (Dl. 76883., Zichy II. 302–303., SZM 428.)
- Csontos Mihály és István 1348. jún. 7. (Dl. 51479., Kállay 943., SZM 429.) – 1348. okt. 26. (Dl. 51524., Kállay 991., SZM 444.)
- László fia László 1348. nov. 15. (Dl. 51497., Kállay 963., SZM 433.) – 1349. jún. 16. (Dl. 51518., Kállay 982., SZM 441.)
- Debreceni Dózsa fiai: Jakab és Pál 1349. jún. 23. (Dl. 96304., Piti, JAMÉ 2000. 116., SZM 442.) – 1351. júl. 23. (Dl. 56556., Kállay 1067., SZM 480.)
- Nagysemjéni (Kállói) Mihály fia László fia Péter²² 1349. jún. 23. (Dl. 96304., Piti, JAMÉ 2000. 116., SZM 442.) – 1349. nov. 24. (Dl. 51544., Kállay 1007., SZM 454.)
- Ráskai Vid fia Roland (Loránd) 1350. jan. 23. (Dl. 76960., Zichy II. 414–415., SZM 455.)
- Péci Gergely 1350. márc. 6. (Dl. 51553., Kállay 1015., SZM 456.) – 1350. ápr. 17. (Dl. 51560., Kállay 1023., SZM 463.)
- Ráskai Vid fia Roland (Loránd) 1350. júl. 24. (Dl. 51567., Kállay 1032., SZM 465.) – 1351. júl. 16. (Dl. 51590., Kállay 1066., SZM 479.)
- Orosi Simon fia Imre 1351. júl. 23. (Dl. 56556., Kállay 1067., SZM 480.)
- Ráskai Vid fia Roland (Loránd) 1351. aug. 27. (Dl. 51597., Kállay 1074., SZM 482.)²³

²¹ Feltehetőleg azonos a korábbi Péter fia Jakabbal, aki szintén a Debreceniek alatt volt alispán.

²² Péter immár másodszor töltötte be azt a címet, és újfent a Debreceniek alatt.

²³ Ráskai Roland, Péci Gergely és Orosi Imre váltakozása a listán kétféleképpen interpretálható, de végeredményében ugyanazt jelenti: vagy Roland volt végig, 1350–1351 során az

- Debreceni Dózsa fia Jakab 1351. szept. 30. (Df 233676., SZM 483.) – 1351. okt. 15. (Dl. 51601., Kállay 1078., SZM 484.)
- Bátori Bereck fia János fia László 1353. jan. 30. (AO. VI. 19., Dl. 30119.) – 1358. júl. 28. (Dl. 51813., Kállay 1292., AO. VII. 304., SZM 550.)
- Vajai Ábrahám fia János fia László 1353. okt. 26. (Dl. 51645., Kállay 1123., SZM 485.) – 1356. ápr. 2. (Dl. 51701., Kállay 1178., AO. VI. 447–448., SZM 514.)
- Jánosi Kántor Bereck 1356. ápr. 30. (Dl. 51702., Kállay 1179., SZM 515.) – 1359. febr. 16. (Dl. 51840., Kállay 1320., AO. VII. 594–595., SZM 554.)
- Debreceni Dózsa fia Pál 1359. nov. 8. (Dl. 84278., SZM 557.) – 1359. nov. 10. (Dl. 77266., SZM 558.)
- Petri (Geszterédi) László fia András 1359. júl. 20. (Dl. 51857., Kállay 1338., SZM 555.) – 1360. okt. 3. (Dl. 51902., Kállay 1381.)
- Roland (Loránd) és András²⁴ 1360. nov. 14. (Df 251740., SZM 564.) – 1360. dec. 12. (Dl. 51910., Kállay 1390., SZM 565.)
- Bebek Miklós 1361. márc. 20. Kállay 1393. (Dl. 51915., SZM 566.) – 1361. jún. 26. (Dl. 51928., Kállay 1405., SZM 572.)
- Egyed fia Tamás 1361. máj. 15. (Dl. 51923., Kállay 1401., SZM 568.)
- Bátori Bereck fia János fia László 1361. aug. 25. (Dl. 4512.)
- Bebek Miklós²⁵ 1362. ápr. 30. (Dl. 51916., Kállay 1394. – 1361. ápr. 10-i keltezéssel –, SZM 578.) – 1364. okt. 19. (Dl. 52059.b. = Dl. 108010., Kállay 1541., SZM 606.)
- Egyed fia Tamás 1361. szept. 11. (Df 251742., SZM 573.) – 1363. dec. 23. (Dl. 77317., Zichy III. 221., SZM 595.)

alispán, és ezalatt Gergely és Imre is alispánként működött rövid ideig, azaz a megyének néha ismét két vicecomese volt – vagy pedig valóban ilyen gyorsasággal váltották egymást. Az adatok folytonosságának hiánya nem teszi lehetővé e kérdés eldöntését, de bármelyiket is fogadjuk el, arra utal, hogy az alispáni kinevezés helyenként túlzottan is rövid időre, szinte csak egy ügyre terjedt ki, mintha az ispán mintegy a saját tisztartójaként kezelte volna emberét, akkor is, amikor már alispánná nevezte ki (lásd Dl. 56549., Kállay 172., SZM 114., ahol Dózsa fia: Pál comes a vicecomest egyszerűen officialis nosternek nevezi). Erre már GÁBOR 83. is figyelmeztet: „Néha az alispánok gyors változása oly meglepő, hogy szinte hajlandó lennénk az alispánt valami „ad hoc” kirendelt tisztviselőnek tekinteni”.

²⁴ Egyikük valószínűleg ismét Petri András, másikuk pedig feltehetően újfent Ráskai Roland, aki már volt vicecomes a Debreceniek alatt.

²⁵ Ezután 8 évig, egészen Domoszlói Miklósig nincs név szerinti ispáni adat. ENGEL 1372-ig feltételezi Bebek Miklóst a megye comeseként, és az alispánok 1369-ig meglevő sora valóban gyámolíthatja, hogy 1364-nél tovább is ő lehetett a szabolcsi ispán, csak nem maradt fenn oklevele.

- Löki László fia Bökény 1364. márc. 16. (Dl. 52016., Kállay 1494., SZM 597.) – 1364. jún. 22. (Dl. 52032., Kállay 1510., SZM 603.)
- Pós 1365. febr. 1. (Dl. 52075., Kállay 1555., SZM 605.) – 1366. aug. 8. (Dl. 52096., Kállay 1580., SZM 619.)
- Csobaji Dezső fia Jakab 1367. szept. 4. (Dl. 41725., SZM 624.) – 1369. márc. 17. (Dl. 52132., Kállay 1618., SZM 632.)
- György fia János²⁶ 1369. dec. 15. (Df 275808., SZM 633.)
- Domoszlói Gergely fia Miklós 1372. dec. 11. (Df 219683., SZM 641.) – 1382. márc. 29. (Dl. 52409., Kállay 1905., SZM 708.) Egyúttal hevesi (1351–1382) és bihari (1374–1375) ispán, siroki várnagy (1372).
- Toldi Miklós 1383. jan. 10. (Dl. 77865., Zichy IV. 243–244., SZM 712.) – 1385. szept. 9. (Dl. 77920., Zichy IV. 308., SZM 724.)
- Abaházi Aba fia Imre²⁷ 1386. szept. 8. (Dl. 77937., Zichy IV. 321–322., SZM 726.)

Szolgabírók²⁸

- Balog János,²⁹ Fuldreh fivére János, Pál fia Lőrinc, Lucus fia Péter 1303–1305. körül (Dl. 82814., Zichy I. 110., SZM 8.)
- Karászi Sándor fia Miklós,³⁰ Marázi Gyula fia Györk,³¹ Ibronyi Péter fia Deme-ter, Besenyődi Vilnád fia Miklós 1305. máj. 1. (Dl. 76156., Zichy I. 110–111., A. I. 730., SZM 9.)³²

²⁶ Őutána nincs név szerinti adat szabolcsi alispánra egészen 1387 őszéig (Ekkor a már volt ispán, Bátori László fia: György az egyik alispán. C. TÓTH 98.)

²⁷ WERTNERÉL, ENGELNÉL és C. TÓTHNÁL is alispánként szerepel (ENGEL kérdőjellel Bebek Imre országbírói szerepelteti szabolcsi ispánként 1385–87 között, de adatot nem hoz rá). Hasonlóan alispánnak véli Süttő Szilárd is, mondván, hogy bár Imre szabolcsi comesnek nevezi magát, de Mária királynőnek a szolgabírókkal tett jelentést. SÜTTŐ SZILÁRD: Adalékok a XIV–XV. századi magyar világi archontológiához, különösen az 1384–1387. évekhez. Levéltári Szemle 2000/4. 33. Ez azonban nem volt egyedüli eset: 1380. január 7-én Gergely fia Miklós ispán és a szolgabírók jelentenek Erzsébet királynénak (Dl. 96538., Piti, JAMÉ 2000. 120., SZM 694.), míg 1383. január 10-én Toldi Miklós ispán és a szolgabírók Mária királynőnek (Dl. 77865., Zichy IV. 243–244., SZM 712.). Mindezek alapján, és az 1325 óta bekövetkező titulusrögzülés miatt, azaz hogy a comes cím ekkortól egyértelműen a tényleges ispán címe, magam Imrét a megye ispánjának tekintem.

²⁸ A rokonságok ellenőrzésében nagy segítségemre volt ENGEL, Adattár, Genealógia rész.

²⁹ Fia: János is szolgabíró volt később.

³⁰ Apja, Karászi Sándor utóbb a megye alispánja volt. Megjegyzendő, hogy az alispánok és szolgabírók közt néhány rokoni szál felfedezhető, de alispán fia, testvére stb. a jelek szerint nem volt szolgabíró az adott alispán ideje alatt.

³¹ Fia: Lukács is szolgabíró volt később.

Inok 1308–1310 körül (Dl. 82830., Zichy I. 123., SZM 15.)

Marázi Gyula fia Györk, Keled fia Péter, Ibronyi Péter fia Demeter, Leveleki Vilmád fia Miklós 1313. nov. 13. (Bánffy I. 40–41., A. III. 629., SZM 26.)

Ilapur fia László 1319. jún. 25. (Dl. 96067., A. V. 506., SZM 51.)

Csanád fia Miklós, Magyi Máté fia Miklós, Nagysemjéni Mihály fia Mihály³³ 1326. jan. 20. (Df 285786., F. VIII/3. 149–150., A. X. 28.)

Balog János fia János, Zeleméri Mihály fia János,³⁴ Petri Lőrinc,³⁵ Szabolcsi Beke 1326. nov. 6. (Dl. 96 132., A. X. 449., SZM 119.)

Petri Gergely fia Lőrinc, Mihály fia János 1328. márc. 18. (Dl. 40522., A. XII. 135.)

Balog János fia János, Gergely fia Lőrinc, Györk fia Lukács, Zeleméri Mihály fia János 1328. ápr. 16. (Dl. 40527., A. XII. 215., SZM 137.)

Sényői Domokos³⁶ 1329. márc. 25. Kállay 323. (Dl. 50867, SZM 146.)

Sényői Domokos 1329. ápr. 8. (Dl. 50868., Kállay 324., SZM 147.)

János 1332. jan. 11. (Dl. 50912., Kállay 372., AO. II. 570., SZM 182.)

Sényői Domokos, Balog János fia János, Marázi Györk fia Lukács, Magyi Miklós 1335. júl. 15. (Df 285798., F. VIII/4. 133–136.)

Sényői Domokos, Petri Lőrinc, Gelsei János 1340. márc. 6. (Dl. 51114., Kállay 580., A. XXIV. 121., SZM 265.)

Magyi István, Petri Lőrinc 1340. aug. 26. (Dl. 51123., Kállay 589., A. XXIV. 507., SZM 272.)

Sényői Domokos, Márki Balog János fia János, Marázi Györk fia Lukács, Magyi Miklós 1342. okt. 17. (Dl. 51188., Kállay 658.)

Erne 1345. máj. 14. (Dl. 51344., Kállay 802., SZM 364.)

³² Ha azon listákat nézzük, amelyekben mind a négy szolgabíró szerepel, ráadásul birtoknévvel, összesen három esetben gyaníthatunk földrajzi arányosítást, azaz, hogy a megye úgymond 4 sarkából igyekeztek szolgabírókat választani, az esetek többségében azonban a megye keleti-északkeleti részén, a Szatmárhoz közeli, lényegében a megyeszékhely és sedria-központ Kálló mintegy 50 km-es vonzáskörzetében birtokos nemesek lettek szolgabírók. Ráadásul itt nagyobb volt a településsűrűség, mint a megye nyugati sávjában. L. NÉMETH PÉTER: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. (Térképmelléklet)

³³ Apja fivére: László és annak fiai a megye alispánjai voltak.

³⁴ Fivére: Mihály a megye alispánja volt.

³⁵ Lőrinc nagybátyjának, Dersnek (ő nem azonos az 1360-as években szolgabíró Petri Derssel, aki nem szerepel ENGEL, Adattár vonatkozó táblázatában) a fia László volt, s az ő fia: András a megye alispánja volt.

³⁶ Utóbb fia, Pál is szolgabíró volt.

- Sényői Székely Domokos, Báakai Mihály,³⁷ Vencsellői Jakab, Egyeki Konc 1348. okt. 7. (Dl. 51491., Kállay 955.)
- Sényői Domokos, Báakai Mihály, Egyeki Konc, Magyi István 1349. aug. 21. (Dl. 51520., Kállay 993.)
- Márki Erne fivére Miklós, Báakai Mihály 1351. szept. 30. (Df 233676., SZM 483.)
- Szomajomi Kozma, Bogdányi Olivér fia Demeter, Gúti Salamon fia János, Báakai Mihály 1355. ápr. 27. (Dl. 41256., SZM 499.)
- Gúti Salamon fia János, Bogdányi Olivér fia Demeter 1356. dec. 31. (Dl. 77179., Zichy III. 43–44., SZM 524.)
- Bogdányi Olivér fia Demeter 1357. máj. 6. (Dl. 51743., Kállay 1221., SZM 525.)
- Gúti Salamon fia János 1357. jún. 17. (Dl. 51748., Kállay 1226., SZM 527.)
- Sényői Domokos fia Pál, Téti Gábor fia Lukács³⁸ 1357. dec. 2. (Dl. 51777., Kállay 1255., SZM 535.)
- Gúti Salamon fia János 1359. máj. 8. (Dl. 51854., Kállay 1333.)
- Báakai Mihály 1359–60. körül (Dl. 47946., SZM 560.)
- Petri Ders, Perkedí Mihály 1361. máj. 15. (Dl. 51923., Kállay 1401., SZM 568.)
- Báakai Mihály, Pazonyi Lack, Tuzséri Lukács, Mihály 1361. szept. 11. (Df 251742., SZM 573.)
- Csobaji Dezső fia Jakab,³⁹ Henei Domokos fia László 1362. ápr. 30. (Dl. 51957., Kállay 1434., SZM 577., Kállay 1394. – 1361. ápr. 10-i keltezéssel – és Dl. 51916., SZM 578.)
- Báakai Bereck 1363. jan. 7. (Df 233727., SZM 582.)
- Perkedí Tamás fia Mihály, Pazonyi Boda⁴⁰ fia Lack 1363. jún. 10. (Dl. 51987., Kállay 1464., SZM 589.)
- Magyi János, Petri Ders 1363. dec. 17. (Dl. 52011., Kállay 1489., SZM 594.)
- Báakai Péter fia Bereck 1363. dec. 23. (Dl. 77317., Zichy III. 221., SZM 595.)
- Tuzséri Lukács 1364. márc. 16. (Dl. 77319., Zichy III. 224–225., SZM 598.)
- Kenézi Domokos fia Szaniszló, Endesi Dénes fia László, Téti Lukács fia János, Kemecsei Mihály fia János 1366. jan. 17. (Dl. 96400., Piti, JAMÉ 2000. 118., SZM 612.)
- Szögi Pál fia Mihály 1366. júl. 16. után (Df 283922., SZM 617.)

³⁷ Mihály nevű fia is szolgabíró volt később (az 1361-es adat már rá vonatkozik), valamint e tisztséget viselte Báakai Bereck is, aki id. Mihály fivérének: Péternek a fia volt.

³⁸ Később az ő fia: János is szolgabíró volt.

³⁹ Ő az egyetlen az Anjou-kori Szabolcs megyében, aki szolgabíróból utóbb alispán lett.

⁴⁰ Boda mindkét fia: Lack és Péter is a megye szolgabírója volt, miként Boda unokatestvérének, Egyednek a fia: Lukács is.

- Ibronyi Albert fia Pál 1367. jún. 19. (Dl. 96430., Piti, JAMÉ 2000. 119., SZM 623.)
 Báakai Mihály 1368. szept. 2. (Dl. 41763., SZM 631.)
 Pazonyi Boda fia Lack 1370. aug. 17. (Dl. 52172., Kállay 1659., SZM 634.)
 Cigándi László 1371. máj. 17. (Dl. 5918., SZM 636.)⁴¹
 Boda fia Lack 1371. júl. 5. (Dl. 52191., Kállay 1682., SZM 638.)
 Báakai Mihály 1371. nov. 8. (Dl. 77493., Zichy III. 440–441., SZM 640.)
 Cigándi László 1373. nov. 1. (Dl. 77586., Zichy III. 572.)
 Cigándi Domokos fia László 1374. márc. 18. (Dl. 77571., Zichy III. 537–538., SZM 647.)
 Cigándi László 1374. júl. 21. (Dl. 77586., Zichy III. 571–573.)
 Márki István fia János,⁴² Pazonyi Egyed fia Lukács 1374. szept. 30. (Dl. 77596., Zichy III. 583–584., SZM 651.)
 Szolnoki Tamás fia János, Jékei Lőrinc fia Péter 1375. jún. 23. (Dl. 77613., Zichy III. 605–606., SZM 653.)
 Téli Lukács fia János, Pazonyi Boda fia Péter 1376. jún. 14. (Dl. 77646., Zichy III. 641–642., SZM 656.)
 Bánki Pál, Jékei Lőrinc 1376. jún. 28. (Dl. 77647., Zichy III. 642–643., SZM 657.)
 Nagyfalvi János fia Antal, Petri Ders fia László 1379. ápr. 16. (Dl. 52283., Kállay 1777., SZM 675.)
 Ibronyi Albert fia Pál 1379. máj. 28. (Dl. 52288., Kállay 1782., SZM 677.)
 Baktai Gergely 1379. aug. 13. (Dl. 52298., Kállay 1792., SZM 679.)
 Baktai Gergely 1379. nov. 26. (Dl. 77763., Zichy IV. 124., SZM 692.)
 Ramocsaházi Mihály, Pazonyi Lökös fia Miklós 1380. jan. 7. (Dl. 96538., Piti, JAMÉ 2000. 120., SZM 694.)
 Ramocsaházi Gergely fia János, Sényői Pál 1380. máj. 19. (Dl. 96546., Piti, JAMÉ 2000. 120., SZM 698.)
 Bezdédi Domokos fia László 1382. nov. 29. (Dl. 96580., Piti, JAMÉ 2000. 120–121., SZM 710.)
 Bezdédi Domokos fia László 1383. jan. 10. (Dl. 77865., Zichy IV. 243–244., SZM 712.)
 Bezdédi Domokos fia László 1383. febr. 7. (Dl. 52443., Kállay 1941., SZM 713.)
 Cigándi László, Apagyi Jakab 1383. márc. 14. (Dl. 87550., SZM 715.)

⁴¹ C. TÓTH Tuzséri Miklóst tartja ekkor szolgabírónak. Ezzel szemben az oklevél éppen Lászlót nevezi unus ex nobis-nak, s vele küldték ki Miklóst, aki eszerint csak megyei embernek tekinthető, de nem szolgabírónak. (Dl. 5918., SZM 636.)

⁴² Apja feltehetően a megye korábbi alispánja volt.

Bogdányi Demeter fia Egyed, Ivántelki László 1383. szept. 12. (Dl. 96588., SZM 718.)

Ramocsaházi István fia János 1383. szept. 26. (Dl. 96589., SZM 719.)

Bezdédi Domokos fia László 1384. okt. 1. (Dl. 77907., Zichy IV. 293–294., SZM 722.)

Cigándi László 1385. máj. 6. (Dl. 77915., Zichy IV. 304–305., SZM 723.)

Ramocsaházi Erne fia Mihály, Farkas Péter 1386. szept. 8. (Dl. 77937., Zichy IV. 321–322., SZM 726.)⁴³

---

⁴³ Úgy vélem, az adatsorok megerősítik azt, amit Szakály Ferenc Tolna megye kapcsán felvázolt: „... a szolgabíróság ... a kisbirtokos kismemesi falvakban élők „vadászterületévé” vált ... szinte apáról fiúra szálló mesterségnek tűnik ... jócskán akad olyan kismemesek lakta község is, ahonnet – mondhatni – rendszeresen kerültek ki szolgabírók ... a szolgabírók és az alispánok között az elhatárolódás itt meglehetősen merevnek tűnik.” SZAKÁLY FERENC: Tolna vármegye középkori szolgabírái. Történelmi Szemle 1997. 418. Jelen dolgozat csak a megyei hatóság adattárának összeállítását tűzte ki célul, nem mélyedhetett el a megyei emberek, Szabolcs megyei birtokos királyi (országbírói), nádori emberek stb. vizsgálatában, illetve mindezek és a megyei tisztikar kapcsolatainak elemzésében. Ehhez szükséges lenne a megye (tehát nem csupán a hatóság) adattárának összegyűjtéséhez, és olyasfajta vizsgálatokra, amiket pl. Szakály Ferenc idézett tanulmányában, illetve ENGEL Pál Ung megye és Valkó megye kapcsán elvégzett. ENGEL PÁL: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest 1998.; Uő.: Királyi emberek Valkó megyében. In: Uő.: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Budapest 2003. 578–579.

A budai Irgalmasság anyja kármelita konvent

AKÖZÉPKORI EURÓPA harmadik legjelentősebb koldulórendje, a kármelita rend a 14–16. századig terjedő időszakban négy konventtel rendelkezett a korabeli Magyarország területén, melyek szervezetileg a felnémet rendtartományhoz tartoztak. Jelen dolgozat célja a legjelentősebb konvent, a budai Irgalmasság anyja-rendház történetének rekonstrukciója, mely a forrásadottságok miatt csak főbb vonalakban lehetséges. A csekély számú kútfő értelmezése során ezért nagymértékben figyelembe kell venni a rendtartomány működéséről rendelkezésre álló ismereteket, a befogadó közösséghez és más egyházi szervezetekhez való viszonyt, a különböző adományokból való részesedést és ennek módját, a rendtagok etnikai hovatartozását, a liturgia fejlődésében való részvételt. Nem kerülhető meg egyes konkrét történelmi személyiségek működésének tematizálása sem. Az egyes mozzanatok vizsgálatán keresztül lehetőség nyílik a fejlődés bizonyos periodizációjára, továbbá értékelésre is.

Az 1372-ben kelt alapítási engedély szövegéből első pillantásra I. (Nagy) Lajos magyar király kezdeményező szerepe olvasható ki. A király és felesége székvárosukban, Budán egy telket ajándékoztak a rendnek.¹ Az uralkodó – akinek vallásos buzgalma és Mária iránt érzett tiszteletét a források is hangsúlyozzák – így akarta támogatni a „Kármel-hegyi Boldogasszony rendjét”, továbbá annak terjedését úgy kívánta elősegíteni, hogy székvárosába hívta őket. A kármeliták a budai, illetve pécsi egyetemalapítási kísérletekkel is összefüggésbe hozhatók.²

A forrás azonban hallgat az alapítás során tett adományokról és azok el látásáról, ez pedig egy közismerten nagyvonalú alapítótól elvárható lett

¹ XI. Gergely 1372. július 28. „... Carissimus in Christo filius Ludovicus Rex et Carissima in Christo filia Elisabeth Regina Ungarie [...] quemdam locum in villa de Buda Wesprimiensis diocesis [...] ad opus et usum fratrum ordinis vestri vobis imperpetuum donarunt et etiam concesserunt” Augustinus Theiner: *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, Tomus II. Buda 1860. (a továbbiakban: THEINER) 120.

² MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest 1971. 277.

volna. E körülmény ugyan összhangban van a rend kolduló jellegével, nehezen tekinthető azonban a megkülönböztetett uralkodói figyelem jelének. Semmi sem utal továbbá arra, hogy akár a király, akár utódai a budai és pécsi rendházakat bárhogy is támogatták volna – jóllehet a ránk maradt ismereitek alapján effajta támogatásra nem egyszer nagy szükség lett volna. Elbeszélő források sem tesznek említést adományokról – noha a király más egyházalapításairól, azok anyagi ellátottságáról részletesen tájékoztatnak.

Mindezek alapján adódik a következtetés, mely szerint az alapítás az uralkodó egyszeri cselekedetének tekinthető. Így felértékelődik az alapítás másik kezdeményezőjének, a felnémet kármelita rendtartomány tartományfőnökének szerepe. A királyi adományra vélhetően a terjeszkedni vágyó provinciális hatására került sor.³ A tartományfőnök különösen szíven viselte, hogy a rend újabb és újabb országokban is megjelenjen. Elsődlegesen neki köszönhető a pécsi kármelita konvent alapítása is. E hozzáállását a pécsi alapító oklevél tételesen hangsúlyozza.⁴ Az új alapítás iránti elkötelezettségére utal az a körülmény, hogy pár évvel később, 1376-ban személyesen is el látogatott a budai rendházba, és ott okleveleket állított ki.⁵

I. Lajos bizonyára a későbbiekben is jó szándékkal volt a kármeliták iránt, azonban a rendházak nem váltak annyira jelentőssé, hogy fenntarthaták, vagy újra felkelthették volna az uralkodó megkülönböztetett figyelmét. Tekintve, hogy semmi nem utal a kármeliták iránti különös uralkodói érdeklődésre, a budai konvent sorsa mindenekelőtt a budai polgárokon múlt.

Az alapító oklevél is ebből indult ki, így különösen nagyvonalúan szabta meg a konvent fejlődésének kereteit. A kármeliták – túl a templomon és

³ A rendtartomány terjeszkedési politikájához l. DECKERT, ADALBERT: Die Geschichte der oberdeutschen Provinz der Karmeliten. Nach den Akten ihrer Kapitel von 1421 bis 1529. Rom 1961. (a továbbiakban: DECKERT, 1961.) 14.; kezdeményező szerepéhez l. HECKER, NORBERT: Bettelorden und Bürgertum. Frankfurt a. M. 1981. (a továbbiakban: HECKER, 1981.) 141.

⁴ XI. Gergely 1372. szeptember 30. „Exhibita siquidem nobis nuper pro parte vestra petitio continebat, quod vos et ordo vester in toto regno locum aliquem ipsius vestri ordinis unico dumtaxat excepto non habetis” Josephus Koller: Historiae episcopatus Quinqueecclesiarum. Tomi III. et IV. Posonii 1796. 131.

⁵ L. Dl. 042003., Georgius Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac civilis. Tom. X/6. Budae, 1843. (a továbbiakban: FEJÉR X/6.) 200.

rendházon – harangtorony és temető létesítésére is felhatalmazást kaptak.⁶ Ezzel az alapítás helyzete olyanná vált, hogy eséllyel pályázott a hívőkért, és a siker reményében vállalhatta a versenyt más egyházi intézményekkel.⁷

Hasonlóan kedvező volt az új kolostor kánonjogi helyzete is. Általánoságban felruházták mindazokkal a kiváltságokkal, melyeket a rend a 13. és a 14. század hosszú küzdelmeiben ki tudott vívni magának.⁸ Külön megemlíti az alapítás *exempt* jellegét, azaz a megyéspüspöktől való függetlenségét.⁹ Hasonló hangsúlyt kap az a némileg ellentmondásos pápai óhaj is, mely szerint az új koldulórendi kolostor nem veszélyeztetheti más, régebb óta fennálló egyházi intézmények érdekeit.¹⁰

Az alapításra adott engedélyben megfogalmazott kiváltságokat 1375-ben újabb pápai támogatás egészíti ki. XI. Gergely a kolostort meglehetősen széles körű búcsú kiváltságokkal ruházta fel.¹¹ Különböző egyházi ünnepeken, valamint azok oktávján a szokásos feltételek¹² (gyónás, áldozás) mellett ötvennapos búcsút¹³ lehetett nyerni. Annak ellenére, hogy a rendtől Mária megkülönböztetett tisztelete volna várható, mégis elsősorban Jézus életével kapcsolatosak azok az ünnepek, melyeken búcsút lehetett nyerni.¹⁴ Ehhez társult Keresztelő Szent János néhány ünnepe, valamint Péter és Pál aposto-

⁶ XI. Gergely 1372. július 28. „Nos igitur (concessimus, R. K.) [...] vobis locum ipsum recipiendi, et in eo fundandi, construendi et edificandi ecclesiam seu capellam vel oratorium cum cimiterio, campanili, campana domibus et aliis necessariis officiis” THEINER 120.

⁷ HECKER, 1981. 120.

⁸ XI. Gergely 1372. július 28. „Vobis ex nunc auctoritate presentium concedentes, quod prior et fratres, qui in huiusmodi loco pro tempore morabuntur, omnibus libertatibus, privilegiis et gratiis dicto ordini et eius fratribus a prefata sede concessis et quibus fratres dicti ordinis quomodolibet potiantur, gaudeant et utantur” THEINER 120.

⁹ „Episcopi Wesprimiensis licentia minime requisita” Uo.

¹⁰ „... iure tamen parochialis ecclesie et cuiuslibet alterius semper salvo...” Uo.

¹¹ XI. Gergely 1375. november 7. A veszprémi püspökség római oklevéltára. II. Szerk.: Lukcsics Pál. Budapest 1899. 240.

¹² „... penitentia et confessio ...” Uo.

¹³ „... quinquaginta dies de iniunctis eis penitentiis miserecorditer relaxamus ...” Uo.

¹⁴ „... in nativitatis, circumcisionis, epiphanie, resurrectionis, ascensionis, corporis Domini nostri Jesu Christi, penthecostes, necnon in nativitatis, annunciationis, purificationis et assumptionis beate Marie virginis, et nativitatis beati Johannis Baptiste [...] sanctorum apostolorum Petri et Pauli [...] et per octavas ipsarum ...” Uo.

lok emléknapja. E privilégium azonban csupán korlátozott időtartamra, tíz évre szólt.¹⁵

Úgy tűnik, az 1375-ös kiváltságlevél célja az volt, hogy fenntartsa, illetve fokozza az adományozó kedvet. A pápa tudniillik – illetve feltételezhetően a kiváltságlevelet szorgalmazó rendi előjárók – abból indult ki, hogy az új alapítás javára már említésre méltó adományokat tettek, melyek korlátozott vagy korlátlan időtartamú búcsúval járhattak. Ezekre az új lehetőség nem vonatkozott – az egyházfő vélhetően el kívánta kerülni a búcsúk halmozását.¹⁶

Az elmondottakból látható, hogy a budai Irgalmasság anyja kármelita konvent alapítása eredményes volt. Hála a megkülönböztetett pápai és a hallgatólagos királyi jóakaratnak, a konventnek aránylag hamar sikerülhetett tehetősebb támogatókra lelnie, s arra törekedett, hogy ezeket lelki kötelekekkel is mind szorosabban magához kösse. Erre példa egy 1376-os oklevél, melyben a rend megígéri Kurtuefel Jakabnak és feleségének, hogy az irántuk tanúsított jóindulatuk ellentételezéseként mindörökre részesülnek a rend által elvégzett és elvégezendő szertartások spirituális hasznából.¹⁷

A hír jelentőségét fokozza az oklevél kiállítójának személye, illetve hagyományozódásának módja. Az oklevelet a felnémet rendtartomány provinciális állította ki,¹⁸ aki vizitációs útja során Budára látogatott – abba a rendházba, melynek sorsát minden bizonnal szívében viselte, hiszen annak alapítása is elsősorban rajta múltott. E körülmény jelentősége nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük, hogy e tartományfőnöki látogatás páratlan esemény maradt, hiszen a továbbiakban sem az alapító, sem hivatali utódai nem vizitál-

¹⁵ „presentibus post decem annos minime valituris” Uo.

¹⁶ „Volumus autem, quod si alias visitantibus dictam ecclesiam, seu ad fabricam ipsius ecclesie manus porrigentibus adiutrices, aut alias inibi pias elemosinas erogantibus aliqua indulgentia imperpetuum vel ad certum tempus mondum elapsum duratura auctoritate apostolica fuerit concessa, huiusmodi presentes littere nullius existant roboris vel momenti.” Uo.

¹⁷ „In Christo Jesu sibi dilectis Jacobo Kurtuefel et Catharine uxori [...] salutem in domino sempiternam. Exigente vestre devotionis affectu, quem pia fratrum relatione ad nostrum ordinem intelleximus vos habere, omnium missarum [...] ceterorumque bonorum omnium, que per nos et fratres nostros premissos operari dignabitur clementia salutaris, vos participes facimus et consortes in vita pariter et in morte” DL. 042003, FEJÉR X/6. 200. (A név a kiadásban rosszul, Kutusek-ként szerepel. A helyes olvasatért Tóth Ildikónak és Piti Ferencnek tartozom köszönettel.)

¹⁸ „... frater Emericus, Prior provincialis sacri ordinis beate Marie de monte Carmeli per alemaniam superiorem et bohemiam [...] Datum in Buda ...” Uo.

tak egyetlen magyarországi rendházat sem! E tényre a felnémet rendtartomány hatalmas kiterjedése kielégítő magyarázatot ad, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a tartományi előjárók figyelme minden bizonnyal előnyére vált volna mind a budai konventnek, mind más magyarországi rendházaknak – mint ahogy kárukra vált, ahogy ez a figyelem a későbbiek során alább-hagyott.¹⁹

Magában az oklevélben semmi nem utal a Kurtuefel házaspár szociális státuszára. Az irat hagyományozásának módjából azonban levonhatók bizonyos következtetések. Az oklevél egy nemesi család gyűjteményében maradt fenn,²⁰ ami előkelőbb társadalmi rétegekhez való tartozásukra utalhat. Feltehető, hogy a Kurteufelek, ha maguk nem is voltak nemesek, elég fontosak voltak ahhoz, hogy beházasodhassanak egy nemesi családba, vagy a későbbiekben nemességet szerezzenek, és így kerülhetett a vallási szempontból jelentős oklevél a nemzeti iratok közé.

A konvent elhelyezkedéséről több helyütt található rövid, de egymást kiegészítő utalások. Eszerint a rendház a városhalon kívül, Buda északi, Taschentálnak nevezett elővárosában állt.²¹ A negyedet a források első ízben a 14. század végén a németajkú lakossággal történő újraterelítéssel összefüggésben említik.²² A terület és vele a konvent nem a szorosabban vett budai plébániához – a Miasszonyunk-plébániatemplomhoz –, hanem az elővárosi Mária Magdolna-plébániához tartozott.²³ Az igazolható adatok szerint a rendház kedvező helyen, Buda egyik, túlnyomórészt németek lakta elővárosában

¹⁹ A rendtartomány központi területeitől való távolság és a konventek későbbi stagnálása oksági szempontból kölcsönhatásban voltak egymással.

²⁰ A vadasi Jankovics nemzetség iratai között. L. FEJÉR X/6. 200.

²¹ IV. Jenő 1431. szeptember 15. „... nuncupata sub monte opidi Bude ...” Budapest történetének okleveles emlékei. III. Szerk.: Kumorovitz L. Bernát. Budapest 1987. (a továbbiakban: BTOE III.) 174.; I. Mátyás 1472. október 7. „... ecclesia beate Marie matris misericordie extra muros civitatis nostre Budensis fundata” IVÁNYI BÉLA: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged 1931. (a továbbiakban: IVÁNYI, 1931.) 496. sz.

²² Taschental keletkezéséről, német telepeseiről l. KUBINYI ANDRÁS: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Hg.: Schlesinger, Walter. Sigmaringen 1975. 559.

²³ A Szent Anna-kápolna kollektájáért folytatott vitában a kármeliták ellenfele egy bizonyos „venerabilis dominus Benedictus plebanus parochialis ecclesie beate Marie Magdalene” volt. Dl. 106083. A forrásért köszönetet mondok a Budapesti Történeti Múzeumnak és Spekner Enikőnek.

helyezkedett el. Sajnos a török uralom, az egymást követő ostromok, valamint a környék máig tartó szoros beépítettsége gátat vetett a régészeti fel-tárásnak, így a pontosabb helymeghatározás egyelőre nem lehetséges.

A budai kármelita konvent első évtizedeiről összefoglalva elmondható, hogy a rendház a tartományfőnök és a király kezdeményezésére, a magyar főváros egyik német elővárosában jött létre. Pápai kiváltságoknak, ezen belül búcsúprivilegiumoknak, illetve a tartományi vezetés kitüntetett figyelmének köszönhetően a konvent fejlődésnek indult, olyannyira, hogy további – elő-kező – körök figyelmét és jóakarátát is felkeltette. A kezdetek tehát sikeres-nek mondhatók.

A fentiekben bemutatott helyzet kedvező voltát kidomborítja az a kö-rülmény is, hogy ebben az időszakban a rendházhoz egy kápolna – a Szent Anna-kápolna – is tartozott. Létét egyértelműen ugyan csak egy 1515-ben kelt oklevél bizonyítja,²⁴ az iratból azonban kitűnik, hogy az alapításra már korábban sor került. Ezen túlmenően egy 1431-es pápai oklevél is említést tesz egy kápolnáról a konvent területén.²⁵ A minden valószínűség szerint azonos kápolna helyzetét mindkét esetben a rendházra vonatkoztatva adják meg. Noha az 1431-es oklevél nem tartalmaz további, a rendház és a kápolna viszonyára vonatkozó adatokat, azonban a két intézményt közvetlenül egy-más után sorolja fel. A két intézmény azonosságára utal az is, hogy az iratok a kápolna népszerűségét²⁶ mindkét esetben kiemelik. Mindez indokolja, hogy – a későbbi írásos emlékek ellenére – a kápolna bemutatására ehelyütt kerüljön sor.²⁷

A kápolna védőszentje Szent Anna volt, akinek tisztelete – a Mária-kul-tusból következően – a késő középkorban a városlakók körében általáno-

²⁴ Az óbudai társaskáptalan oklevele a Szent Anna-kápolna kollektájáért a plébánia és a kár-meliták között folytatott jogvita egyezséggel történő lezárásáról. Uo.

²⁵ IV. Jenő 1431. szeptember 15. „Item cum capella in Offen sita infra emunitatem dicte do-mus...” BTOE III. 174.

²⁶ „... capella [...] ad quam fideles partium vicinarium singularis gerunt devotionis affectum” Uo.

²⁷ A rendháznak és a kápolnának közös neve is volt, mely a népnyelvben vélhetőleg elterjed-tebb volt a hivatalos elnevezésnél. Andreas Stoß 1521-ben így nyilatkozik saját személyé-ről: „eram prior in conventu ad tres Marias in Bude”. Df. 026017. A „Három Mária-kolos-tor” alkalmanként magyarul is előfordul. Az adatokért Dr. Kubinyi Andrásnak tartozok köszönettel.

san elterjedt, ugyanakkor a korszellemhez köthető, divatos jelenség volt.²⁸ A kármelita rend kinyilvánított Mária-tisztelete – melyet az irat tanúsága szerint Budán is gyakoroltak – minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a kápolnát a rendházra hagyták. Tekintettel arra, hogy az Üdvözítő nagyanyját Budán is általános tisztelet övezte, az adomány pénzügyi szempontból is gazdagította az Irgalmasság anyja-konventet. Úgy tűnik, hogy legalább a védőszent ünnepén viszonylag jelentős volt az adakozás, olyannyira, hogy végül is ez vezetett a későbbiekben bemutatandó jogvitához.

A kápolna későbbi sorsáról a források csak annyit árulnak el, hogy 1431-ben a konventtel együtt újra búcsúkiváltságokkal ruházták fel. Úgy látszik, a konvent a továbbiakban lassan-lassan elvesztette az ellenőrzést a kápolna felett, s helyére a Mária Magdolna-plébániatemplom lépett. Ez az állapot a 16. század második évtizedéig tartott, amikor is az akkori priornak, Andreas Stoßnak sikerült a régi viszonyrendszert helyreállítania.

Az 1515-ös peren kívüli egyezséget rögzítő oklevél szerint a kápolnát – különálló épületben elhelyezkedő, önálló, magánegyház jellegű templomot – a konvent közelében alapította egy bizonyos Michael Olvasogyarho, aki azt végrendeletében a kármelita rendházra hagyta.²⁹ Úgy tűnik tehát, hogy egyes adakozó kedvű polgároknak a kármeliták még a korai 16. században is méltónak tűntek arra, hogy magánalapítványokat kezeljenek, illetve rendelkezzenek azokkal. Hangsúlyozni kell azonban, hogy – legalábbis ami az adomány mértékét illeti – egyedi esetről van szó. Mivel a szövegből az is kitűnik, hogy az alapító magánszemélyként és nem egy testület tagjaként járt el, úgy látszik, döntésében kizárólag személyes, magántermészetű elhatározása – és nem egy tágabb kört érintő hagyomány, szokás – vezette. Említésre érdemes, hogy az adományozó nevét az irat magyarul őrizte meg, aki tehát minden valószínűség szerint egy vagyonos budai magyar polgár volt.³⁰

²⁸ Szent Anna tiszteletéről l. egyebek közt EBNER, ROBERT: *Das Bruderschaftswesen im alten Bistum Würzburg*. Würzburg 1978. 110.; SEIBT, FERDINAND: *Mittelalter und Gegenwart*. Ausgewählte Aufsätze. Sigmaringen 1987. 245.; MOELLER, BERND: *Spätmittelalter*. In: *Die Kirche in ihrer Geschichte*. Hg.: Schmidt – Wolf. Göttingen 1966. 34.

²⁹ „...capella ad honorem beate Anne matris Marie prope dictum claustrum [...] condam Michaelis Olvasogyarho, fundator ipsius capelle, qui in testamentaria sua dispositione eandem capellam annectisset et annotato conventu perpetuo possidendam donasset” Dl. 106083.

³⁰ A nevet az 1505-ös (Dl. 038658) és 1508-as budai bortizedjegyzék is megőrizte. Az adatért Dr. Kubinyi Andrásnak tartozom köszönettel.

A konvent további fejlődése távolról sem volt annyira eredményes, mint az alapítás. A rendház népszerűsége minden valószínűség szerint tetemesen csökkent, mely vélhetően csökkentette az erkölcsi és az anyagi támogatást is. 1431-re a rendház helyzete a jelek szerint annyira leromlott, hogy az az épületek állagából is kiolvasható volt.³¹ A további romlás megállítása érdekében a pápai kúria újabb beavatkozására került sor. Ebből a célból búcsú kiváltságot adományoztak, mely a korábbtól eltérően nem a siker fokozására, hanem a kudarc elkerülésére szolgált. Ennek megfelelően a kilátásba helyezett előnyök is jelentősebbek voltak: magában a kolostorban hat évre, az említett kápolnában három évre lehetett búcsút nyerni. A túlvilági büntetés elengedéséhez azonban – a szokásos gyónáson és áldozáson túl – feltételül szabták a konvent javára tett kegyes adományt is.³²

A forrásadottságok miatt a 15. és 16. századi fejlődésnek csak főbb vonulatai állapíthatók meg. Első helyen a felnémet rendházakhoz való szoros kötődést kell említeni. I. Mátyás egy 1472-es okleveléből kitűnik, hogy egy Neustadt an der Saale-ból³³ származó kármelita pénzt hordott magával, mely a budai kármelita konvent tulajdona volt.³⁴ Az irat sajnos nem tér ki arra, vajon a barát maga is a budai konventhez tartozott-e, vagy csak futárként tevékenykedett. Utóbbi lehetőség is arra utal, hogy a rendtartománnyal a kapcsolat mind a személyek, mind az anyagiak terén élénk volt. Valószínűbb azonban, hogy a *frater* az Irgalmasság anyja-konventhez tartozott. Erre utal, hogy miután anyagi kárt szenvedett, személyesen, közvetítők nélkül fordult

³¹ IV. Jenő 1431. szeptember 15. „Cum ecclesia unacum edificiis sibi contiguus domus carmelitarum ad matrem misericordie nuncupata sub monte opidi Bude Vespriensis diocesis in aliquibus suis partibus ruinam minetur [...] necnon fratrum in dicta domo famulantium sustentationem ipsius domus facultates minime sufficiant.” BTOE III. 174.

³² „... dignetur Sanctitas Vestra omnibus vere penitentibus et confessis, qui in festis per cancellariam dari solitis ecclesiam huiusmodi visitaverint et ad eius edificiorum reparationem ac ornamentorum huiusmodi acquisitionem, [...] manus porrexerint adiutrices, sex annos et totidem quadragenas de vera indulgentia perpetuo duratura concedere [...] visitantibus et porrigentibus (capelle, R. K.) tres annos et totidem quadragenas similiter concedere...” Uo.

³³ „Nova civitas” és Neustadt an der Saale azonosításához l. DECKERT, 1961. 31.

³⁴ I. Mátyás 1472. október 7. „... religiosus frater Johannes filius Wagner de Nova Civitate regni Frankonie ordinis Carmelitarum [...] tradendo undecim florenos in parata pecunia [...] qui [...] totius conventus ecclesie beate Marie matris misericordie extra muros civitatis nostre Budensis prefuisse” IVÁNYI, 1931. 496. sz.

a királyhoz, és az ő beavatkozását kérte.³⁵ Más forrásból is ismert, hogy a magyar vikariátus és a felnémet rendtartomány között élénk volt a személyek mozgása. Az a jelenség, hogy a szerzetes személy- és családnevét követően származását is feltüntetik, más esetben is előfordul, mikor kétséget kizáróan megállapítható, hogy a nürnbergiként jelölt személy a budai konvent perjele volt.³⁶

Mindazonáltal sokatmondó, hogy a budai kármelita rendház egy tagja ebben az esetben nem budainak tartotta magát, és nem is nevezték így. E tény is abba az irányba mutat, hogy a magyar rendházak utánpótlása nem azokból a városokból származott, ahol a kolostorok álltak. A felnémet vagy osztrák területekről származó szerzetesek sem tekintették otthonuknak e városokat. Feltételezhető, hogy ezt az állapotot tükrözte elfogadottságuk is a városi lakosság körében.

Az említett királyi oklevélből további ismeretek is kiolvashatók. Egyfelől említésre méltó az a tény, hogy egy koldulórendi szerzetes jelentősebb összeget, tizenegy aranyat hordott magánál, amiről a vámon azt feltételezték, hogy az személyes tulajdona.³⁷ Mint sokhelyütt másutt, a gazdasági tevékenység minden jel szerint a budai rendházban is egyre inkább előtérbe került. Az általános elképzelésekkel szemben a kortársak magától értetődőnek tekintették, hogy egy kolduló barát pénzvagyonnal bír.

Másfelől az a körülmény, hogy e budai kármelita vitás ügyben személyesen fordulhatott a királyhoz, és ott igazat is adtak neki, arra utal, hogy a magyar uralkodó a 15. században is jóindulatúan viszonyult a kármelitákhoz, és ez vezette legfőbb patrónusi jogainak gyakorlásakor is. E jóakarat azonban nem állandóan és általánosan jelentkezett, hanem csak utólag, konkrét alkalomhoz kapcsolódóan.

A 15. század második felének további említésre méltó fejleménye, hogy a kármeliták az 1431 körüli krízisüket követően a jelek szerint nem tudták megtartani a Szent Anna-kápolnát. A Mária Magdolna-plébániatemplom idővel elvitatta a szerzetesek jogait, és maga számára igényelte mind a pasztori-

³⁵ „Matthias, Dei gratia rex Hungarie, Bohemie [...] exposuit nobis religiosus frater Johannes [...] ordinis carmelitarum” Uo.

³⁶ „... religiosus frater Andreas Sthosius Newrebergianus ordinis carmelitarum vicarius generalis [...] prior [...] claustris matris misericordie ...” Dl. 106083.

³⁷ I. Mátyás 1472. október 7. „... per quendam tributarium [...] allegando [...] undecim florenos ipsius fuisse” IVÁNYI, 1931. 496. sz.

záció lehetőségét, mind pedig a kollektát. E törekvése a kármeliták minden kiváltsága ellenére hosszabb időn keresztül sikerrel járhatott. Magától értetődik ugyan, hogy egy plébániatemplom a saját plébániája területén egy mégoly kiváltságos koldulórendi kolostorral szemben is jó érdekérvényesítő képességekkel rendelkezik.³⁸ A hosszadalmas, sokáig eredménytelen jogvita mégis a kármeliták gyengeségére utal.

A szerzetesek természetesen mindent megtettek igazuk védelmében. A rend *exempt* jellegének megfelelően a perek nem a megyéspüspök, hanem az érseki főegyházmegye, illetve a pápai Kúria küldöttei előtt folytak.³⁹ A vita elsimításával több pápai emisszárius, illetve egyházi főméltóság is próbálkozott, minden jel szerint eredménytelenül.⁴⁰ A helyzet olyannyira elmérgesedett, hogy kölcsönös egyházi büntetések kimondására is sor került.⁴¹

1515-ben az akkori perjel, a nürnbergi származású Andreas Stoß kompromisszummal zárta le a kilátástalan jogvitát és ezzel újra biztosította a rendháznak a kollekta egy részét.⁴² E peren kívüli egyezsége – a korábbi tárgyalásoktól eltérően – az óbudai társaskáptalan előtt került sor, s arról a káptalan adott ki oklevelet. A prior minden valószínűség szerint arra törekedett, hogy a peren kívüli egyezséget a város is azonnal, minden további mérlegelés nélkül is hatályosnak és végrehajthatónak ismerje el. Tekintettel a korabeli magyar jogszokásokra,⁴³ erre a célra a társaskáptalan oklevele alkalmasabb volt, mint – esetleg – a távoli Kúria idegenszerű kiállítású és nyelvezetű irata.

Az egyezés szövegéből világossá válik, hogy a kápolna szinte kizárólag védőszentjének ünnepe révén vált vita tárgyává. Leszámítva a formális részeket, az egyezés kimondását, illetve a kölcsönös egyházi büntetések vissza-

³⁸ FEINE, HANS ERICH: Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche. Köln-Wien 1972.⁵ 402–404.

³⁹ „...certe lites [...] tam coram vicario Strigoniensi, quam etiam legato de latere et aliis nonnullis iudicibus a sede apostolice [...] delegatis...” DI. 106083.

⁴⁰ „...reverendus Franciscus prepositus Transsilvaniensis et secretarius regis necnon honestus magister Michael de Nyrbogdan canonicus ecclesie Nitriensis [...] pro pace inter easdem laborando intervenientes.” Uo.

⁴¹ „... se mutuo et alternatim [...] dampnis ipsorum [...] absolutos reddidissent...” Uo.

⁴² „Capitulum ecclesie Budensis memorie commendamus, quod [...] plebanus [...] prior [...] confessi sunt [...] ad concordie devenissent unionem...” Uo.

⁴³ Magyarország igazságszolgáltatási gyakorlatáról I. BÓNIS GYÖRGY–DEGRÉ ALAJOS–VARGA ENDRE: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg 1996. 22–25 és 29–31.

vonását, a dokumentum szinte kizárólag a védőszent ünnepnapján elvégzett szertartások, és a kapott kollekta fel- és elosztásával foglalkozik. Hétköznapi napokon és más ünnepeken mindez – az egyezés rövid rendelkezése szerint – a kármelitákat illeti.⁴⁴ A felek megállapodtak abban, hogy a védőszent ünnepén mondott fő misét a Mária Magdolna-plébániatemplom plébánosa celebrálja, a további miséket és szertartásokat pedig a szerzetesek végzik. A nap teljes bevételét pedig egyenlő arányban osztják meg egymás között.⁴⁵

Az elosztás módjából kitűnik, hogy a felek között immár nyoma sem maradt a kölcsönös bizalomnak. Minden adományt egy perselybe kellett gyűjteni, melynek két zárja volt. Az egyik kulcsot a plébániatemplom, a másikat a szerzetesek képviselője birtokolta, és e megbízottaknak még aznap, de legkésőbb másnap közösen kellett elosztania a védőszent ünnepének kollektáját.⁴⁶ Érdekeik megóvását a felek csak egy ilyen összetett megoldás révén látták biztosítottak.

A szabályozás nemcsak a várható bevételek, hanem az esedékes kiadások megosztására is kitért. Tekintettel arra, hogy az ünnepnap bevételének fele, az év többi napján keletkezett bevétel pedig teljes egészében a kármelitákat illette, a kápolna karbantartása az ő kizárólagos kötelességük volt.⁴⁷

Az Irgalmasság anyja konventnek tehát – nem kis mértékben Andreas Stoß kezdeményezésének köszönhetően – sikerült megőriznie a Szent Anna-kápolnához kapcsolódó jogait és az abból származó bevétel jó részét. Mivel a bevétel nagyságáról nem maradtak fenn adatok, így nem dönthető el, vajon

⁴⁴ „... missas aliis diebus festivis et ferialibus iidem fratres liberam habeant celebrandi.” Dl. 106 083.

⁴⁵ „... in festo beate Anne [...] prefatus Benedictus plebanus et sui successores [...] per se vel suis surrogatos summam missam dumtaxat et non plures [...] celebrare vel celebrari facere valeant [...] alias autem missas [...] tam legendo quam cantando [...] iidem fratres liberam habeant celebrandi [...] oblationes [...] in ipso festo provenientes [...] equaliterque inter se dividere debeant.” Uo.

⁴⁶ „...partes ipse pro oblationibus colligendis, que in ipso festo [...] per totum diem provenient [...] unam pixidem seu ladulam duarum clavium disponere quarum unam dictus plebanus, reliquam prior aut frater eius habere debeant [...] oblationes [...] unus ex fratribus [...] simul cum capellano [...] conscientiose colligere et ad ipsam pixidem imponere [...] et idem prior aut unus frater cum dicto homine ipso die vel secundo dictam ladulam presentare [...] equaliterque inter se dividere debeant.” Uo.

⁴⁷ „... necessaria ipsius capelle tam in reformandis rupturis eiusdem in edificiis, quam aliis quibuscumque defectibus iidem fratres de propriis ipsorum sumptibus restaurare [...] sint obligati.” Uo.

a jelentős haszon miatt szálltak vitába a felek, vagy – tekintettel a konvent anyagi helyzetére – a mégoly szerény jövedelem lehetősége is elég volt ahhoz, hogy az energikus perjel megkíséreljen érvényt szerezni a régi, lanyhább buzgalmú rendtársai által már elveszítettnek hitt kiváltságoknak. Mivel más források a budai rendház anyagi helyzetének szegényes voltára utalnak, a második eshetőség valószínűbbnek tűnik.

Említést érdemel az iratnak egy további megjegyzése is. A kármeliták – más egyházi szertartások mellett – prédikációt is tarthattak, akár a kápolnán kívül is.⁴⁸ Ebből látható, hogy a prédikáció korra jellemző felértékelődése Budán is bekövetkezett, s e fejlődésnek a kármeliták is részesei voltak – vagy legalábbis a lehetőségük megvolt erre. Feltételezhető tehát, hogy a – vélhetően németajkú – lakosság körében lekipásztori tevékenységet is folytattak.

A budai rendház státuszára vonatkozó további információk a magyarországi kármelita vikariátus székhelyének vizsgálata révén nyerhetők.⁴⁹ Szembetűnő, hogy a rendtartomány e tisztségviselőjének rezidenciája tül-nyomórészt Bécs volt, rendszerint a bécsi konvent perjelét bízták meg e feladattal. A jelenségre több kézenfekvő magyarázat is található: Magyarország és a délnémet városok között az emberek, az ismeretek és az utasítások útja Bécsen keresztül vezetett a kármelita rendtartományon belül is. A bécsi konvent jelentősége, kiterjedt kapcsolatai, nem utolsósorban a rendtartomány itteni felsőbb iskolája mindenképpen rátermett vezetőt követelt, akit el tudta látni a magyarországi rendházak felügyeletét is.⁵⁰

A kivételek nehezebben magyarázhatók. Egyik lehetőségként a jelenség a magyar főváros fokozódó jelentőségének, központi szerepének tulajdonítható, sőt, a vikariátusi székhely Budára kerülése akár magyar rendházak önállósodási törekvése előjelenként is értékelhető. Valószínűbb azonban, hogy a kivételes helyzet magyarázata a két perjel, Johannes Carpentarius és Andreas Stoß személyes kvalitásaiban rejlik. Utódaiktól és elődeiktől el-

⁴⁸ „... simul cum sermonibus ad populum intra vel extra capellam iudem fratres liberam [...] habeant celebrandi.” Uo.

⁴⁹ Vö.: A tanulmány végén található táblázattal. Az adatokra l. DECKERT, 1961. és IVÁNYI, 1931.

⁵⁰ Bécs jelentőségéről l. GUTKAS, KARL: Das österreichische Städtewesen im Mittelalter. In: Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa. Hg.: Stoob, H. Köln–Wien 1977. 34., 142., 147., 158–159. A bécsi konventhez és a rendtartomány felsőbb iskolájához DECKERT, 1961. 32., 82–86.

térően a rendtartomány esetükben meg lehetett győződve arról, hogy ők rendelkeznek a vikáriusi tiszthez szükséges rátermettséggel. E feltételezést mindenekelőtt a tisztség 1510 és 1526 közötti sorsa támasztja alá. Wolfgang Kraucker bécsi priort Andreas Stoß budai prior követi. Amikor azonban Stoß elkerül Budáról,⁵¹ nem a budai rendház soron következő perjele lesz a vikárius, hanem ismét a bécsi prior, Wolfgang Kraucker.

Az Irgalmasság anyja-konventre nézve mindez azt jelenti: a rendház jelentőségét elsősorban nem az adta, hogy egy ország fővárosában helyezkedett el, hanem az, hogy perjelei milyen személyes adottságokkal bírtak. Nem lehetett arról szó, hogy egy jelentős rendház vonzotta volna magához a rátermett irányítókat; sokkal inkább úgy tűnik, hogy néhány kiváló vezetője révén emelkedett – és így sem túl magasra – a konvent jelentősége.

Összefoglalva a 15. század második felének, illetve a 16. század első két dekádjának fejlődését, elmondható, hogy az Irgalmasság anyja-konvent helyzete a harmincas évek mélypontját követően normalizálódott, de nem érte el azt a szintet, mely az alapítást követő időszakra valószínűsíthető. Minden bizonnyal jelentősen fékezte a fejlődést az a tény, hogy a konventnek nem sikerült saját utánpótlást nevelnie – tehát a személyi utánpótlás terén továbbra is a felnémet rendtartományra volt utalva. További gátló körülményként értékelhető a plébániai papsággal kibontakozó viszály. Negatív hatása lehetett a gazdasági tevékenység előtérbe kerülésének éppúgy, mint az uralkodói figyelem lanyhulásának. Ezzel szemben pozitívan értékelhető, hogy a rendház tevékeny részese volt a korra jellemző liturgiai fejlődésnek, és kompromisszummal tudta lezárni a plébániai papsággal kialakult vitát. Megjegyzendő azonban, hogy e pozitív trendek elsősorban a 16. században figyelhetők meg, és mindenekelőtt a perjel, Andreas Stoß személyéhez köthetők. A konvent helyzete tehát a 16. század végén sem mondható stabilnak: a tetterős prior azért kerülhetett a budai rendházba, mert a felnémet rendtartomány így kívánt javítani a konvent helyzetén.

Az elhúzódó válság és nagymértékben egyesek kezdeményezőkézségének köszönhető kitörési kísérletek jellemezték tehát a rendház sorsát, mikor a török előrenyomulás alapvetően megváltoztatta létezése keretfeltételeit. Buda esetében azonban, eltérően más városoktól, nincs lehetőség az elmúlás

⁵¹ Életpályáját l. DECKERT, 1961. 63.; SCHAFFER, REINHOLD: Andreas Stoß, Sohn des Veit Stoß und seine gegenreformatorische Tätigkeit. Breslau 1926.

konkrét körülményeinek bemutatására, a török előrenyomulás hatásmechanizmusának vizsgálatára. Az Irgalmasság anyja-konvent – és vele más magyarországi kármelita rendházak – együtt tűnt el a középkori Magyarországgal.

A MAGYAR KONVENTEK VIKÁRIUSAINAK SZÉKHELYE ÉS NEVE	
<i>BUDA</i>	<i>BÉCS</i>
1472: Johannes Carpentarius	1445: Konrad Mossbacher
	1493: Johannes Schwindt (+ Ausztria)
	1505 és 1506: Jodocus Payr
	1510: Wolfgang Kraucker (+ Ausztria)
1514 és 1517: Andreas Stoß	1521, 1522 és 1526: Wolfgang Kraucker (+ Ausztria)

*Kalojan, egy „román nemzeti hős”**

BIRODALMI TUDAT A FORMÁLÓDÓ MÁSODIK BOLGÁR CÁRSÁGBAN

A 12–13. SZÁZAD FORDULÓJÁN, 1180 és 1204 között Közép- és Dél-kelet-Európa politikai arculata erőteljes változáson ment keresztül. A Bizánc gyengülésével támadt hatalmi űrt a történelmi tömegvonzás szabályai szerint kezdték betölteni az erősebb államok, mint észak felől Magyarország, de jutott hely a birodalomnak alávetett népek érvényesülésére is, ha tehetséges, rátermett vezetők ragadták magukhoz a kormányzást. Ez utóbbi lehetőséget példázza a bolgárok sorsa, akik Aszen három fia, Theodor-Péter, Aszen (Iván), de főleg Joannitsa – ismertebb nevén Kalojan – jóvoltából visszaállították 1018-ban elbukott önálló államukat.¹ Az Első Bolgár Cártság vége óta eltelt emberöltők alatt azonban jelentősen megváltozott Kelet-Európa és a Balkán etnikai összetétele, sőt ez a folyamat éppen a 12. század második felére, végére kapott új lendületet: kelet felől a kunok térfoglalása, délről a vlach népelemek északra szivárgása révén. A hegyekben (Észak-Thesszália, Makedónia) pásztorkodó vlachok miatt különösen az egykori bolgár állam népi felszíne volt igen képlékeny.² Ez adott alkalmat a román történetírásnak arra, hogy az újjáéledő Bolgár Cártság dicsőségéből egy jó darab részt kanyarintson magának, mondván, a Bizánc elleni sikeres felkelést vezető dinasztia nem is bolgár, hanem vlach eredetű.³ Mielőtt azonban ezt az állítást szembesíteném a régi források és az újabb nemzetközi szakirodalom

* E tanulmány a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Aszen, Péter és Kalojan életéről l. BOZSILOV, IVAN: *Familijata na Aszenevci (1186–1460). Genealogija i proszopografija.* Szofija 1985. 27–68.

² FINE, JOHN VAN ANTWERP: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest.* Michigan 1990. 12–13. (a továbbiakban: FINE, 1990.)

³ A továbbiakban a 12. századra vonatkozólag a történetibb „vlach” népelnevezést fogom használni, csak a jelenkori és a közelmúltbeli román historiográfia kapcsán folyamodom a „román” változathoz, mivel mára már a „vlach” szóból származó „oláh” népnév pejoratív, gúnys színezetet kapott. L. KRISTÓ GYULA: *A korai Erdély (895–1324).* Szeged 2002. 190.

tanulásaival, egy politikatörténeti áttekintést adok Bulgária függetlenné válásának küzdelmes folyamatáról.

Az Első Bolgár Cárság – nem kis mértékben köszönhetően az 1002. év folyamán megkötött magyar–bizánci szövetségnek – 1018-ra vérzett el II. „Bolgárölő” Basileios csapásai alatt.⁴ Az 1040–1041 közötti, az 1073-as, valamint az 1078–1080 körül történt felkelés nem hozott eredményt,⁵ a 12. századi Komnenosok idején pedig mindenfajta elszakadási törekvés kudarcra ítéltetett. I. Manuél császár halála után 1180-tól viszont gyors hanyatlásnak indult a birodalom, a széthúzó erők szabad utat kaptak,⁶ az alávett sorban élő népek pedig lehetőséget a függetlenedésre.

A bolgár felkelés közvetlen előzménye összefüggött II. Angelos Izsák császár és Árpád-házi Margit hercegnő 1185 őszén kötött házasságával. Niketas Choniates nyíltan a basileust fukarságát okolta: minthogy nem akarta lakodalma költségeit állami pénzből fedezni, külön adót vetett ki, s ezzel felbőszítette a Balkán-hegység, valamint Anchialos környékének (ma a Fekete-tenger bolgár partvidéke) lakosait.⁷ Ugyancsak Choniatesnél található az a regényes, de kétes hitelű történet, miszerint egy Trnovo-vidéki testvérpár, Theodor és Aszen a thrákiai Kypselában időző császárhoz érkezett kihallgatásra, s hadi szolgálataikért cserébe egy hegyvidéki pronoíát kértek. A basileus visszautasította őket, sőt az egyre hevesebben érvelő Aszent Johannes Dukas *sebastokrator* arcul ütötte, mire a testvérek dérrel-dúrral kivonultak, és hazatérve a birodalom ellen lázították a népet.⁸ Annyi bizonyos, hogy 1185 és 1186 fordulóján elemi erővel robbant ki a felkelés, amely vallási és világi

⁴ Legújabb had- és politikatörténeti összefoglalását l. STEPHENSON, PAUL: *Byzantium's Balkan frontier*. Cambridge 2000. 47–79. (a továbbiakban: STEPHENSON, 2000.) Az első ezredfordulós magyar–bizánci–bolgár szövetségi rendszer változásairól l. MAKK FERENC: *Magyar–bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István király korában*. In: Uő.: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged 1998. 117–125.

⁵ WOLFF, ROBERT LEE: *The 'Second Bulgarian Empire.' Its origin and history to 1204*. *Speculum* 24. (1949) 179–180. (a továbbiakban: WOLFF, 1949.)

⁶ HÓMAN BÁLINT: *Magyar történet I.* Budapest 1935. 385. Elgondolkodtató az is, hogy 1180 és 1204 között ötvennyolc lázadás, illetve összeesküvés dokumentálható. ANGOLD, MICHAEL: *The state of research. The road to 1204: the Byzantine background of the Fourth Crusade*. *Journal of Medieval History* 25 (1999). 262.

⁷ MORAVCSIK GYULA: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984. 295. (a továbbiakban: MORAVCSIK, ÁMTBF.)

⁸ Idézi WOLFF, 1949. 183. A hagyomány kritikáját l. FINE, 1990. 10–11.

vonatkozásaiban hamar bolgár jelleget öltött. Szent Demeter csodatévő ikonját a normann ostrom alatt álló Thesszalonikiból Trnovóba menekítették, vagyis az újraértelmezett ortodox kultusz erősítette a lázadók lelkét (hitük szerint a csodás ereklye elhagyta a görögöket, és a bolgárok harcát segíti). Az igazán fontos, jelkép erejű, döntő lépést Theodor tette meg: császár, illetve cár módjára aranydiadémmal koronázta magát, bíborsarut kezdett viselni, s a 10. század nagy bolgár cárijának tiszteletére a Péter nevet vette fel.⁹ Az is sokat mond, hogy a felkelők minél előbb megkísérelték kézre keríteni Preslavot, a cárság régi fővárosát, csak ennek sikertelen ostroma után erősítették meg Trnovót.¹⁰ A harcok súlyosbodása és a császári vezérek sikertelensége láttán a basileus maga indult a lázadás letörésére 1186 tavaszán, de csak annyit ért el, hogy a fivéreket átkergette a Dunán. Theodor-Péter és Aszen azonban ezt a nehézséget is az ügy javára fordította, amennyiben a havasalföldi kunokkal szövetségre lépett, így nyerve értékes katonai támogatást.¹¹ A mai történetírás sajnos értékén alul becsüli a kunok szerepét; talán, mert önálló népiségükben nem maradtak fenn, így ma már nem vehetnek részt saját képviselőikkel abban a versenyben, amelyben a különböző nemzetek historikusai eleik igazát magyarázzák. Újabban egyedül Vásáry István szentelt komoly kutatói figyelmet a kunok történelmi jelentőségének.¹² Az biztos, hogy a bolgár és vlach tömegek a nomád kunokkal vállvetve érzékeny csapásokat mértek Izsák szerényebb tehetségű, vagy ingatag hűségű vezéreire. 1188-ban a basileus kénytelen volt elismerni az önálló Bulgária létezését; ekkor került sor Aszen feleségének szabadon bocsátására, ennek fejében Kalojan túszként Bizáncba ment.¹³ 1189–1190 folyamán az I. (Barbarossa) Frigyes német-római császár vezette harmadik keresztes hadjárat a Balkán-félszigeten vonult át. A nagy létszámú idegen hadsereg jelenlétében Péter cár hamar felismerte a kedvező lehetőséget. Ansbertus *Historia de expeditione Friderici imperatoris*ában leírja, hogy Péter Adrianupolisban negyvenezer

⁹ WOLFF, 1949. 183.; FINE, 1990. 11–14.

¹⁰ FINE 1990. 14.

¹¹ WOLFF, 1949. 183.; FINE, 1990. 15.; STEPHENSON, 2000. 290.

¹² VÁSÁRY, ISTVÁN: Chapters from the history of pre-Ottoman Balkans. The Cumans and the Tatars (1185–1360s). Akadémiai doktori disszertáció (kézirat). Budapest 1999. (a továbbiakban: VÁSÁRY, 1999.) 20–73.

¹³ FINE, 1990. 15.; BRÉHIER, LOUIS: Bizánc tündöklése és hanyatlása. Budapest 1999. 329. (a továbbiakban: BRÉHIER, 1999.)

vlach és kun íjász harcost ajánlott fel Frigyes császárnak Konstantinápoly ostromára.¹⁴ Az imperator és a basileus amúgy is feszült viszonya ekkorra a végletekig mérgesedett, és csak a kor egyik legtekintélyesebb uralkodója, III. Béla magyar király akadályozta meg összecsapásukat. Erélyes közbelépése nyomán 1190 februárjában Frigyes és Izsák megkötötte az adrianupolisi békét, így a német keresztesek tovább haladtak Szentföld felé.¹⁵ Konstantinápoly bevétele még tizennégy évig váratott magára. A bolgár felkelés lendületét azonban Bizánc megghiúsult ostroma egyáltalán nem vetette vissza; egymást érték hadi sikereik. 1195-ben Izsák császárt trónjától és szeme világától is megfosztotta nagyratörő öccse, Alexios. Minthogy Izsák III. Béla veje és szövetségese volt, ezek után Bizánc a Magyar Királyság támogatására sem számíthatott. III. Alexios ennél fogva azt sem tudta kihasználni, hogy 1196-ban Aszen, rá egy évre Péter is gyilkosság áldozatául esett. 1197-ben a három testvér közül a legtehetségesebb, a bizánci fogságból hazatérő Kalojan ragadta magához a főhatalmat.¹⁶ 1199-ben bátyjainál sokkalta szerencsésebb és eredményesebb külpolitikába kezdett: az újjászülető ország nemzetközi elismertségét úgy kívánta biztosítani, hogy ment maradjon minden világi függőségtől, ezért a Római Szentszékhez fordult: magának koronát, Basileios trnovói érseknek pedig patriarchai méltóságot kért.¹⁷ A tárgyalások sokáig szüneteltek, ez idő alatt Kalojan a Fekete-tenger partvidékét hódoltatta.¹⁸ 1202-ben pogány kun serege szerb területeket támadott, amit Imre magyar király győzedelmes hadjáratával torolt meg.¹⁹ A Szerb Nagyzsupánság ez év folyamán került a nyíltan birodalmi igényekkel fellépő Magyar Királyság érdekkörébe: Kalojan számára világossá vált, hogy Szerbia után Bulgária lehet a terjeszkedő magyar nagyhatalom következő prédája. A hirtelen megélénkült szent-

¹⁴ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Germanicarum. Nova series. 5. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I.* Hrsg. von Anton Chroust. München 1989. 58. (a továbbiakban: MGH. SS. V.)

¹⁵ MAKK FERENC: *Magyar külpolitika 896–1196.* Szeged 1996. 217.

¹⁶ WOLFF, 1949. 187–188.; FINE, 1990. 28–29.; STEPHENSON, 2000. 305–306.

¹⁷ PAPADAKIS, ARISTEIDES: *The Christian East and the Rise of the Papacy. The Church 1071–1453 A. D.* Crestwood 1994. 247. (a továbbiakban: PAPADAKIS, 1994.)

¹⁸ STEPHENSON, 2000. 310.

¹⁹ SZABADOS GYÖRGY: *Egy elmaradt keresztes hadjáratról. Magyar–szentszéki kapcsolatok 1198–1204 között.* In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc, szerk.társ Szabados György. Szeged 2000. 483. (a továbbiakban: SZABADOS, 2000.)

széki-bolgár levélváltás tanúsága szerint Kalojan cár megtette a döntő gesztust III. Ince pápa irányában, vagyis hajlandó volt – legalább is színleg – a katolikus kíváncsalmaknak megfelelően berendezni új monarchiáját.²⁰ 1204-re a bolgár államot a legmagasabb szinten, az általa küldendő koronával kívánta elismerni Ince, és emiatt szembekerült hű szövetségeseivel, a magyar királlyal. Imre a rá jellemző erőteljes térítő-hódító szándékkal magyar fennhatóság alatt kívánta Bulgáriát a nyugati keresztény államok közösségébe vezetni. Ince viszont attól félt, hogy a világi közvetítésű katolicizmus politikai ellenállást vált ki, ezért a makacs magyar királyt nyílt zsarolással fékezte meg.²¹ A királyi fejéket vivő Leó bíboros 1204 őszén Trnovóba érkezett, s november 7-én Basileust érsekké szentelte, másnap Kalojant bolgár királlyá koronázta.²² Imre november 30-án bekövetkezett halála, s a rá következő utódlási küzdelmek a Magyar Királyságot átmenetileg kivonták a balkáni erőviszonyok formálásából. A másik hatalmi tényező, amelyik szintén 1204-re szűnt meg befolyásolni Bulgária sorsát, a Bizánci Császárság volt. Az alaposan félresiklott negyedik keresztes hadjárat nem Jeruzsálemet, hanem Konstantinápolyt vette be a katolikus világ számára. Kalojan ezt a fejleményt is országa javára fordította: a keresztesek támasztotta zavar idején Szófiától Thesszáliáig mindent elfoglalt. III. Incére nagy hatással voltak Kalojan sikerei, és nem akarta, hogy az erős Bulgária ellenségesen viszonyuljon a születő Latin Császársághoz. Francis Dvornik elgondolkodtató okfejtése szerint a pápa ezért volt oly

²⁰ SZABADOS, 2000. 289. A dokumentumok legújabb kiadásait l. *Fontes Historiae Bulgaricae* XII. *Fontes Latini Historiae Bulgaricae* III. Ed: Ivan Dujčev, Strašimir Lišev, Borislav Primov, Mihail Vojnov. *Serdicae* 1965. 308–364. („Innocentii III. papae et Caloiohannis regis epistolae.” 1–35. sz.); *Die Register Innocenz III.* Bearbeitet von Othmar Hageneder. 2–7. Rom–Wien 1979–1997. (a továbbiakban: RI) RI. 2. 485–486. (255. sz.), RI. 5. 204–205. (102. sz.), 224–233. (114–118. sz.), RI. 6. 229–231. (141–143. sz.), 233–238. (142–143. sz.), RI. 7. 3–29. (1–13. sz.), 199–208. (126–127. sz.), 223–224. (137. sz.), 409–412. (230–231. sz.) A szentszéki-bolgár kapcsolatok, illetve a pápai koronaküldés diplomáciai hátterének alapvető feldolgozásait l. HINTNER, DIETMAR: *Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren.* Leipzig 1976.; SWEENEY, JAMES ROSS: *Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation. A Study in Medieval Papal Diplomacy.* *Church History* 42 (1973). 320–334. (a továbbiakban: SWEENEY, 1973.)

²¹ MARCZALI HENRIK: Magyarország az Árpád-házi királyok alatt. In: *A magyar nemzet története II.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest 1896. 342–345. A zsarolás abban állt, hogy Ince a bolgár koronázás sikerétől tette függővé Imre fiának – a későbbi III. László – atyai koronáztatását. SZABADOS, 2000. 489–492.

²² WOLFF, 1949. 196–197.; SWEENEY, 1973. 330–334.; PAPADAKIS, 1994. 247.

engedékeny a koronaküldés kérdésében.²³ Csakhogy Incének hamar csalatkoznia kellett: Kalojan az önérzetükben sértett görögökkel lépett szövetségre, és Konstantinápoly új urai ellen támadt. 1204 és 1205 fordulóján két pápai támogatású balkáni hatalom állt szemben egymással: a Bolgár Császárság és a Latin Császárság.²⁴ 1205 májusában flandriai Balduin, az első latin császár a bolgár uralkodó fogságába esett, és ott több mint gyanús körülmények között halt meg.²⁵ Kalojan ez ügyben kimagyarázta magát a pápa előtt, de utolsó évei során egyre világosabbá vált, hogy nem őszinte hitbéli meggyőződésből, hanem kizárólag politikai megfontolásból tájékozódott Róma felé; a minapi ellenséggel, a görögökkel történt gyors szövetségkötés alapjaként az ortodoxia jelölhető meg, ennek jegyében fogadta be Joannes Camaterus konstantinápolyi patriarchát is.²⁶ Kalojan ügyes diplomáciájának gyümölcsét nem sokáig élvezhette: 1207-ben bátyjaihoz hasonlóan ő is erőszakos halált halt.²⁷ Közvetlen utódai alatt bizonyosodott be, hogy Bulgária végleg elveszett a pápa számára. Boril cár teljesen a bizánci rítushoz kötötte egyházát, és noha a Szentszék kardinálist küldött a bogumil eretnekség ellen összehívott trnovói zsinatra, az ülés a keleti keresztény szertartás szerint zajlott le.²⁸ Boril utóda, II. Aszen Iván második házasságát Eirénével, Theodoros Angelos epirosi despota lányával kötötte, eképp Bizánc örökösei közül a Latin Császársággal dacoló északnyugat-görögországi államalakulat mellett foglalt állást.²⁹

Két évtized sem telt el a felkelés kirobbanásától a szentszéki korona megérkeztéig: ezalatt Bizánc tartományából újra önálló, terjeszkedő országgá alakult. Tehetséges vezetői megszervezték a bolgár és a vlach néptömegeket, maguk mellé állították a kunokat, sőt Konstantinápoly bevétele után még a görögök rokonszenvét is elnyerték. A harmadik és a negyedik keresztes hadjárat zavargásai is ügyük javára vált, sikerült kijátszani a pápát a magyar ki-

²³ DVORNIK, FRANCIS: *The Slavs in European History and Civilisation*. New Brunswick – New York 1962. 95–96. (a továbbiakban: DVORNIK, 1962.) L. még FINE, 1990. 55–56.

²⁴ WOLFF, 1949. 203.

²⁵ WOLFF, ROBERT LEE: *Baldwin of Flanders and Hainaut, First Latin Emperor of Constantinople. His life, death, and resurrection, 1172–1225*. *Speculum* 27 (1952). 281–322.

²⁶ PAPADAKIS, 1994. 248.

²⁷ DVORNIK, 1962. 96.

²⁸ DVORNIK, 1962. 96.

²⁹ NICOL, DONALD MACGILLIVRAY: *The Despotate of Epiros*. Oxford, 1957. 236. (a továbbiakban: NICOL, 1957.)

rály ellenében, és világi fennhatóságtól független állapotban elismertetni az újjáéledő cárságot, amely életképességét egészen az oszmán-török hódításig megőrizte. Tiszteletre méltó teljesítmény mindezt ilyen rövid idő alatt kivívni; nem csoda, ha ennek a történelmi dicsőségnek az újra függetlenné váló kesei utódok öntudatra ébredésekor több gazdája is akadt.

A 19. század végén és az 1900-as évek első harmadában élénk és kemény vitát folytatott le a bolgár és a román historiográfia a Második Bolgár Cárság keletkezéséről, a kialakulásban szerepet játszó népek érdemeiről, sőt az Aszenida uralkodóház etnikai hovatartozásáról. Az éles pengeváltásról Robert Lee Wolff többször is idézett 1949-es tanulmányában, valamint A. A. Vasiliev 1961-ből való Bizánc-történetében alapos historiográfiai áttekintést találhatók. Érdekes felidézni a véleményeket. A Vasil Zlatarski, Peter Mutafčiev, Peter Nikov és Ivan Dujčev nevével fémjelzett bolgár történetkutatás semmifajta sorsformáló szerepet nem juttat a vlachoknak a Második Bolgár Cárság felé vezető fejlődésben, ezen kívül az Aszenidák kun-bolgár etnikai eredetét hangsúlyozza. Az erre adott román válasz – Nicolae Iorga, Nicolae Bănescu és Constantin Giurgescu nézetrendszere – az alábbiakban foglalható össze: a 12. század végén a két tartományra osztott Bulgária bolgár lakosai primitív és kulturális öntudat nélküli létben tengődtek, elfogadva Bizánc fennhatóságát; a népesség vlach része vezette a felkelést, egy vlach uralkodóház hozta el Bulgária számára a dicsőséget és a függetlenséget.³⁰ Nyilvánvaló, hogy ez a bolgár-román vita túlnőve a tudomány keretein politikai célokat szolgált ki.

Ugyanakkor az újabb nemzetközi középkorkutatás is bizonytalan, és nem szívesen foglal állást a tekintetben, hogy hova sorolja az Aszenidákat, melyik népnek milyen s mekkora szerepet tulajdonítson. Robert Lee Wolff sokat sejtetően megjegyzi, hogy egy előzmény nélküli Vlach Cárság nem volt akkor lehetséges elgondolás, Kalojannak mindenképpen a bolgár példára való hivatkozás állt érdekében.³¹ Akik határozott véleményt formáltak, azok sem szoktak hosszan érvelni. Donald M. Nicol nacionalista vezetőktől felbuzdított bolgár lázadásról beszél,³² Aristeides Papadakis viszont vlach ne-

³⁰ WOLFF, 1949. 174–178.; VASILIEV, A. A.: *History of the Byzantine Empire 324–1453*. Volume II. Madison 1961. 441., 740–741., 776–777., 799. Mindkét összefoglalás alapos bibliográfiával.

³¹ WOLFF, 1949. 192.

³² NICOL, 1957. 1.

mesnek mondja Pétert és Aszent.³³ Michael Angold számára Choniates alapján úgy tűnt, hogy bár a testvérek vlachok voltak, de a bolgár államiság hagyományaira hivatkoztak.³⁴ Louis Bréhier az újjáalakult bolgár államban a vlachok túlsúlyát vélte felfedezni.³⁵ Ezzel szemben John Van Antwerp Fine a „vlach” szó forrásbeli előfordulásait tekintve arra figyelmeztet, miszerint a bolgár hegyekben is legeltető vlachok oly jellemzően folytatták pásztorkodó életmódjukat, hogy az eredetileg népjelölő szó értelme a „pásztor” jelentéssel bővült, tehát bizonyos szövegösszefüggésben bolgár származású pásztoremberre is utalhat. (Ezt feltételezi a keresztes hadjáratok nyugat-európai emlékeiről.) Egyébként szerinte akár vlachok is lehettek a felkelés vezetői, mert a forrásokból teljes bizonyosságot nyerni, ilyen kevert népességű területen lehetetlen. Mindettől függetlenül a fő etnikum, illetőleg a példaképül állított régi állam bolgár volt. Fine hangsúlyozta még a bolgárok s a kunok szoros, sokszor baráti kapcsolatát.³⁶ Ebben a kérdésben az utolsó szót Vásáry István mondta ki. A magyar kutató sajátos, egyeztető álláspontra helyezkedett. Ennek lényege az, hogy a törökös – valószínűleg kun – eredetű Aszen családnév, a források egybehangzó „vlach” szóhasználat, valamint a bolgár államiság hármass ellentmondása egyféleképpen oldható fel: a kun származású Aszen-család a 12. századra vlachhá, a 13. századra bolgárrá vált.³⁷ Elgondolkodtató felvetésére később még visszatérek. Előbb azonban egy 1964-ben közzétett, a historiográfia láncolatába nehezen illeszthető vélemény következik. Louis Tăutu cikke Imre király és Kalojan ellentétét volt hivatott feldolgozni,³⁸ de az írásán eluralkodott irányzatosság miatt elkülönítve kell tárgyalnunk. Elsőként az alcímben szereplő „második vlach-bolgár birodalom” kitétel szúr szemet, hiszen akkor egy *első* vlach-bolgár birodalomnak is kellett volna lennie! Itt a szerző nyilván az 1018-ban megdöntött Bolgár Cárságra utal, hanem annak vlach népi összetevőjéről beszélni jobb esetben is súlyos

³³ PAPADAKIS, 1994. 246.

³⁴ ANGOLD, 1999. 305.

³⁵ BRÉHIER, 1999. 335.

³⁶ FINE, 1990. 11–13.

³⁷ VÁSÁRY 1999. 51–55.

³⁸ TĂUTU, LOUIS: Le conflit entre Johanitsa Asen et Emeric roi de Hongrie (1202–1204). (Contribution à l'étude du problème du second empire valaque-bulgare.) *Studi e testi* 233. Mélanges Eugène Tisserant. Vol. III. Orien Chrétien. Citta del Vaticano, 1964. 367–393. (a továbbiakban: TĂUTU, 1964.)

figyelmetlenség, rosszabb esetben durva történelemhamisítás. Sajnos itt ez utóbbiról van szó: egy Szent Istvánra tett utalásból úgy értesülhetünk, hogy Magyarország királya 1003-ban elfoglalta Ajtony bolgár-vlach [!] vezér területét!³⁹ Márpedig ha Ajtony bolgár-vlach törzsfő lehetett, akkor miért ne létezhetett volna a 10–11. század fordulóján egy első bolgár-vlach, avagy vlach-bolgár birodalom, akár a Kárpát-medence szívéig nyúlva? E fanyar csemege elfogyasztása után a kútfőkből merítve nyerhetünk felüdülést.

A latinul írott elbeszélő források közül Ansbertus feljegyzései, valamint a *Historia peregrinorum* a Balkánon átvonuló keresztesek szemszögéből láttatja az ott élő népeket. Ansbertus ingadozó írásmóddal hol „*Flachus*” alakot hoz, eközben említi Bulgáriát,⁴⁰ hol a *blachok* uraként nevezi Pétert.⁴¹ A *Historia peregrinorum* egy helyütt a *blachok* népén uralkodó Péter és Aszen I. Frigyes császárhoz küldött követségéről számol be.⁴² A bizánci szerzők közül az elsőség elvitathatatlanul Niketas Choniatesé, aki a németek átvonulásakor Philippupolis kormányzója volt.⁴³ A nagy tekintélyű történetíró rendre vlachokról emlékezik az Aszen-fiak kapcsán;⁴⁴ érthető, hogy több jelenkori kutató űrá hivatkozva tartja vlach eredetűnek az új cári családot. Niketas Choniatessele azonban vigyáznunk kell, mert éppen a magyarokra alkalmazott hun, paion, pannon és magyar megnevezés miatt az ő szóhasználatára sem lehet sziklaszilárd alapként tekinteni,⁴⁵ nem is szólva arról, hogy például egy korábbi beszédében előforduló dák megjelölés szerbet és makedóniai vlachot egyaránt jelenthet.⁴⁶ Íróink tehát kizárólag saját véleményüket köz-

³⁹ „où du temps de saint Etienne, roi de Hongrie, qui occupa le territoire du duc bulgaro-valaque Ohtum en 1003.” TÁUTU, 1964. 382.

⁴⁰ „in Bulgaria maxima parte ac versus Danubium, quousque mare influat, quidam Kalopetrus Flachus ac frater eius Assanius cum subditis Flachis tyrannizabat.” MGH. SS. Rer. Germ. V. 33.

⁴¹ „Kalopetrus Blachorum domnus...” MGH. SS. Rer. Germ. V. 69.

⁴² „Kalopetrus, qui cum Assanio fratre suo dominabatur populis Blacorum...” MGH. SS. Rer. Germ. V. 149.

⁴³ BRÉHIER, 1999. 331.; STEPHENSON, 2000. 297.

⁴⁴ Nicetae Choniatae Historia. Recensuit Ioannes Aloysius Van Dieten. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Volumen XI/1. Series Berolinensis. Berolini et Novi Eboraci, 1975. 372–373., 468–471.

⁴⁵ MORAVCSIK, ÁMTBF. 267–296. (A Historia magyar vonatkozású szemelvényei.)

⁴⁶ MORAVCSIK, ÁMTBF. 261.

lik, és nem tájékoztatnak bennünket arról, hogy a cári testvérek miként azonosították magukat. Erre egy másik forráscsoport adja meg a választ.

III. Ince pápa és Kalojan a koronaküldés ügyében 1199–1204 között folytatott levélváltása nem csupán a szentszéki diplomáciatörténet becses emléke, de sokat elárul a Róma felé tájékozódó bolgár uralkodó terveiről, történelmi és politikai műveltségéről, vállalt önazonosságáról. Az első ránk maradt üzenetet 1199 decembere végén intézte Ince „*Iohannitiushoz, a nemes férfiúhoz.*”⁴⁷ Meglepő módon előbb a pápa hozta szóba Kalojan származását, ám ennél is meglepőbb, hogy őt római nemzetségből eredezteti! Ez az adat – akár csak Niketas Choniatesé – szinte magától kínálkozik az Aszen-család vlachként való azonosítására,⁴⁸ ám a szövegösszefüggés más értelmet ad a kitételnek, ha azt nem tágabb környezetéből ragadjuk ki. „Mi tehát értesülven arról, hogy őseid Róma városának nemes nemzetségétől veszitek eredetüket, és azért, mert te a vér előkelőségét magadban hordozod, továbbá őszinte felajánlásodat megtetted, amelyet az apostoli szék iránt mintegy öröklés jogán érzel, már korábban elhatároztuk, hogy téged levelünkkel és követjeink útján megkeresünk.”⁴⁹ A felemlített öröklési jog az eddigi elemzések során méltatlanul kevés hangsúlyt kapott, holott ebben Ince ügyes retorikai fordulata érhető tetten. A római pápa a valamilyen okból *romainak* tartott nemes férfiú eredendő *római* kötődésére hívja fel a figyelmét, ami szellemes érv ahhoz, hogy egy ortodox fejedelmet a *római* katolikus egyház felé fordítson. „*Kalojan, a bolgárok és a vlachok cárja*” 1202 közepén kelt válaszában hallgatott e váratlan megtiszteltetésről; ehelyett azt hangoztatta, hogy olvasmányai szerint a régi cárok szintén a pápához fordultak koronáért.⁵⁰ Ezt az állítását 1203 szeptemberében megismételte.⁵¹ A történelemre való hivatkozása any-

⁴⁷ „Nobili viro Iohannitio.” RI. 2. 485–486. (255. sz.)

⁴⁸ WOLFF, 1949. 191.

⁴⁹ „Nos autem audito, quod de nobili urbis Romae prosapia progenitores tui originem traxerint et tu ab eis et sanguinis generositatem contraxeris et sincere devotionis affectum, quem ad apostolicam sedem geris quasi hereditario iure, iampridem te proposuimus litteris et nuntiis visitare.” RI. 2. 486. (255. sz.)

⁵⁰ „Caloioh(ann)es, imperator Bulgarorum et Blachorum” RI. 5. 224–226. (114. sz.) Valójában Madalbert legátus Symeon cárnál tett követjárása mutatható ki 926-ból, ám koronaküldésre itt sincs közvetlen bizonyíték. L. WOLFF, 1949. 170.; GJUZELEV, VASIL: Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter (9–14. Jh.) In: GJUZELEV, VASIL: Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Wien 1986. 181–183.

⁵¹ RI. 7. 14–15. (4. sz.)

nyira felkelthette Ince pápa figyelmét, hogy Imre király birodalmi igényeivel szemben éppen emígy érvelt 1204. szeptember 15-én: „*Péter és Johannitsa [Kalojan] az első királyi nemzetségből származik, s ezért atyáik földjének nem is annyira az elfoglalásába, mint inkább a visszafoglalásába kezdtek...*”⁵² Vásáry István e kitételnek nem sok történelmi hitelt adott, mondván, ha a pápa azt állítja, hogy a testvérek korábbi bolgár királyoktól származnak, azzal csak uralmuk jogalapját ismeri el.⁵³ Úgy vélem, ennél fontosabb, hogy egyszer a római nemes, másszor a bolgár királyi ősök megjelölése révén a pápa egyik szavával csapta agyon a másikat, vagyis a Kalojan cárnak és az Imre királynak szóló külön eredetelmélet kölcsönösen oltja ki egymást. A nyilvánvaló önellentmondás a római egyházfő céltudatos politikájában gyökerezik, amelynek szolgálatára – finoman fogalmazva is – igen hajlékony érveket rendelt III. Ince.

Kalojan uralkodói címzésekor egyébiránt a bolgárok említése mindig élen áll; a vlachokra tett utalás vagy utóbb következik, vagy elmarad.⁵⁴ Arra jobban ügyelt Kalojan, hogy császári (cári) koronáért folyamodjék, de III. Ince kizárólag királyként volt hajlandó őt elfogadni: nyilván nem akart a térségben az új latin császár mellett még egy *imperator*t látni. Ennek megfelelően az 1204. február 25-i koronázási bullája előtt csak a bolgárok (és a vlachok) urának szólította.⁵⁵ Kalojan politikai érdekből meghajolt Ince akarata előtt, de a kényszerűség jól kitapintható 1204. november 8. utáni levelében, ahol bár a királyi címet használta a pápa felé, országáról mégis szívesebben nyilatkozott az „*imperium meum*” kifejezéssel.⁵⁶

Kalojan ebbéli eltökéltsége az Első Bolgár Cárság fő jellemzőinek felidézésével magyarázható. Symeon cár 925-ben kettős kihívást fogalmazott meg Bizánc irányában: basileusi címével kinyilvánította, hogy a bolgárok és a „rómaiak” császára kíván lenni, ráadásul a bolgár egyházat patriarchátusi rangra

⁵² „*Petrus videlicet et Iannitius, de priorum regum prosapia descendentes, terram patrum suorum non tam occupare quam recuperare ceperunt...*” RI. 7. 205. (127. sz.)

⁵³ VÁSÁRY 1999. 46–47.

⁵⁴ A vlachok említése hiányzik 1203 nyarán Kalojan Incének írott leveléből, illetve a pápa Basileios trnovói érsekhez intézett üzenetéből. RI. 5. 233–238. (142. és 143. sz.)

⁵⁵ Először ekkor szerepel a „*Caloioh(ann)i, illustri Bulgarorum et Blachorum*” címzés. RI. 7. 3–6. (1. sz.) Korábban pl. „*Kaloioh(ann)is, domini Bulgarorum...*” l. RI. 6. 236. (143. sz.)

⁵⁶ RI. 7. 410. (230. sz.)

emelte (1018 után ez is megszűnt, az irányítás Ohrid érsekségéhez került).⁵⁷ George Ostrogorsky értelmezése szerint Symeon nem új, „nemzeti” császárságot, hanem egy Bizánc helyébe lépő, egyetemes birodalmat akart építeni.⁵⁸ E gondolat újjáéledését látom abban, hogy Kalojan is több nép cárjának tekintette magát: paradox módon a sajátosan bolgár jelleget éppen e küldetés-tudatszerű egyetemesség bizonyítja! Ugyanez áll az egyház újjászervezésére. Aristeides Papadakis hangsúlyozza, hogy bizáncias bolgár örökség volt az állam imperator és patriarcha általi diarchikus vezetése. Kalojan ezt is fel akarta támasztani, hiszen Basileios trnovói érsek számára patriarchátust kért III. Incétől; igaz, ebben szintén engednie kellett, mert a pápa a prímási címet hagyta jóvá.⁵⁹ Így nyugatias méltóságnevekkel született újjá a keleties diarchia. Kalojan cár tehát nem pusztán az előnyöket, de a kötelezettségeket is vállalta az Első Bolgár Birodalom politikai örökségéből. Többszöri hivatkozása a régi krónikák tanításaira nem maradt üres formáság, hanem politikai működésével igazolt műveltséget tükrözött, amit ilyen mélységben bajosan szerezhetett volna egy, a hagyományon kívül álló személy, például egy vlach bojár. Vásáry az „Aszen” név eredeztetésével kun származás, majd a család kun–vlach–bolgár önazonosságbeli átmenete mellett érvel,⁶⁰ de ebből a láncolatból a vlach fokozatot a kútfők fent vázolt ingatag hitelű névhasználati gyakorlata miatt nyugodtan ki lehet iktatni. Maradt elvi lehetőségként a *bolgár* és a *kun* eredet, s amint arra az előbb rámutattam, Kalojan cári tevékenységét *bolgár* birodalmi tudat hatotta át: mindezeknél fogva a *román* történetírásnak érdemes más nemzeti hősök után néznie.

---

⁵⁷ WOLFF, 1949. 170.

⁵⁸ OSTROGORSKY, GEORGE: The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order. The Slavonic and East European Review 35 (1956). 7.

⁵⁹ PAPADAKIS, 1994. 246–247.

⁶⁰ VÁSÁRY, 1999. 51–55.

Szemponatok Derby grófja közép-európai útjához

HENRIK DERBY GRÓFJA 1392-ben Angliából indulva elutazott a német lovagrend államába, onnan lengyel és német területeken keresztül cseh, morva és osztrák földön haladva eljutott Velencébe, ahonnan Dalmácia vizein is áthajózva a Szentföldre ért. Palesztinából visszatért Velencébe és Angliába. Az utazás politikai hátterét és diplomáciai vonatkozásait egy korábbi cikkben részletesen vizsgáltam¹.

Derby gróf utazásáról két forrás tudósít az egyik John Capgrave elbeszélő műve,² a másik Derby gróf úti számláinak gyűjteménye³. A két forrás egymásnak látszólag ellentmondó adatokat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy Derby gróf járt-e Magyarországon vagy nem. Capgrave művében határozottan állította, hogy a gróf Magyarország felé utazott, de az úti számlák kritikai kiadása nem tartalmaz magyar állomásokat, jöllehet a gróf szállásait napra pontosan jelölték. A két forrás közötti további különbség, hogy Capgrave megemlítette a gróf és Zsigmond király találkozóját, de az úti számlákban erre nincs közvetlen adat.

Előadásomban a két forrás közötti ellentét feloldására, illetve megmagyarázására teszek kísérletet, és azt is megvizsgálom, hogy hol találkozhatott Zsigmond a gróffal. Munkám során célravezető módszernek bizonyult a gróf úti számlái alapján összeállítható útvonal és Zsigmond itineráriumának összehasonlítása. Ezek alapján megállapíthatóvá vált, hogy Derby gróf és Zsigmond hol találkozhatott.

---

¹ SZÁNTÓ RICHÁRD: Angol-magyar kapcsolatok néhány vonatkozása az 1390-es évek közepén. In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc, szerk.társ: Szabados György. Szeged 2000. 515–535. (a továbbiakban: SZÁNTÓ, 2000.)

² CAPGRAVE, JOHN: Liber de Illustribus Henricis. Edited by F. C. Hingeston. Rolls. Ser. London 1858.

³ Derby Accounts. Expeditions to Prussia and the Holy Land made by Henry Earl of Derby. Ed.: Smith, Lucy. London 1894. Reprinted 1965. (a továbbiakban: SMITH, 1965.)

Első lépésként vázolom Zsigmond és Derby grófja közötti rokoni kapcsolatot, majd ismertetem a gróf utazására vonatkozó forrásokat, és a gróf útvonalának Magyarországhoz közel eső szakaszait. Ezután a gróf útja mellé helyezve Zsigmond itineráriumát, megkeresem a lehetséges találkozási pontokat.⁴ Végül felsorolom azokat az adatokat, amelyek a gróf és Zsigmond találkozásának valószínűségét erősítik.

III. Edvárd angol király (1327–1377) kilenc gyermeke közül Edvárd walesi herceg (Fekete Herceg) volt a trónörökös, aki 1376-ban meghalt, ezért az ő fia Richárd lett Anglia királya II. Richárd néven. Az ő felesége Csehországi Anna lett, aki a Luxemburg-házból származott, testvérei: IV. Vencel Csehország királya (1378–1419) és Zsigmond Magyarország uralkodója (1387–1437). II. Richárd angol király apai nagybátyja John of Gaunt, akitől a Lancaster dinasztia származtatta magát. John of Gaunt első házasságából született Henrik, Derby grófja, aki 1399–1413 között IV. Henrik néven Anglia királya volt.⁵

Tehát II. Richárd és Henrik, Derby grófja unokatestvérek voltak. Henrik gróf lényegében unokatestvére feleségének fivéreit látogatta meg 1392-es útja során. A két dinasztia közötti kapcsolatra vet némi fényt, hogy néhány Derby grófsági birtokos misealapítvány céljára földbirtokot adományozott Tideswell temploma számára. Az alapítók szándéka szerint az alapítványt kezelő káplánok feladata volt, hogy imádkozzanak III. Edvárd, II. Richárd király és felesége, Csehországi Anna Anglia királynéja, John of Gaunt Aquitania és Lancaster hercege, valamint több más személy lelkéért. Az alapítványt 1392. szeptember 29-én alapították,⁶ de ekkor Henrik gróf már úton volt.⁷

Henrik gróf utazásáról több forrás is beszámolt, de csak John Capgrave utalt arra, hogy a gróf Magyarországon is járt, és a magyar király fogadta őt. „Tudniillik [Henrik] porosz területről Lengyelországon és más különböző

⁴ ENGEL PÁL: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Tanulmányok. Szerk.: Beke László–Marosi Ernő–Wéhli Tünde. Budapest 1987. (a továbbiakban: ENGEL, 1987.) 70–92.

⁵ GOODMAN, ANTHONY: John of Gaunt. London 1992. (a továbbiakban: GOODMAN, 1992.) 406–409. SMITH, 1965. LVIII–LIX.

⁶ Descriptive Catalogue of Derbyshire Charters. By Isaac Herbert Jeayes. London 1906. 2357.

⁷ Smith szerint Henrik gróf 1392. július 16. és 1393. július 16. között volt úton. SMITH, 1965. 147.

tartományokon keresztül utazott Magyarország felé, ahol a magyarok királya tisztességgel fogadta, és nagy ajándékokkal ékesítette.”⁸ John Capgrave művét a modern történettudomány forráskritikai megfontolások alapján a kevésbé hiteles források közé sorolta, és így valójában a műben rejlő hiteles elemeket sem vette figyelembe. Capgrave határozott állítását, amely szerint Henrik gróf Magyarország felé utazott és Zsigmonddal találkozott, Lucy Smith sem fogadta el.⁹

Henrik gróf utazásának másik forrása az utazásról készült elszámolás, amelyet a gróf kincstárnoka Richard Kingston készített. Ez a forrás tételesen tartalmazza a gróf kiadásait sokszor napra pontosan jelölve a szállásokat, és az elköltött összegeket.¹⁰

Ezek szerint Henrik gróf 1392. október 7-én Görlitznél lépett Csehország területére, ahol hosszabb ideig tartózkodott, Vencel király udvarában vendégeskedett, majd Morvaország felé vette útját.¹¹ A következő állomás október 28-án *Mederess*,¹² amely azonosítatlan, utána Brno következik dátum nélkül, de Smith szerint a gróf október 29-én érte el a várost¹³. Ezután a gróf és kíséretének egy része *Geddingből Wiskirkebe* (!) utazott ugyancsak dátum nélkül, ahonnan *Drysingbe* (!) távozott, és ott tartózkodott november 1-jén. A következő dátum *Sconekirke* (!), ahol november 3-án jelentek meg az angol utazók,¹⁴ és a következő napon november 4-én érték el Bécset.¹⁵

Lucy Smith John Capgrave művével szemben azt állapította meg, hogy Henrik gróf bécsi tartózkodása alatt 1392. november 6. körül találkozhatott Zsigmonddal, akinek bécsi háza a Duna túlsó partján állt.¹⁶ Ez az érvelés logikusnak tűnik, amelyet magam is elfogadtam,¹⁷ de nincsenek olyan tények, amelyek hitelesen alátámasztanák. Zsigmond itineráriuma 1392-re vonatko-

⁸ „Nam de Prusia versus Hungariam, per Poloniam, aliasque provincias diversas, pertransivit, ubi, a rege Hungarorum honorabiliter receptus, magnis muneribus decoratus est.” SMITH, 1965. CVI–CXI.

⁹ SMITH, 1965. LVIII.

¹⁰ SMITH, 1965. 147–291.

¹¹ SMITH, 1965. LVI–LVII.

¹² SMITH, 1965. 193.

¹³ SMITH, 1965. LVII.

¹⁴ SMITH, 1965. 192–193.

¹⁵ SMITH, 1965. 194.

¹⁶ SMITH, 1965. LVIII.

¹⁷ SZÁNTÓ, 2000. 520.

zóan feltüntet egy adatot, amely szerint a király Kismartonban tartózkodott az év folyamán, de az nem derül ki, hogy pontosan mikor.¹⁸ Ezzel szemben a Zsigmondkori Oklevéltár adatai szerint a magyar király 1392. november 1-jén feltehetően Visegrádon volt¹⁹, november 5–6-án és 11-én szintén Visegrádon tartózkodott.²⁰ Ezek szerint november elején nem lehetett Bécsben, amikor Derby grófja ott időzött.

A megoldás lehetőségét korábban, október végén kell keresni, amikor Henrik gróf Morvaországban tartózkodott. Lucy Smith felfigyelt arra, hogy Henrik nem utazott egyenesen Brnóból Bécsbe, hanem kelet felé fordult, és Gödingből, ahol kísérete egy részével megjelent, átkelt a Morván. Ezután Henrik gróf északra fordult és *Weisskirch*be ment, amely Smith szerint Olmüztől (Olomouc) néhány mérföldre keletre volt, ahonnan visszatért Brnoba, és mindez két és fél napig tartott. Smith ezt a kitérőt nem tudta pontosan indokolni, de azt feltételezte, hogy Henrik gróf meglátogatta Vencel király unokatestvérét Jodokot, aki morva őrgróf volt, és Jodok fivérét Jan Szobieszlávot, aki Olmütz püspöke és Friuli pátriárkája volt.²¹ Smith Gödinget és Wiskirket, illetve Weisskirchet Weisskirchen néven morvaországi településként azonosította,²² és az útszámlák kritikai kiadásában a csehországi fejezetben²³ így is jelölte a két települést.²⁴ Ez egyébként pontos követése az útszámlák dátum szerinti sorrendjének, ám a morva útszakasz elemzéséből Smith kihagyta *Drysing* említését, amelyet egyébként Driesen néven azonosított, és amely a forrásban többször is szerepelt.²⁵

Henrik gróf útjának térképi ábrázolása csak az említett helynevek és települések azonosítása után valósítható meg. Smith a forrásban *Gedding* néven olvasható települést Gödinggel azonosította,²⁶ amely Magyarország és Mor-

¹⁸ ENGEL, 1987. 72.

¹⁹ Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387–1399) Összeállította: Mályusz Elemér. Budapest 1951. (továbbiakban: ZsO I.) 2659. sz., 2661. sz.

²⁰ ZsO I. 2665. sz., 2666. sz., 2671. sz., 2672. sz., 2673. sz.

²¹ SMITH, 1965. LVII.

²² SMITH, 1965. LVII., 332.

²³ SMITH, 1965. 188–194

²⁴ SMITH, 1965. 193.

²⁵ SMITH, 1965. LVII., 193., 194., 260., 275.

²⁶ SMITH, 1965. 193, 329.

vaország határán fekszik a Morva folyó mellett, és ma Hodonín a neve.²⁷ A gróf következő állomása Weisskirchen volt, amely Olmütztől valóban keletre fekszik, de nem morva, hanem magyar területen. Ez a település Újvár, Alba Ecclesia, Fehéregyház, Weissenkirch és Holics néven azonosítható Nyitra megyében a morva határ mentén Hodonín közelében.²⁸ Weisskirchen néven egy másik település is található a térségben, amely Pozsonyfehéregyház Nagyszombat mellett Pozsony megyében.²⁹ Ebben a térségben morva oldalon nem találtam Alba Ecclesia vagy Weisskirchen nevű települést. Az egyetlen utalás ilyen nevű településre kétségtelenül Újvárra vonatkozik.³⁰

A Smith által Driesenként azonosított *Drysing* település feltehetően Drösing, amely a Morva folyó mentén morva területen feküdt Pozsony megye nyugati határánál.³¹

Henrik gróf 1392. október 29-én Brnóban volt, ahonnan Göding felé haladt feltehetően a Nyitra megyei Újváron, vagy a Pozsony megyei Pozsonyfehéregyházán átutazott, majd a morva határnál Drösingnél november 1-jén elhagyta Magyarország területét.

Zsigmond október második felében Nagyszombatban tartózkodott, 18-án, 24–25-én oklevelet adott ki, és november 1-jén már feltehetően Visegrádon volt.³² A magyar király és Henrik gróf október 29. és november 1. között találkozhatott Újvár és Nagyszombat térségében, ugyanis a két fél a források szerint térben és időben ekkor állt egymáshoz legközelebb.

Henrik gróf útja során felkereste azokat a fejedelmeket, akik országán áthaladt, Csehországban Vencel királyt, Ausztriában Albert herceget.³³ Henrik gróf Ausztriából Velencébe ment, és Dalmácia partjai mentén hajózott a Szentföld felé és onnan vissza Velencébe, útközben kikötött Zarában, Lis-

²⁷ BENCSIK PÉTER: Helységnévváltozások Köztes-Európában 1763–1995. Budapest 1997. (a továbbiakban: BENCSIK, 1997.) 162. Nagy Világatlasz. Budapest 1987. 37.

²⁸ VÖ. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Budapest 1998.

²⁹ LELKES GYÖRGY: Magyar helységnév-azonosító szótár. Baja 1998. (továbbiakban: LELKES, 1998.) 488.

³⁰ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Herausgegeben von P. Ritter V. Chlumecky und redigiert von Joseph Chytil. Brünn 1854. I. Supplementa 397. XXXIII.

³¹ LELKES, 1998. 6. sz. térkép

³² ZsO I. 2653. sz., 2655. sz., 2656. sz., 2659. sz., 2661. sz.

³³ SMITH, 1965. LVIII.

cán, Raguzában és Lesinán.³⁴ Személyes érdeke volt, hogy ezen útszakasza diplomáciai biztosítása érdekében tárgyaljon Zsigmonddal, a terület urával.

Henrik gróf Brnoból nem egyenesen Bécsbe ment, hanem kitérővel Gödingbe a morva-magyar határhoz, majd Weisskirchenbe, onnan a morva-magyar határ mentén fekvő Driesenbe és Schönkirchenen keresztül Bécsbe.³⁵ Ennek a kitérőnek semmilyen magyarázata nincs a forrásokban. Feltételezhető, hogy a Zsigmonddal való találkozó miatt került rá sor.

Henrik gróf számadáskönyvében a gróf ruhatára tételes leírása kapcsán olvasható, hogy bizonyos csizmák, és a magyar király adományából való kivarrt ruha 11 velencei dukátot ért.³⁶

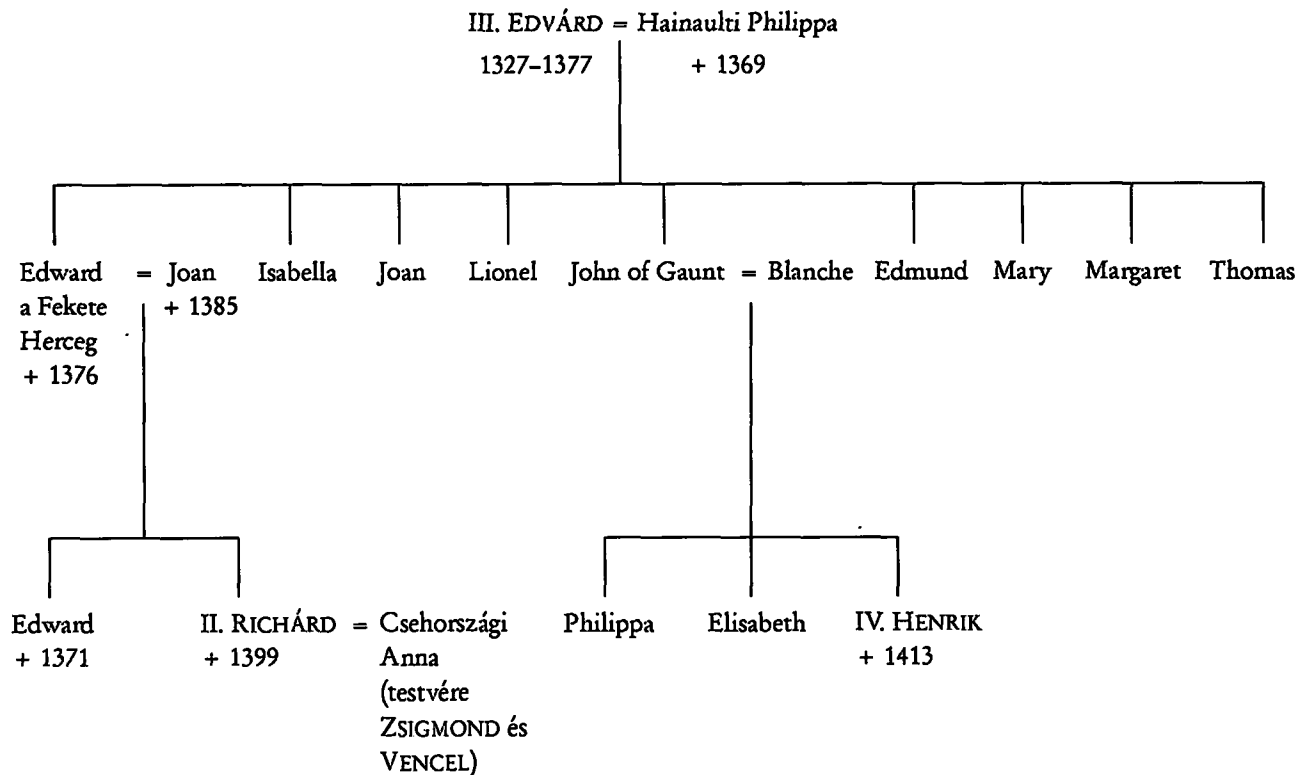
Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Henrik Derby grófja 1392–93. évi útja során német lovagrendi, német, lengyel cseh és osztrák területeken keresztül utazott a Szentföldre, majd vissza Angliába. A morvaországi Brnoból nem egyenesen Bécsbe, hanem a magyar határhoz ment, 1392 október 30–31. körül Újvárnál átléphette azt, és november 1-jén visszatért a morva területen fekvő Drösingbe. Zsigmond király október közepétől a hónap végéig Nagyszombat területén tartózkodott, és csak november elején tért vissza Visegrádra. A két személy itinerárima térben és időben 1392. október legvégén állt legközelebb egymáshoz, találkozójukra pedig Magyarország területén Újvár térségében kerülhetett sor.

---

³⁴ SMITH, 1965. LXXIV–LXXVII.

³⁵ SMITH, 1965. LXXIV.

³⁶ SMITH, 1965. 285.

Domonkos zágrábi püspök politikai szerepe a 12–13. század fordulóján

A 12–13. SZÁZAD FORDULÓJA KÖRÜLI ÉVEK az Árpád-kori magyar történelem egyik olyan viharos időszakát ölelik fel, amikor a belpolitikai csatározások kontúrjait azon hatalmi pólusok jelölik ki, melyek fókuszában rendre a legitim uralkodó és potenciális utódja – az adott pillanatban még herceg – áll, a mindenkori hatalmi elit pedig körülöttük elrendeződve igyekszik a maga javára fordítani az aktuális politikai szituációból fakadó lehetőségeket. E jelenség – mely tehát a felszínen az uralkodó dinasztián belüli „családi torzsalkodások” formáját ölti – a 12. század végén markánsan az Imre király és András herceg közötti trónviszályban jelentkezett, az egyházi és a világi elit tagjai pedig több-kevesebb következetességgel egyikük vagy másikuk mögött sorakozott fel a képzeletbeli sakktáblán.¹

Az e periódusban működő magyar egyházi elit, és különösen az annak felső rétegét képező prelátusi kör egyes tagjainak² „pártállása” több ízben felmerült már a magyar és nemzetközi szakirodalomban – általában viszonylag határozottan az egyik vagy másik táborba utalva az illető főpapokat –, e vizsgálatok azonban többnyire megálltak az adatok pusztá elősorolásánál, és viszonylag kevésbé terjedtek ki az egyházi elit működésének dinamikájára.³ Az alábbiakban magam is csupán arra teszek kísérletet, hogy e prelátusi kör egyetlen tagjának, a korszak zágrábi püspökének, Dominicusnak az esetében

---

¹ SZABADOS GYÖRGY: Imre és András. Századok 133. (1999) 85–112. (a továbbiakban: SZABADOS, 1999.)

² Mályusz Elemér a 13. századra nézve az érsekeket, püspököket és prépostokat sorolta az egyházi elit felső csoportjába. MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971. 40.; A 12–13. század fordulójára vonatkozó egyházi archonológiai adatok áttekintése: SZABADOS, 1999. 104–105.

³ SZABADOS, 1999. 104–105.; SWEENEY, JAMES ROSS: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. Aetas 1993/ 1. 147–170.

árnyaljam némileg e főpap politikai működéséről – különösen a horvát historiográfiában – kialakult viszonylag statikus képet.

Dominicus lényegében az első a zágrábi megyéspüspökök között, akinek pontifikátusát aránylag nagy pontossággal tudjuk datálni; működése pedig tágabb időhatárok között is nyomon követhető, ami mindenekelőtt az okleveles forrásanyag 12. század végétől tapasztalható fokozódó megszorodásának köszönhető.⁴ A diplomatikai adatok alapján Domonkos 1193 és 1201 között töltötte be bizonyosan a zágrábi főpapi stallumot,⁵ mely időhatárok alkalmasint néhány évvel mindkét irányban kitolhatók.⁶ Mivel a zágrábi egyházfőre vonatkozó oklevelek elsősorban a birtoktörténeti összefüggések tekintetében szolgálnak információkkal, így az alábbiakban alapvetően arra koncentrálok, hogy az ezekből levonható következtetések segítségével próbáljam a zágrábi püspök politikai pozícióját meghatározni.

Dominicus működésének szűk évtizede a zágrábi püspökséggel topográfiailag korrelatív kapcsolatban álló „Szlavónia”⁷ történetének a világi kor-

⁴ 1193-at megelőzően még a püspökök száma és sorrendje is bizonytalan, ráadásul nevük is szinte kizárólag egy-egy év kapcsán bukkan fel. Felsorolásukat először a 14. századi *Statuta Capituli Zagrabiensis praeambulum* közli – sorrendben: Duh, Bertalan, Francita, Bernardus, Mátyás, Dominicus, Prodanus [*Monumenta historiae episcopatus Zagrabiensis saec. XII. et XIII. Ed.: Ivan Tkalčić Bapt. I–II. 1873–1874. (a továbbiakban: MEZ), II. 5–7.]* –, aminek a szórványos okleveles említések több helyütt ellentmondanak. Ezek alapján a sorrend: Duh (1091 k.), Fancica (1131 előtt), Macilinus (1134), Verblen (1142), Gotschaldu (1156), Bernaldus (1163), Prodanus (1181–1183/5?), Ugrin, választott püspök (1185). *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. 1000–1131. Ed.: Georgius Györffy. Budapestini 1992. 85. sz.; Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. Ed.: Tadije Smičiklas. Zagreb 1904–1934. (a továbbiakban: CD) II. 49. sz., 94. sz., 175. sz.; MEZ I. 3. sz.; Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Vols. I–III. Ed.: Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924. (a továbbiakban: MES) I. 76. sz.; Szentpétery Imre–Borsa Iván: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.) 140. sz.**

⁵ CD II. 244. sz. (1193), 247. sz. (1193), Reg. Arp. 155. sz. (1193), CD II. 250. sz. (1193 k.), 280. sz. (1198), 287. sz. (1198), 315. sz. (1199), 326. sz. (1200), 327. sz. (1200), 328. sz. (1200), 331. sz. (1200), CD III. 7. sz. (1201), Reg. Arp. 195. sz. (1201), MEZ I. 13. sz. (1201)

⁶ Az 1201 után említett első zágrábi püspök Gothard, aki azonban oklevélben csak 1205-ben bukkan fel. CD III. 46. sz.

⁷ A horvát történetírás egy része amellet érvelt, hogy a „politikai értelemben vett Szlavónián” (bánságon) az Árpád-korban kifejezetten a zágrábi egyházmegye terrénuma értendő, míg más vélemény szerint abba a pécsi püspökség drávántúli része is beletartozott. Összefoglalóan: SOKCSEVITS D. – SZILÁGYI I. – SZILÁGYI K.: *Déli szomszédaink története. Buda-*

mányzati struktúra szilárdságát tekintve kevésbé stabil időszakai közé tartozik, ami nagyrészt a régió igazgatási szisztémájának ez idő szerinti kiforratlansága számlájára írható.⁸ Mindazonáltal, a szlavón régió kormányzati rendszerének nagyjából a 13. század közepéig elhúzódó kialakulási folyamatán belül is sajátosnak mondható az az időszak,⁹ amikor egy főpap, Kalán pécsi püspök állt a délvidéki különkormányzat élén, a nem kevésbé speciális (bár nem is teljesen előzmény nélküli) *gubernatori* tisztség betöltőjeként.¹⁰ Kalán püspök kormányzóságáról csupán 1193-ból állnak rendelkezésre hiteles adatok,¹¹ melyek egy része egyben a Dominicus főpapi tevékenységére vonatkozó legkorábbi információmorzsákat is jelenti. Két oklevélben is olvashatunk Kalán kormányzó 1193-ban, Zágrábban a püspökség javára tett intézkedéseiről. Az egyik szerint a *gubernator* Domonkos püspök és két várjobb-

---

pest 1994. 94.; Nada Klaić időben változó területi korrelációval számolt: véleménye szerint a püspökség történetének korai időszakában a zágrábi egyházmegye határai jelentették a hercegség/bánság politikai kereteit is, majd valamikor a 12. század második felében a pécsi püspökség drávántúli része is a bán világi joghatósága alá került és ezzel Szlavónia részévé vált. A területi megfelelés a zágrábi püspöki és a báni territórium között a horvát történész szerint csupán a 14. században állt helyre. KLAJĆ, NADA: Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Zagreb 1990. 250–251.

⁸ A szlavóniai magyar világi igazgatás 12. századi formatív korszakának – számos elemében egymással gyökeresen ellentétes – rekonstrukciójára: GYÖRFFY GYÖRGY: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények 1970. 223–240.; KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979. (a továbbiakban: KRISTÓ, 1979.) 87–93.; KRISTÓ GYULA: Különkormányzat az Árpád-kori Drávántúlon és Erdélyben. In: uő.: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest 1983. 228–230.; KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988. 306–309.; FONT MÁRTA: Megjegyzések a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk.: Hanák Péter. Pécs 1997. 15–17.; ZSOLDOS ATTILA: Egész Szlavónia bánja. In: Analecta mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról. Szerk.: Neumann Tibor. Piliscsaba 2001. 269–281. (a továbbiakban: ZSOLDOS, 2001.); KRISTÓ GYULA: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged 2003. 115–125.

⁹ KRISTÓ, 1979. 90–93.

¹⁰ A sajátos „kormányzói” titulus magyarázatára (ami 1183-ban Dénes bánnal kapcsolatban is felbukkant már): KRISTÓ, 1979. 47. (178. jegyz.), 65., 90.; ZSOLDOS, 2001. 276.; Összefoglalóan: SZEBERÉNYI GÁBOR: „Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Dalmácia és Horvátország kormányzója. Újabb szempont a horvát-magyar perszonálunió 12. századi történetének kérdéséhez. In: Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Szerk.: Varga Lajos, Vonyó József. Pécs 2002. (a továbbiakban: SZEBERÉNYI, 2002.) 229–241.

¹¹ CD II. 244. sz., 247. sz., 248. sz., 249. sz., 250. sz., MES I. 127. sz.

bágy *Kemenic* földért kirobbant vitájában ítélte a püspökség javára, miután a két kirendelt zágrábi kanonok és három szlavóniai *curialis comes* esküvel igazolta, hogy a birtok a zágrábi egyházhoz tartozik. Az eskü elfogadásával a kormányzó két poroszlóját küldte ki a prediumba való beiktatásra, leírva az egyházi birtok határait.¹² Szempontunkból lényegesebb azonban Kalán püspök másik fennmaradt kormányzói döntése, mellyel Krapina, Okich és Pogoria helységekből (*ex diversis locis*) az addig a hercegi kamrához gyűjtött (*ad ducatus cellaria congregantur*) tizedet Dominicus püspöknek és utódainak rendelte beszolgáltatni, mégpedig úgy, amiként azt azok a *ducatus* más javaiból is (*de aliis ducatus redditibus*) bírák.¹³ A tizedadomány megszerzésével – melynek átengedésével Kalán a herceg(ség)i bevételeken ejtett csorbát, ami alkalmasint a gubernátori jogkörnek a hercegi pozícióval ugyan nem egyenlő, de azzal a joggal egybevetethető voltára utal¹⁴ – a zágrábi püspök kétségtelenül a szokatlan kormányzati szituációban rejlő lehetőségek felismeréséről tett tanúbizonyságot,¹⁵ ami a rá vonatkozó további adatok alapján a későbbiekben is jellemezte működését.

Mikor Domonkos néhány év szünet után, 1198-ban ismét felbukkan a forrásokban, a drávántúli területek kormányzásában ismételten szokatlan – noha strukturálisan nagyon is hagyományos – formációval találkozunk. András herceg „Dalmácia, Horvátország és Hulm” uraként 1198. május 11-én kiadott oklevelében ugyanis nem csupán saját titulátúrája utal uralma legitimitásának tágabb problematikájára, de az oklevél záró soraiban az *existentes*

¹² CD II. 250. sz.; Kamenic birtok Imre király 1201. évi, a zágrábi egyház birtokait összeíró oklevele szerint is – villa Camenic néven – az egyház tulajdonában volt. MEZ I. 13. sz.; A két adat tartalmi egyezése: DOBRONIĆ, LELJA: Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201. Rad Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 283. (1951). 245–318. (a továbbiakban: DOBRONIĆ, 1951.), 255–257.

¹³ CD II. 244. sz.

¹⁴ MAKK FERENC: Kalán. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL) 312–313.; SZEBERÉNYI, 2002. 237.; Kalán püspököt kormányzóként két spalatói oklevél is 'duca' alakban írt titulussal szerepelteti, mely azonban – az oklevelek szöveg-hagyományozódását és a kortárs spalatói oklevelezési gyakorlatot figyelembe véve – a formai hasonlóság ellenére sem utal strukturálisan a magyar 'dux' terminussal leírt hatalmi képletre. Vö. SZEBERÉNYI GÁBOR: Hatalmi struktúrák a 12. századi Dalmáciában. In: Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Történetészkonferencia Pécs, 2001. november 15–16. Szerk.: Bebesi György. Pécs 2001. 36–54.

¹⁵ KLAJČ, NADA: Povijest Zagreba I. Zagreb u srednjem vijeku. Zagreb 1982. (a továbbiakban: KLAJČ, 1982.) 327.

közt felbukkanó András bán szereplése is, aki – lévén legitim királyi kinevezéssel a posztot Miklós töltötte be – joggal minősíthető ellenbánnak.¹⁶ A zágrábi püspökség szempontjából ugyanakkor az oklevél rendkívül fontos kiváltságot biztosított, tudniillik a zágrábi egyházi népek felett kizárólag a megyéspüspök vagy bírái ítélkezési jogát ismerte el: „Népednek és a zágrábi egyháznak azt a szabadságot adjuk és pecsétünk erejével megerősítjük és megszilárdítjuk, úgy a magyarokat, mint a latinokat, illetve szlávokat illetően, hogy ha valaki bárkit a te vagy az említett egyház népe közül perbe akarna hívni, az te előtted, illetve az általad állított bírák előtt legyen köteles megjelenni; senki nem tartozik imént mondott népedből és egyházból más bíró előtt bárkinek felelni.”¹⁷

A horvát történetírás számára András e kiváltságlevele kettős tartalmat is hordozott, részint a privilégiumba foglalt rendelkezést, részint Dominicus és a herceg viszonyát illetően, melyek véleményem szerint egyaránt vitathatók. A horvát historiográfiában ugyanis az oklevél tartalmának egy – úgy vélem indokolatlanul – szűkítő értelmezése terjedt el. Nada Klaić a „magyarok, latinok és szlávok” kitételre hivatkozva, úgy fogalmazott, hogy „nem kétséges, hogy ez a kiváltság az egész *zágrábi települést* magában foglalta”.¹⁸ [kiemelés a szerzőtől] Hasonló nézetet képviselt a zágrábi püspöki településről nemrég írt monográfiájában Lelja Dobronić is. Véleménye szerint András „horvát-szlavón herceg” Dominicusnak adott privilégiumát – lévén a püspöknek kétségtelenül voltak birtokai az ún. Kaptol halmától délre és keletre is, miként azt épp a szerző korábbi kutatásai igazolták¹⁹ – vitathatatlanul annak bizonyosságként kell tekintenünk, hogy az említett magyarok, latinok és szlávok „Zágrábban” éltek, a latinok pedig ezen belül a később *Vicus Latinorum*-ként (e megjelöléssel első ízben 1244-ben²⁰) említett városrészben.²¹ Magam úgy

¹⁶ SZABADOS, 1999. 94–95.; András bánra: uo. 96–98.

¹⁷ „(...) populo tuo et ecclesie zagrabiensi conferimus libertatem, et sigilli nostri munimine confirmamus et roboramus tam Hungaris, quam Latinis seu Sclavis, ut si quis aliquem de populo tuo et ecclesie predictae in causam trahere voluerit, sub te vel sub iudicibus a te constitutis eum debeat convenire; nec aliquis de iam dicto populo tuo et ecclesie sub alio iudice teneatur alicui respondere.” CD II. 280. sz.

¹⁸ KLAJĆ, 1982. 311.

¹⁹ DOBRONIĆ, 1951. 249.

²⁰ CD IV. 226. sz.

vélem, mivel az oklevélben egyetlen utalás sincs bármiféle településre – az kizárólag a püspök és egyháza népeit emlegeti –, a hercegtől nyert kiváltságlevél az összes (a felsorolt „etnikumokhoz” sorolható) püspöki nép fölé kiterjeszti az egyházi bíróság hatáskörét. Ebbe természetesen Zágráb lakosai is beletartoztak, mi több „latinokkal” a 12. század végi Szlavóniában kétségkívül elsősorban itt számolhatunk, ám – értelmezésem szerint – a joghatóság az oklevél keltekor már igencsak kiterjedt egyházi birtokok népeinek összességére vonatkozott.²²

Az 1198-as privilégium másik irányú interpretációja szerint e diploma kiadásától datálható – legalábbis a szakirodalom egy része számára – a Dominicus püspök és a „pártütő” András herceg szoros politikai kapcsolata, amivel a zágrábi egyházfő a legitim uralkodóval szemben álló tábor mellett kötelezte volna el magát. Vjekoslav Klaić úgy vélte, hogy Domonkos kezdettől András mellett állt, aki ezért adományokkal „halmozta el”, a püspök pedig – noha Imre király szintén privilégiumokkal próbálta a maga oldalára csábítani – a herceg veresége után is kitartott mellette.²³ Nada Klaić szerint Dominicus, ahogy korábban Kalán *gubernatort*, most Andrást nyerte meg céljainak, a trónviszály kitörésekor is a herceg pártján állt, és csupán pápai nyomásgyakorlás kényszerítette rá, hogy meghajoljon a törvényes király előtt. A továbbiakban a zágrábi püspök(ség) Imrétől részesült adományokban, miközben András a későbbiekben inkább dalmáciai egyházi híveire támaszkodott.²⁴ E véleményekkel ellentétben a régebbi horvát történetírásban Ivan

²¹ DOBRONIC, LELJA: Biskupski i kaptolski Zagreb. Zagreb 1991. 82.; A Korai magyar történeti lexikon a horvát történetírói álláspontot vette át: ROKAY PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS – WEHLI TÜNDE: Zágráb (1.) In: KMTL 738–739.

²² A régebbi történetírásban már Ortvy Tivadar is teljes bíraskodási exemptióként értékelte a forráshelyet. ORTVAY TIVADAR: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. II. Budapest 1892. (a továbbiakban: ORTVAY, 1892.) 688.; A zágrábi egyház korai birtokállományára részletesen I. SZEBERÉNYI GÁBOR: Birtokviszonyok és politikai játszmák. A zágrábi püspökség 12. századi birtokai. In: A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei 4. Szerk.: Kolontári Attila. Szekszárd 2001. 109–132. (a továbbiakban: SZEBERÉNYI, 2001.)

²³ KLAJĆ, VJEKOSLAV: O hercegu Andriji (1197–1204). Rad Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 136. (1898) 200–222.; Klaić szövegének általam használt rezüméje: MAR-GALITS EDE: Horvát történelmi repertórium. II. Budapest 1902. 227–228.

²⁴ KLAJĆ, 1982. 327.

Tkalčić Domonkos 1198-as királypártiságát hangoztatta,²⁵ míg magyar részről újabban Szabados György is a zágrábi püspök „feltétlen királyhűsége” mellett foglalt állást.²⁶ Ahhoz, hogy részint Dominicus „pártállását”, részint a zágrábi püspökség 12. század végi helyzetét érdemben mérlegelni tudjuk, át kell tekintenünk a további ide vonható adatokat is.

III. Ince pápa 1198. decemberében kelt levelében három magyar prelátust, Saul kalocsai érseket, Ugrin győri, valamint Domonkos zágrábi püspököket bízta meg, hogy az elődje, III. Colesztin által kiközösített, korábban András által stallumhoz segített zárai és spalatói érsekek ügyében vizsgálódjanak, és a jogtalan beiktatásokat semmisítsék meg.²⁷ Túl azon, hogy e pápai intézkedés a tengeremelléken Imre király hatalmi pozícióját erősítette,²⁸ Dominicus helyzetéről is sokat elárul, amennyiben a vizsgálatban részt vevő másik két főpap – különösen Ugrin – a király hívének tekinthető.²⁹

1199-ben Imre a zágrábi egyházi népek feletti báni jogokat érintő, azokat jelentősen szűkítő, a püspökség számára kedvező intézkedést tett.³⁰ Az erre vonatkozó oklevél szerint tudniillik innentől a zágrábi püspököt illeti az egyháza népeitől addig a bánnak járó *descensus*, *marturina* és *prebenda*.³¹ Az adomány indokaként az uralkodó a zágrábi egyháznak a harcok idején hozzá való hűségét és ebből származó kárait jelölte meg,³² ami ismételten arra vall, hogy Dominicus nemigen lehetett korábban András megrögzött híve.

Imre király 1200. évi oklevelével, mellyel megerősítette a zágrábi egyház jogát a még I. Lászlótól kapott császári prediumra, ismételten csorbát ejtett

²⁵ TKALČIĆ, IVAN: Priporod biskupije zagrebačke u XIII. veku. Rad Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 41. (1877) 125.

²⁶ SZABADOS, 1999. 98., 105.

²⁷ CD II. 287. sz.

²⁸ SZABADOS, 1999. 98., 100.

²⁹ Nada Klaić, noha adatra nem hivatkozik, minden bizonnyal e pápai megbízásra – és a nem sokkal ezt megelőző, általánosan a magyar főpapi karnak szóló, a király iránti hűségre fel szólító pápai levélre (vö. SZABADOS, 1999. 99.) – utalt, amikor a zágrábi püspökre nehezedő szentszéki nyomásgyakorlás hatásának tudta be Dominicus pálfordulását. KLAJĆ, 1982. 327.

³⁰ CD II. 315. sz.

³¹ „Concedimus itaque: ut nulli bano populum ecclesie memorate pro descensus seu marturinorum sive prebende liceat exactione molestare, sed in omnibus hiis tum Cesmagesens et Dumbrogenses, tum ceteri populi ecclesie suo tantum teneantur episcopo.” CD II. 315. sz.

³² „(...) quod per guerre tempestatem Zagrabiensis ecclesia ob fidelitatis constanciam corone nostre efficaciter exhibitam perpressa est (...)” CD II. 315. sz.

az egyházi népek feletti addigi báni jogkörön is, amennyiben a császáriak – a dubravai püspöki birtokon érvényes szabályozás mintájára – a továbbiakban nem a bánnak, hanem kizárólag a püspöknek tartoznak nyestbőradóval és *annonával*.³³

Ugyanakkor az 1200. évből András herceg „kancelláriájából” is rendelkezünk zágrábi vonatkozású adatokkal. A herceg egyrészt azt a – sajnos közelebbről nem meghatározható – szolgálatban kifejeződő hűséget honorálta, melyet az egyik első ismert zágrábi kanonok, Baranus dékán tanúsított iránta,³⁴ másrészt még ez évben Dominicus püspök javára ítélte, annak Zadur fivérével, Péterrel szemben Graboniza földért folyó perében.³⁵

A hercegi oklevelek tartalma és tanúsorai alapján Dominicus akár András táborába is sorolható lenne, lévén olyan „nyílt pártütőkkel” szerepel együtt, mint Mog comes, korábban Imre király nádora,³⁶ vagy (a fentebb már említett) Miklós bán, aki 1199-ben még Imre tisztségviselője volt, de – Szabados György megállapítása szerint – 1200-ban már ellenbánnak minősült.³⁷ Azonban túl azon, hogy az 1200–1201-es években pillanatnyi szünet állt be Imre és András trónviszályában, a zágrábi püspök ezekben az években épp azzal tűnik ki, mintha egyik „párthoz” sem lenne sorolható. Erre utal, hogy Domonkos 1199 és 1201 között nem csupán a királyi oklevelekben követhető nyomon,³⁸ de – mint láttuk – ezzel párhuzamosan a hercegiekben is (bár két-

³³ „Huius itaque rei speculatione terram quandam nomine Chasmam, quam gloriosissimus progenitor noster rex Ladislaus ecclesie zagrabiensi contulit (...) confirmamus et populum in ea constitutum ad instar Dumbrogensium et aliorum ecclesie, de qua loquimur, subditorum in marturinarum at annone pensione sive hospicii debito non bano sed soli episcopo respondere decernimus.” CD II. 327. sz.

³⁴ „Nos (...) servicii fidelitatem, quam nobis Baranus zagrabiensis decanus exhibuit, benignius attendimus, et in recompensationem eiusdem servicii terram ei dedimus...” CD II. 326. sz.; Baranus – a herceg 1202-es megerősítő oklevele szerint – már III. Bélától is részesült földadományban. MEZ I. 14. sz.; II. András 1217. évi oklevele (MEZ I. 32. sz.) felsorolja a dékán által a káptalannak adományozott javakat, melyek meglehetősen kiterjedt birtokgyűjtő tevékenységre utalnak. Baranusra l. IVANČAN, LJUDEVIT: Zagrebački kaptol (1093–1932). Croatia Sacra 2. (1932) 164., 222.

³⁵ CD II. 328. sz.

³⁶ Mog comesre l. SZABADOS, 1999. 102–103.

³⁷ SZABADOS, 1999. 96–97. (79. jegyz.) Szabados szerint nem zárható ki, hogy Imre említett 1199. évi privilégiuma, a báni jogkör szűkitése vezette Miklós bánt András oldalára. uo. 105.

³⁸ SZABADOS, 1999. 105.; CD II. 315. sz., 327. sz., 331. sz., MEZ I. 13. sz., Reg. Arp. 195. sz.

ségekívvül meglehetősen kevés az ide vonható adat).³⁹ Ezen túlmenően azonban 1201-es oklevelek is arra látszanak utalni, hogy ezekben az években a püspöki törekvés mindenekelőtt az egyház jogainak – lehetőleg minden oldalról történő – stabilizálása lehetett.

Imre király 1201-ben egy *magnum privilegium*-ot kibocsátva foglaltatta írásba a zágrábi egyház által (*monasterio zagrabiensi*) a püspökség alapítása óta, tehát mintegy száz év alatt szerzett birtokokra és jövedelmekre vonatkozó jogokat.⁴⁰ A diploma kiállítására Dominicus püspök sürgetésére került sor (*ad instanciam precum fidelis ac dilecti nostri Dominici venerabilis zagrabiensis episcopo*), különös jelentőségét pedig az adja, hogy első ízben született összeíró jellegű oklevél a zágrábi egyház javairól. Szempontunkból azonban az igazán említést érdemlő mozzanat az az újabb adomány, mellyel a király a jelen oklevél kiállításakor toldotta meg a már meglévő birtokállományt: a *Cahianyc* nevű szávai szigetről van szó, melyet az egyház ekkor kapott meg örök birtoklásra.⁴¹ A királyi donáció sajátossága abban rejlik, hogy rendelkezünk még egy, nagy valószínűséggel ugyanezen szigetre vonatkozó adománylevéllal. András herceg ugyancsak 1201-ben foglaltatta írásba a *Cagnis*-nak mondott szigetre vonatkozó adományát Domonkos püspök egyháza számára, mellyel ez esetben kifejezetten a királyi akarattal összhangban cselekedett.⁴² E mozzanat pedig arra utalhat, hogy a zágrábi főpap mindkét oldalról igyekezett körülbástyázni egyháza jogát a birtokra.

Áttekintve a zágrábi püspököt érintő adatokat, arra a következtetésre juthatunk, hogy Dominicus politikai szereplésének alapvető mozgatórugója a pontifikátusa idején már tetemesnek mondható egyházi birtokállomány feletti jogok, és mindenekelőtt az e birtokokon élő népek feletti adózásra és bíraskodásra vonatkozó püspöki joghatóság kiterjesztése és biztosítása volt.

³⁹ CD II. 326. sz., 328. sz., CD III. 7. sz.

⁴⁰ MEZ I. 13. sz.; KLAÍČ, 1982. 307.; DOBRONIC, 1951. passim; SZEBERÉNYI, 2001. 112–128.

⁴¹ „Item inter alia dedimus ecclesie, de qua loquimur, insulam Cahianyc in Sawa sitam perpetuo possidendam.” MEZ I. 13. sz.

⁴² „Nos igitur dicte deuocionis consideracione commoti, ad fratris nostri domini Hemrici illustrissimi Hungarorum regis ammonicionem et iustam petitionem, atque pias preces venerabilis sacerdotis dei Dominici videlicet Zagrabiensis episcopi, dedimus insulam, que Cagnis dicitur, Zagrabiensi ecclesie omni concussione et contradiccione remota possidendam ...” CD III. 7. sz.; A király és a herceg közti összhangra utal, hogy az oklevél – korábban szokatlan módon – Imre uralkodását is megemlíti a datációban. A *Cahianyc/Cagnis* egyezésre: ORTVAY, 1892. 696.

Ebben mindenekelőtt a 12. század végének instabil belpolitikai szituációja, tágabban véve pedig a délvidéki különkormányzati szisztéma kiforratlanságából fakadó körülmények játszottak kezére. Ezt támasztja alá, hogy a jogkiterjesztés rendre a báni hatáskör rovására történt. Ezzel pedig Domonkos püspök – amennyiben némileg kényszerűen továbbra is kitartunk a politikailag racionálisan cselekvő történelmi szereplőkről vallott közkeletű felfogás mellett –⁴³ inkább egyfajta politikai pragmatizmusról tett tanúbizonyságot, mintsem valamiféle „pártállásról”.

---

⁴³ Giovanni Levi, az olasz microstoria egyik legjelentősebb képviselője az Annales-ban 1989-ben az élettörténetek rekonstrukciójának problematikájáról írt tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy el kellene gondolkodnunk „a racionalitásnak azon a típusán, amelyet a történelmi szereplőkről fel kell tételeznünk, ha ábrázolni akarjuk őket”. Ez ugyanis – amint arra Levi rámutat – arra az előfeltevésre épül, hogy részint „a társadalmi szereplők hiánytalanul birtokában vannak az információnak”, másrészt abból a meggyőződésből táplálkozik, „hogy minden egyén azonos kognitív képességekkel rendelkezik, ugyanazoknak a döntéshozó mechanizmusoknak engedelmessé válik, és a nyereség vagy veszteség társadalmilag normálisnak tekintett és egységes mérlegelése alapján cselekszik. Ezek a sémák így egy teljesen racionális embert konstruálnak, aki nem ismeri a kételyt, nem bizonytalanodik vagy tehetetlenkedik. A legtöbb életrajz teljesen másként festene, ha nem kizárólag a nyereség maximalizálására törekvő szelektív racionalitást és cselekvést tételeznénk fel.” LEVI, GIOVANNI: Az életrajz használatáról. Korall 2. (2000) 90. (Czoch Gábor fordítása).

Az államalapítás korának néhány egyháztörténeti problémája

AS(E)RIK-ANASZTÁZ ÉRSEK ÉS SOBOTTIN KAPCSOLATA*

AZ ELSŐ EZREDFORDULÓ KÖRÜLI ÉVEKBEN számtalan írástudó foglalkozott a 997-ben mártírhalált halt, s két évvel később szentté avatott prágai püspök, Adalbert életének megörökítésével. Canaparius János és Querfurti Brúnó szentéletrajzai¹ mellett a legnagyobb figyelem kéréség kívül a *Passio Sancti Adalberti episcopi et martyris* című munkát övezte a német és lengyel középkorkutatásban.² Mára már Reinhard Wenskus német történétíró jóvoltából egy eléggé hihető kép alakult ki a mai formájában kivonatként értékelhető munka keletkezéstörténetéről. Eszerint Querfurti Brúnó *vitájának* elkészítése után egy szászországi német szerző kezdett hozzá a mártír prágai püspök életének és szenvedéstörténetének megírásához, amelyben vitatkozhatott Brúnó érseknek a korán elhunyt III. Ottó császár (983–1002) római politikáját bíráló állásfoglalásával. Ez a *Liber de passione martyris* egy lengyel klerikushoz kerülve jelentős átdolgozáson esett át: Adalbert szenvedéseinek és halálának lengyelországi hagyományanyagával egészítették ki, s elbeszélése bizonyos mértékig kontaminálódott az 1009-ben elhunyt Querfurti Brúnó mártíromságának körülményeivel. Ez az elveszett munka több, a 11. század elején alkotó krónikás kezébe is eljutott, a legismertebb közülük a Lengyelországgal szomszédos területen alkotó Merse-

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita prior. Edidit, praefatione notisque instruxit Hedvigis Karwasińska. Monumenta Poloniae Historica. Series nova IV/1. Warszawa 1962.; S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita altera auctore Brunone Querfurtensi. Edidit, praefatione notisque instruxit Hedvigis Karwasińska. Monumenta Poloniae Historica. Series nova IV/2. Warszawa 1969.

² Kiadása: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. (A továbbiakban: MGH. SS.) Tomus XV/2. Hannoverae 1888. 706–708.

burgi Thietmar. A napjainkig is fennmaradt *Passio Sancti Adalberti* az elkalódott mű liturgikus célú kivonata. Erről az is bizonyítható volt, hogy összeállítója vagy másolója dél-német (bajor) származású volt.³ A feltett *Liber de passione martyris* az 1000. év táján keletkezett, de napjainkra már elveszett német, ill. lengyel írásos emlékek közül a legvitatottabbak egyike, viszonya Thietmarhoz és a lengyel történetírás atyjához, a gall névtelenhez máig történeti polémiák tárgyát képezi.⁴

A ma is olvasható *Passio Sancti Adalberti* a korai magyar egyháztörténetnek is fontos forrása. Elbeszélése szerint Adalbert „a szász tartományból rövid idő után eltávozva a polan terület felé irányította útját, majd Meseritz helysénél szállást véve (*ad Mestris locum divertens*) ott monostort épített, s minél több szerzetest összegyűjtve As(e)riket (*Aschricumque*) – akit később Sobottin érsekévé szenteltek (*qui postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est*) – rendelte apáttá, hogy azokat kormányozza”.⁵

A hazai történetírás figyelmét természetesen As(e)rik személye és a Sobottin helységgel kapcsolatba hozott érseki mivolta keltette fel. A későbbi kutatást döntően befolyásoló állásfoglalást a 19. század végén Karácsonyi János tette meg. Nézete szerint „e szavakat: »archiepiscopus ad Sobottin consecratus est« helyesen csak így lehet lefordítani: »sobottini érsekké szenteltetett föl.« Du Cange szótárában, a régi római itinerariumokban számos példát találunk arra, hogy a latin az ily helyhatározó »ad« előjáróval azt akarja jelezni, a mit mi a helynevekből képzett melléknevekkel fejezünk ki. Tehát Sobottin nem azt a helyet jelenti, a hol a fölszentelés történt, hanem a hol Asztrik érseki széke állott”.⁶ Tételszerűnek tűnő megjegyzése után ő a rejtélyes Sobottint a Colocin elnevezés passióbeli eltorzulásának vélte, s Kalocsával azonosította. Terjedelmes kutatástörténeti bemutatót nem kívánunk előadni, így részletesen csak az utóbbi évtizedek állásfoglalásait meghatározó Györffy György nézetéről szólnánk. Sobottint ő is minden vita nélkül egy-

³ WENSKUS, REINHARD: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. Mitteldeutsche Forschungen 5. Münster-Köln 1956. 202–246., különösen 243–246.

⁴ BAGI DÁNIEL: Remény a királyságra. (A gnieznói találkozó „koronázási jelenete” a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával). Századok 137. (2003) 349–380., különösen 356–362.

⁵ MGH. SS. XV/2. 706. E sorok írójától származó magyar fordítása: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 100–101.

⁶ KARÁCSONYI JÁNOS: Kik voltak az első érsekek? Századok 26. (1892) 210.

házmegye, illetve pontosabban érseki székhely megjelölésének fogta fel, s a következő parafrázist adta: As(e)rik apát volt az, „akit utóbb *Sobottin*-i érsekké szenteltek”.⁷ Később is úgy határozta meg *Sobottint*, mint azon helyet, „ahová Anasztáz [esztergomi] érseket kinevezték”. A települést pedig számos munkájában Esztergomnak a Garam-torkolattal szemben fekvő révjével, ill. a körülötte elterülő városrésszel azonosította: „A rév mellett kialakult *szombat* napi vásárhely után nevezte a lengyel–német értesülésű Adalbert-passio a várost *Sobotin* néven”. A szláv *Sobot*-tőhöz nézete szerint a német -in képző társult.⁸

Györffy tekintélye meghatározta a későbbi magyarországi kutatást, magunk is a szenvedéstörténet vonatkozó részének 1999-ben megjelent, fentebb idézett fordításában a helymegjelölést As(e)rik érseki székhelyeként, neki főpapi címet adó településként fordítottuk. Az elmúlt évek-évtizedek során azért hazánkban is napvilágot látott néhány más vélemény: kalocsai érdekeltségű kutatók *Sobottint* a 11. század eleji veszprémvölgyi alapítólevélben szereplő, a Csepel-sziget végénél a Duna bal partján fekvő *Soboti* helységgel azonosították. A települést kiterjesztő értelemben a kalocsai Sárközzel hozták kapcsolatba, s így As(e)rik érseki székhelyének Kalocsát tartották.⁹ Püspöki Nagy Péter azt vetette fel, hogy a szenvedéstörténetben szereplő helységnév egy morvaországi települést jelent, ahol 999 és 1003 között a cseh-morva területeket akkor kézben tartó Vitéz Bolesław lengyel fejedelem alapíthatott egy rövid ideig fennálló érsekséget az általa Anasztáz személyétől elválasztott As(e)rik számára.¹⁰

Számunkra csak a közelmúltban vált nyilvánvalóvá, hogy a német történetírás már a 20. század eleje óta a tárgyalt passióbeli helyet a magyar kuta-

⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar egyházzervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 18 (1969) 199–225., különösen 201. (a továbbiakban: GYÖRFFY, 1969.)

⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest 1977., 2000.³ 97. (innen való a második idézet), 153. (a továbbiakban: GYÖRFFY, 1977.); Uő: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest 1963–1998. II. 245. (innen való az első idézet)

⁹ UDVARDY JÓZSEF: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln 1991. 25–26. 31. jz.; TÖRÖK JÓZSEF–LEGEZA LÁSZLÓ: A kalocsai érsekség évezrede. Budapest 1999. 10.

¹⁰ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon (1000–1301) I. Bratislava 1989. 48–49.

tástól egészen eltérően értelmezi. Györffy György munkái apparátusából ki-következtethetően bizonyosan ismerte a vonatkozó állásfoglalásokat, de valami okból nem tartotta szükségesnek azok közvetítését, a velük való polémiaát. Az új németországi szakirodalom viszont már Györffy munkásságát ismerve utasította el Sobottin Esztergomként, ill. As(e)rik székhelyeként való azonosítását. Tudomásunk szerint a mára már egyhangúnak számító, s Györffyyével ellentétes német tudományos pozíciót a magyar szakirodalomban egyedül Erdő Péter képviselte az 1990-es évek elején,¹¹ de állásfoglalása az elmúlt évek millenniumi kiadványaiban sem váltott ki visszhangot.

A napjainkban egységesnek tekinthető németországi álláspont kidolgozása felé az első lépéseket Hermann Gottlieb Voigt, Szent Adalbert és Querfurti Brúnó életének 20. század eleji monográfiája tette. Korábban Sobottint ő is Esztergommal azonosította,¹² de később változtatott nézetén. Ekkor a rejtélyes helynevet a ma a Szudéták lengyel oldalán fekvő Swidnica (korábban a sziléziai Schweidnitz) mellett fekvő Sobota-hegyre (Zobtenbergre), egy feltételezett pogány kori szláv kultushelyre értelmezte. Elképzelhetőnek tartotta, hogy a prágai püspökségnek a cseh hercegségen kívüli, lengyel fennhatóság alá került területeit a 990-es évek utolsó éveiben önálló egyházszervezettel látták el, s ennek főpapjává szentelték fel As(e)riket. Az ő Magyarországra való távozása után ez a missziós jellegű egyházi régió az 1000-ben alapított wrocław-i püspökségben nyerte el jogutódját.¹³

Voigt után két évtizeddel Konrad Schünemann foglalkozott a kérdéssel. Joggal utasította el Václav Chaloupecky azon kísérletét, amely a passió szövegét addig emendálta, míg Szent Adalbert magyarországi térítésének forrásává vált,¹⁴ de szkeptikus volt Voigt azon elképzelésével szemben is, amely Sobottint a wrocław-i püspökség elődjének tekintette. Hangsúlyozta, hogy az *ad Sobottin* kifejezés a felszentelés helyére, és nem az érseki székhelyre utal.

¹¹ ERDŐ PÉTER: A szentistváni egyházszervezés és Európa. In: Sanctus Stephanus et Europa – Szent István és Európa. Szerk. Hamza Gábor. Budapest 1991. 32–43., különösen 35–36. (Megjelent még: *Uő: Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest 2001. 173–181.)

¹² VOIGT, HERMANN GOTTLIEB: Der Verfasser der Römischen Vita des heiligen Adalbert. Prag 1904. 89.

¹³ VOIGT, HERMANN GOTTLIEB: Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer. Stuttgart 1907. 325–327.

¹⁴ CHALOUPECKY, VÁCLAV: Radla-Anastasius. Bratislava 1 (1927) 210–228., különösen 217. Nála az 'in Polaniam' helyett 'in Pannoniam', az 'ad Mestris' helyett 'ad montem Sancti Martini', s az 'ad Sobottin' helyett 'ad Strigonium' került a szenvedéstörténet szövegébe!

Magát a konszekrációt, amely által As(e)rik a magyarok érsekévé lett, III. Ottó császár gnieznói zarándoklatával hozta összefüggésbe.¹⁵

A következő lépést Mathilde Uhlirz tette meg II. Ottó és III. Ottó császári éveivel foglalkozó nagy munkájában. Ő As(e)rik-Anasztázt a szenvedéstörténet fentebb idézett helye alapján meseritzi, majd 997-től magyarországi, pécsváradi apátnak tekintette. Voigt nézetéhez csatlakozva Sobottint a Zobten-heggyel azonosította, s ami a legfontosabb, az *ad Sobottin* kifejezést Schünemannhoz hasonlóan a felszentelés helyeként értelmezte. A kérdés így csak az volt, hogy mikor kerülhetett sor As(e)riknek a magyarok egyházfőjévé való Szudéták-béli felszentelésére. Uhlirz átvette Schünemann elképzelését, miszerint erre alkalmat egyedül III. Ottó 1000 tavaszán tett gnieznói látogatása adhatott,¹⁶ ekkor a lengyel fejedelmi székhely felé való úton kaphatta meg a püspöki ordót a császár kíséretében lévő birodalmi püspököktől. A kutatónő persze ismerte azt az 1001. április 4-én Ravennában kelt oklevelet, ahol a császár és II. Szilveszter pápa környezetében említenek egy Anasztázt, a szklavaniai tartomány Szűz Mária-monostorának apátját.¹⁷ Ezt a személyt azonosnak tekintette a már egy évvel korábban érsekké szentelt As(e)rikkel, s apáti címét Pécsváradra magyarázta. A már érsekké szentelt, de mégis csak apátként szereplő főpapot a magyarországi térítés vezetőjének, István fejedelem Itáliába küldött követének tartotta, aki Rómában, majd a császári udvar elmenekülése után Ravennában tárgyalt magyar ügyekről. Ezután már pápai követként tért vissza Magyarországra és koronázta meg Istvánt. Uhlirz szerint ekkor már egyházi karrierje is a csúcspont felé közeledett, hiszen a már érseki ordinációt nyert As(e)rik Esztergom első főpapja lett, s évtizedekig vezette a magyar egyházat. Pályája így Adalbert féltestvéréhez, Radim-Gaudentiushoz hasonlóan alakult, akit már 999-ben felszenteltek „Szent Adalbert vértanú érsekévé”, de csak a császár gnieznói útja alatt, 1000 tavaszán foglalhatta el az újonnan alapított metropolitai széket. A kutatónő

¹⁵ SCHÜNEMANN, KONRAD: Ungarn in der Missions- und Kirchenpolitik der sächsischen Kaiser. In: Deutsch-Ungarische Heimatblätter 1 (1929) 65–71., 119–123., különösen 69–71.

¹⁶ A látogatásra legújabbán I. STRZELCZYK, JERZY: A gnieznói találkozó és az érsekség alapítása. In: Európa közepe 1000 körül. (Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok). Szerk. Alfried Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. 302–304.

¹⁷ *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Ed. Georgius Györffy. Budapestini 1992. 20–21.

a magyar kútforrásanyag ismeretében utasította el Domokos és Sebestyén esztergomi érsekségét.¹⁸

Már Györffy György nézeteit ismerve, Sobottinra vonatkozó elképzelését elutasítva képviselte a német történetírásban kidolgozott álláspontot Heinz Wolter, a 10–11. századi német birodalmi és itáliai zsinatok történetének feldolgozója, aki Percy Ernest Schramm híres könyve¹⁹ és Uhlirz III. Ottó-monográfiája alapján tárgyalta a császár itáliai éveit. Szerinte az 1001 januárjában Rómában tartott császári szinóduson vitatták meg a már a Zobten-hegyen érsekké szentelt As(e)rik pécsváradi apát, Henrik bajor herceg és mások jelenlétében a magyar egyházszervezés és koronakérés problematikáját. Az egy évvel korábbi lengyelországi érsekké szentelésre a kereszténység ügyének magyarországi előrehaladása adott lehetőséget. A zsinat után III. Ottó császár gyakran változó uralkodói jelzői közé bekerült az „és a szent egyházak legodaadóbb és leghívebb elterjesztője” (*sanctarumque ecclesiarum devotissimus et fidelissimus dilatator*) titulus is.²⁰ Wolter ezt is a magyar püspöki szervezet császári és pápai engedélyezésével hozta kapcsolatba. A Rávennába menekülő III. Ottót és II. Szilvesztert követte As(e)rik is, s az 1001 áprilisában megtartott szinóduson végleg lezárták a magyarországi egyházszervezés tárgyalását, jóváhagyták a már létesítés alatt álló esztergomi főegyház alapítását. Ezután az apát is hazatérhetett, ahol pápai beleegyezéssel 1001 augusztusának közepén királlyá avatták Istvánt. Az áprilisi zsinatról nem maradt fenn írásos bizonyíték, létezését II. Szilveszter pápa levelei, és a már említett, számos birodalmi előkelőt, remetét, felső-itáliai püspököt és az As(e)rikkel azonosnak tekintett Anasztáz szklavaniai apátot említő 1001. április 4-i ítéletlevél alapján feltételezte. A magyar királyság és egyháztartomány létrejöttéhez adott pápai beleegyezés hangsúlyozása és a Szent Péternek való országfelajánlás valóságának elfogadása nyilvánvalóan Györffy ha-

¹⁸ UHLIRZ, MATHILDE: Otto III. (983–1002). Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. 2. Berlin 1954. Exkurs XXII. Die Weihe des Aschericus zum Erzbischof ad Sobottin 566–571.

¹⁹ SCHRAMM, PERCY ERNEST: Kaiser, Rom und Renovatio: Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedanken vom Ende des Karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit. Leipzig 1929.

²⁰ Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Ottonis III. diplomata. Ed. Th. Sickel. Hannoverae 1893. 388. sz. (A továbbiakban: DO III.)

tása volt ebben a 1988-ban megjelent szakmunkában.²¹ Wolter felfogását a magyarországi szakmai közvélemény felé – miként már említettük – Erdő Péter közvetítette.

A fentebb vázolt német kutatói álláspont történeti szempontból többszö-
rösen vitatható. Elsőként teljesen valószínűtlennek tartjuk, hogy As(e)rik-
Anasztáz *abbas monasterii sancte Marie Sclavanensis provincie* címe Pécsvárad-
dal lenne azonos. A főpap sohasem volt a 10. század végén még nem is létező
pécsváradi monostor apátja, a titulusában szereplő helység minden bizonnyal
Meseritzcel (a lengyel Międzyrzecz) azonosítható.²² Az elképzelhető, hogy
1000 tavaszán As(e)rik-Anasztáz jelen volt a császár lengyelországi útján, de
az elképzelhetetlen, hogy ekkor érsekké szentelték volna a Zobten-hegyen.
Egyfelől a rejtélyes földrajzi objektum jóval több, mint száz kilométerrel dé-
lebbre helyezkedett el, mint III. Ottó Gnieznó felé tartó útvonala,²³ másfelől
ha már ekkor érsekké szentelték volna, 1001 áprilisában bizonyosan ezt
a címét, és nem apáti titulusát használta volna Ravennában. Azt éppen egy

²¹ WOLTER, HEINZ: Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056. Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen. Paderborn–München–Wien–Zürich 1988. 189–200.

²² A pécsváradi apátságot csak 1015-ben alapították, s 1037-ben szentelték fel. I. KRISTÓ GYULA: Szent István pécsváradi okleveléről. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged 2000. 307–321., különösen 313–316. As(e)rik-Anasztáz (ill. Querfurti Brunó) kapcsolatba hozása az apátsággal az 1000-es években a Dél-Dunántúlon végzett térítő tevékenységük eltorzult emléke lehet (az érsek esetleg Kalocsa főpapaként, a terület 1009 előtti megyésfőpásztorként működött itt). I. THOROCZKAY GÁBOR: Előszó. In: Katona István: A kalocsai érseki egyház története. I. rész. Fordította Takács József. A fordítást szakmailag ellenőrizte, és sajtó alá rendezte, az előszót és a kiegészítő jegyzeteket írta Thoroczky Gábor. Kalocsa 2001. XVII., XXIV. (a továbbiakban: THOROCZKAY, 2001.). A lengyel kutatásban is régi, de téves nézet a szenvedéstörténetben szereplő Mestris helység Pécsvárad, Vashegygel (Mons Ferreus) való azonosítása. I. pl. GRZESIK, RYSZARD: Die Ungarnmission des Hl. Adalberts. In: ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak. Ed. by Nagy, Balázs –Sebők, Marcell. Budapest 1999. 230–240., különösen 231., 237–238. 16. jz. Tagadja a Mestris=Pécsvárad-teóriát, s a monostorban Meseritzet látja: FRIED, JOHANNES: St. Adalbert, Ungarn und Ostmitteleuropa. Hrsg. V. Glatz, Ferenc. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Bd. 15. Budapest. 2002. 113–141., különösen 140. 105. lj.

²³ A császár Meissent északkeleti irányban elhagyva szláv területre ért, s Iluánál (ma Eulau am Bober) lépett lengyel földre, ahonnan újból északkeleti irányba fordulva érte el Gnieznót. I. FERDINANDY MIHÁLY: III. Ottó, a szent császár. Budapest 2000. 293.

német diplomából tudjuk, hogy Radim-Gaudentius 999 őszi felszentelése után, de még gnieznói székfoglalása előtt már „Szent Adalbert mártír érsekének” nevezte magát,²⁴ konszekrációja esetén As(e)rik sem tett volna másként. Az is bizonyos, hogy a főpapot ketten, Domokos és Sebestyén is megelőzték az 1001-ben felállított magyar egyháztartomány élén.²⁵

Hogyan képzel el a hazai történetírás As(e)rik-Anasztáz kezdeti magyarországi működését? Györffy György szerint a meseritzi apát a császár Gnieznóból való hazatértekor hagyhatta el Lengyelországot, ahol mellőzték a frissen felállított püspöki székek betöltésénél. III. Ottó kíséretében fél Európát bejárta 1000-ben, majd Itáliából pápai követként elhozta Istvánnak a koronát és az áldást. Az 1000–1001 fordulóján bekövetkezett királlyá avatás után tavasszal visszatért Itáliába, s Ravennából magával hozta az egyházszervezést jóváhagyó iratot.²⁶ Györffy elképzelését As(e)rik-Anasztáz pápai követségéről Gerics József megcáfolta.²⁷ A közelmúltban Kristó Gyula – e vonatkozásban a Hartvik-legendát is hiteles forrásként kezelve – a következő eseménymenetet rekonstruálta: az István fejedelem szolgálatába álló As(e)rik-Anasztáz 1001 tavaszán, egyszer kereste fel Itáliát, ahol részt vett a ravennai zsinaton, s onnan hozta el „az esztergomi érsekség létesítéséről szóló engedélyt és a koronát”. A magyar államalapítót így csak 1001. június 1-jén vagy augusztus 15-én koronázhatták meg.²⁸

As(e)rik-Anasztáz későbbi egyházi pályafutásáról megoszlanak a vélemények a hazai történetírásban: Györffy György és magunk elképzelhetőnek tartottuk esztergomi főpapsága előtti kalocsai működését,²⁹ Kristó Gyula vi-

²⁴ DO III. 339. sz.

²⁵ KRISTÓ GYULA: Az első esztergomi érsekekről. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 11 (1999) 3–4. sz. 7–18., különösen 16–18. (a továbbiakban: KRISTÓ, 1999.); THOROCZKAY GÁBOR: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Az I. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 1999. július 2.) előadásai. Szerk. Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged 1999. 129–142., különösen 135–137., 142. (a továbbiakban: THOROCZKAY, 1999.)

²⁶ GYÖRFFY, 1969. 216–221.; GYÖRFFY, 1977. 139–162.

²⁷ GERICS JÓZSEF: Szent István királlyá avatásának körülményeiről. Művészettörténeti Értesítő 33 (1984) 3. sz. 97–101. (Megjelent még: Szent István királlyá avatásának történetéhez. In: Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 28–36.)

²⁸ KRISTÓ, 1999. 11–13.; Uő: Szent István király. Budapest 2001. 52–59.

²⁹ GYÖRFFY, 1969. 221.; GYÖRFFY, 1977. 178., 180–181.; THOROCZKAY, 1999. 137–142.; THOROCZKAY, 2001. XIX–XXV. Magunk – Györffyvel ellentétben – As(e)rik-Anasztáz rövid ideig tartó pannonthalmi apátságát (1001–1002) is elképzelhetőnek tartjuk.

szont pannonthalmi apátnak, majd 1007-től hivatalba lépő esztergomi érseknek tekinti.³⁰ Azt azonban senki sem vitathatja, hogy a fentiek szerint őt Magyarországon szentelték püspökké, mégpedig az 1001–1007 közötti időszakban, a konszekrációk pedig három, 1001 után már bizonyosan létező hazai egyházmegye főpásztorai lehettek.³¹

Nyelvi szempontból azonban az említett német kutatóknál lehet az igazság. Az *ad praepositio* és egy helységnév kapcsolata – Karácsonyi János már idézett állásfoglalása ellenére³² – a (püspök)szentelésre vonatkozó igék környezetében szinte sohasem jelentette a felszentelt által birtokba veendő egyházat, egyházmegyét, a későantik és a középkori latinság ezt másképpen fejezte ki. Magunk részben számítógépes keresőprogram segítségével, amely a *consecrare*, ill. *ordinare* szavakra terjedt ki, a következő megoldásokat találtuk az egyház, egyházmegye számára való felszentelés kifejezésénél: az igék mellett az *in* előjáró + ablativus (esetleg a helységnév vagy az egyházmegye-név) áll,³³ kettős accusativus mellett az adott egyház nevének genitivusa következik,³⁴ ill. az *in episcopum* szókapcsolat + a helységnév mellék-

³⁰ KRISTÓ, 1999. 13–16.

³¹ 1001-ben már bizonyosan létezett az esztergomi főegyházmegye, valamint a veszprémi és győri püspökség, 1007-ig pedig megalapították az erdélyi és a kalocsai egyházmegyéket is. I. THOROCZKAY GÁBOR: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Budapest 2002. 482–494., Arra a korai középkorban is követett elvre, hogy a püspökszentelésnél két vagy három szentelő főpápnak kell jelen lennie, legújabbán I. SZUROMI SZABOLCS ANZELM: A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok a Dionysio-Hadriana Gyűjteményben. Kánonjog 2 (2000) 87–95., különösen 88–90.

³² Karácsonyi semmiféle bizonyító anyagot nem mutatott be.

³³ L. pl. a Laodiceai zsinat 55. kánonját: „*Ut episcopus non ordinetur in diocesi quae episcopum numquam habuit nisi cum uoluntate episcopi ad quem ipsa diocesis pertinet, ex concilio tamen plenario et primatis auctoritate.*” Ferrandus Carthaginensis: Breuiatio canonum. In: Concilia Africae (345–525). Ed. C. Munier. Corpus Christianorum. Series Latina 149. Turnholti 1974. 288.

³⁴ L. pl. „Postmodum tamen idem Radulfus, favente sibi domino Adriano papa, quia eius compatriota erat, ad ecclesiam assumptus Bethleemiticam, *episcopus eius ordinatus est loci.*” Guillelmus (Willelmus) de Tyro: Chronicon. Ed. R. B. C. Huygens et alii. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 63 A. Turnholti 1986. (a továbbiakban: Guillelmus de Tyro) 739.; „Hic Landoaldus sanctae Romanae aecclesiae presbyter fuit et quia sanctitate ut dictum est et scientia praeminebat a Martino papa Romanorum sancto Amando Traiectensium episcopo ad auxilium exercendae praedicationis deputatus ad Gallias uenit et *ordinatus Traiectensis aecclesiae archipresbyter* ibidem deo militabat sub sancto Amando epis-

névi formájának accusativusa szerepel.³⁵ A *consecrare, ordinare* mellett az *ad* előjáró konkrét helymegjelölésre (a szentelés templombéli helyszínére),³⁶ vagy szolgálatra, egyházrendi fokozatra (*ad ministerium, ad sacerdotium*)³⁷ utal. A *Corpus Christianorum* és néhány más forráskiadvány-sorozat egyes kötetekre kiterjedő vizsgálatunk során csak egy példát találtunk arra, hogy az *ordinare, consecrare* az *ad* praepositívóval a püspöki székhelyre utal, egy 5. századi afrikai zsinati aktát.³⁸ Átvizsgáltuk Merseburgi Thietmar krónikáját

copo et quia idem episcopus studio praedicandi se expedierat episcopali sarcina ipse uices episcopi diligenter et oportune supplebat et per nouem annos rexit aecclesiam episcopo uacantem donec Remaclus cathedram Traiectensis aecclesiae suscepit." Sigebertus Gemb-lacensis: Uita quinta Lamberti Leodiensis. In: Patrologiae cursus completus. Series Latina. Acc. J.-P. Migne. I-CCXXI. Parisini 1841–1864. CLX. 761. col.; „Beato igitur Athelwoldo a se educato et in praesulatu Wentoniae promotio ante se ad coelestia praemisso piissimus ei que usitatissimus Andreas per uisum astitit apostolus hoc oraculo usus: *abbatem nomine Elfegum Wentoniae consecrabis episcopum.*” Adalardus Blandiniensis: Uita Dunstani Can-taurensis. In: Memorials of Saint Dunstan. Ed. W. Stubbs. Rerum Britannicarum medii aevi scriptores 63. London 1874. 61.

³⁵ L. pl. „Hic Anglicus natione, de castello Sancti Albani, apud Avinionem civitatem Pro-vincie in Arelatensi diocesi abbas fuit canonicorum regularium in ecclesia Sancti Rufi, unde ad ecclesiam Romanam a domino Eugenio, bone memorie, vocatus *in episcopum Al-banensem ordinatus est*, Nicholaus nomine.” Guillelmus de Tyro 745.

³⁶ L. pl. „Ceterum exceptis quinque suum Papam habere uolentibus, priores cardinales cum reliquis cardinalibus ad quos cum clero Romano Pontificis spectat electio, diacones cum subdiaconibus et cunctis Ecclesie Romane ordinibus, archipresbyteri et abbates cum omni Romane urbis clero et populo, qui apud sanctum Marchum conuenerant, obitum Pape ex-pectantes, ut eum, sicut mos est, <secundum> antiquam Romani ordinis normam hono-rifice sepelirent, audito quia Papa Honorius iam esset mortuus et sepultus, deliberato con-silio expetente populo cum honoratorum consensu pari et communi uoto dominum Pet-rum filium Petri Leonis, kardinalem presbiterum tituli sancti Calixti, in Papam Anacle-tum prestante Domino unanimiter concorditer ac feliciter elegerunt, et ad beati Petri apostoli basilicam in hymnis et laudibus, sicut consuetudo Ecclesie est, per uiam sacram deduxerunt atque in sacratissimam eius cathedram imponentes secunda dominica Quadra-gesime uenerabilis senex P. Portuensis episcopus et plures diuersarum regionum episcopi *eum in Romanum Pontificem ad altare beati Petri celeberrime consecrarunt.*” Historia Com-postellana. Ed. E. Falque Rey. Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis 70. Turn-holti 1988. 457.

³⁷ L. pl. Statuta ecclesiae antiqua c. a. 475: „(iv) diaconus cum ordinatur, solus episcopus, qui eum benedicit, manum super caput illius ponat, quia non *ad sacerdotium, sed ad ministe-rium consecratur.*” Concilia Galliae (314–506). Ed. C. Munier. Corpus Christianorum. Se-ries Latina 148. Turnholi 1963. 181.

³⁸ „Habetdeum episcopus dixit: *»praecessor meus ad marazanensem locum ordinatus est.«*” Gesta conlationis Carthaginensis anno 411. Ed. S. Lancel. Corpus Christianorum. Series

is a fenti szempontból, hiszen ő is hasznosíthatta a szóban forgó szenvedéstörténet előképéül szolgáló írásművet. Megfigyelésünk szerint a krónikás kettős accusativusos szerkesztést használt egy egyház számára való felszentelés kapcsán (ilyenkor az egyházmegye neve az *ecclesiae* főnévi birtokos eset mellett melléknévi formában és természetesen genitivusban szerepel),³⁹ illetve dativusszal szerepeltette az adott területet,⁴⁰ de nem alkalmazta az *ad* + helységnév accusativusa formációt.

Mit jelenthet akkor a tárgyalt *ad Sobottin* kifejezés? Nézetünk szerint az *ad* itt ugyanabban a jelentésben áll, mint néhány tagmonddal korábban. Ott az *ad Mestris locum* „Meseritz helységnél” jelentést hordoz, tehát vizsgált kifejezésünk értelme: „Sobottinnál”. Hogy miért nem tette ki a passió szerzője (-másolója?) a Sobottin mellé is a *locus* értelmezőt, arra nem tudunk válaszolni, talán (görögös) accusativusnak érzékelte. A fentiek alapján tehát a szókapcsolat As(e)rik-Anasztáz Magyarországon történt püspöki (érseki) felszentelésének helyszínére utalhat, ez pedig történeti okokból csak Esztergom lehetett. Ennélfogva Györffy György évtizedekkel korábban megfogalmazott nézete bizonyos módosításokkal fenntartható, a szenvedéstörténet vonatkozó helyének pontos magyar fordítása pedig a következő: Adalbert „Meseritz helységnél szállást véve ott monostort épített, s minél több szerzetest összegyűjtve As(e)riket – akit később *Esztergomban* érsekké szenteltek – rendelte apáttá, hogy azokat kormányozza”.⁴¹

Latina 149 A. Turnholti 1974. 114. A további szövegkörnyezetből kiderült, hogy itt püspöki székhelyről van szó.

³⁹ L. pl. II. 22.: „Archiepiscopus autem, a clero et omni populo magnifice susceptus, in his festivis diebus consecravit Bosonem Merseburgiensis ecclesiae pastorem I., Burchardum Misnensis ecclesie provisorem I., Hugonem episcopum Citicensem I., Havelbergensis ecclesiae custodem I. his Tudonem coaptavit prius consecratum: omnes hos subieccionem sibi suisque promittentes successoribus, disposita singulis quibusque parrochia speciali.” Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Edd. R. Holtzmann–W. Trillmich. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe IX. Darmstadt 1957. (a továbbiakban: Thietmari... Chronicon) 56.

⁴⁰ L. pl. II. 22.: „Sed visa quadam epistola, quae clanculum sibi deferebatur, omisit Aethelbertumque Treverensem, professione monachum, sed Rusciae prius ordinatum presulem et hinc a gentilibus expulsum, ad archiepiscopatus apicem, inclitum patrem et per omnia probatum, anno dominicae incarnationis DCCCCLXX° XV. Kal. Nov. apostolica auctoritate promovit.” Thietmari... Chronicon 56.

⁴¹ Itt köszönöm meg dr. Adamik Béla (ELTE Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék) és Rihmer Zoltán szíves segítségét a számítógépes szövegkereső-program alkalmazásához.

Adalékok Hermány nembeli Lampert országbírói működéséhez

KÁROLY RÓBERT URALMÁNAK első évtizede királyi hatalmának elismertetésével telt el. 1309 folyamán végre sikerült Gentilis pápai legátus hathatós segítségével a tartományurakat Anjou Károly mellé állítani, így 1310 augusztusában immár harmadszorra, de végre a Kán Lászlótól visszaszerzett Szent Koronával is megkoronáztathatta magát, ezzel formálisan is legalizálva megszerzett hatalmát.¹

A király szándéka az volt, hogy az évtizedes zűrzavart szilárd rend váltsa fel, ezt kormányalakításának ténye is mutatja. Míg 1310 előtt Csák Máté, Aba Amadé, Borsa Kopasz és Ákos István is nádornak címezte magát, és saját területükön gyakorolták is e jogkört, addig az országbírói és egyéb méltóságok nem voltak betöltve. A harmadik koronázást követő időkből azonban egy széles kormányzó garnitúra tagjai bukkannak fel a forrásokban.²

A tartományurak és a király közötti egyezség azonban rövid ideig tartott. Már 1311 folyamán Csák Máté pusztítva Buda kapujáig jutott előre, és ezzel utat nyitott Károly Róbert uralkodásának második szakaszához, amely 1311-től 1323-ig tartott, és a tartományurak elleni háborúk jegyében telt.³ I. Károly 1311-től adatolható első országbírója, Csák nembeli János is nemsokára,

---

¹ KRISTÓ GYULA–BARTA JÁNOS–GERGELY JENŐ: Magyarország története. Előidőktől 2000-ig. Budapest 2002. (a továbbiakban: KRISTÓ, 2002.) 117–119. (A vonatkozó rész Kristó Gyula munkája).

² Borsa Kopasz maradt az egyedüli nádor, Kán László erdélyi vajdaságát megtarthatta, az elhunyt Kőszegi Henrik helyén Babonics István lett az új szlavón bán. Csák Mátét a tárnokmesteri méltósággal próbálta a király maga mellé állítani. Csák fia János országbíró, Kőszegi János lovászmester, Rátót Domokos királynéi tárnokmester, Borsa Kopasz veje, Mojs fia Mojs pedig pohárnokmester az 1310-es évek elején. ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122. (1988) 94–95.

³ KRISTÓ, 2002. 119.; KRISTÓ GYULA: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). Századok 137. (2003) 300–301.

1315-re bizonyosan nagyhatalmú rokonának, Máténak pártjára állt át, s ez kényszeríthette az uralkodót arra, hogy amint arra egy 1313 szeptember 29-én Budán kiállított, *intitulatio*jában Lampert mester királyi országbíró és csánádi ispánt megnevező oklevél mutatja,⁴ Csák nembeli János mellett (helyett?) egy új országbíró nevezzen ki.⁵

Az új országbíró, Hermány nembeli Lampert 1324-ben bekövetkezett haláláig viselte megszakítás nélkül a *iudex curie domini regis*, vagyis az országbíró tisztjét. Egy olyan időszakban állt egy békebeli állapotokat feltételező hivatal élén, mikor az esetleges ellentéteket éppen nem a szóbeli meggyőzés, hanem a kard révén oldották meg. A királynak egy-egy oligarcha ellen többször is hadba kellett vonulnia.

Éppen Lampert országbíró tisztségviselésének első éveiben, a legsúlyosabb harcok kezdetén, 1315-ben I. Károly a királyi székhelyet a kevésbé biztonságos Budáról a nehezen megközelíthető Temesvárra helyezte át. Erdélyben azonban kiújultak a zavargások, északkelet Magyarország a Borsák és az Amadé fiak, a Dunántúl és a Felvidék északnyugati része pedig a Kőszegiek és Csák Máté révén okozott gondot az uralkodónak, egészen utóbbinak az 1321. év folyamán bekövetkezett haláláig. A konszolidáció kezdetét az Adriai-tenger-melléki Šubićok, illetve a szlavóniai Baboníciók 1322–1323 folya-

⁴ Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre–Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: AO.) I. 325.; Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. III–VIII. Szerk.: Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula. Budapest–Szeged 1990–2000. (a továbbiakban: Anjou-oklt.) III. 610. sz.

⁵ A kérdőjel az ügyben azért indokolt, mivel Csák nembeli János a következő év folyamán is adott még ki oklevelet, így Engel Pál és Bertényi Iván eltérő álláspontra jutott az említett oklevél kérdésében. Engel szerint a dátumsorban elírás történt, így az oklevél 1314-es keltezésű, Bertényi Iván pedig úgy érvel, hogy egy rövid ideig két országbírója volt a királynak. Jelen dolgozatnak nem célja a kérdésben állást foglalni, az azonban bizonyos, hogy Csák János elpártolása mind a letételre, mind az esetleges kivárára indokot adhat, hiszen a „pálfordulások” nem voltak szokatlanok a zűrzavaros korszakban, a tűrés és megbocsátás keresztényi erényeit is gyakrabban kellett a század első két évtizedében uralma fenntartása érdekében Károly Róbertnek gyakorolnia, mint a későbbi konszolidációs években. KRISTÓ GYULA: I. Károly főúri elítje (1301–1309). Századok 133. (1999) (a továbbiakban: KRISTÓ, 1999.) 51–52.; KRISTÓ GYULA: I. Károly (Károly Róbert). In: Magyarország egyes házi királyai (1301–1526). Szerk.: Kristó Gyula. Szeged 2003. 36.; TÓTH ILDIKÓ: Károly Róbert első országbírója. (Adalékok Csák János országbírói működéséhez). In: Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Szerk.: Homonnai Sarolta–Piti Ferenc–Tóth Ildikó. Szeged 1999. (a továbbiakban: TÓTH, 1999.) 6. lábjegyzet.

mán történt leverése jelentette. Ekkor költözött át a királyi székhely is Temesvárról Visegrádra.⁶

Az állandó harcok, a stabilitás hiánya tehát Hermány nembeli Lampert szinte egész tisztségviselési ideje alatt jellemezte az országot. Jelen dolgozat nem vállalkozik Lampert országbíró működésének teljes bemutatására, annál is inkább, hiszen Bertényi Iván alapvető kutatásokat végzett e témában,⁷ csupán abból a szempontból kívánja vizsgálni működését, hogy milyen tulajdonságokkal megáldott ember állt élete válságos időszakában I. Károly mellett, illetve hogyan működött a háborús viszonyok közepette a béke, vagyis a bírói ítélkezés fóruma. Valóban az ország bírāja volt-e ilyen helyzetben az országbíró, vagy inkább „csak” a *iudex curie domini regis*, a Csák János működése alatt megkezdődött pozitív változások milyen irányban módosultak – ha módosultak – Károly Róbert második országbírójának hivatali idejében?

A kérdések felvetését indokolja, hogy elődjével szemben Hermány nembeli Lampert országbírói tisztségviselése idejére vonatkozóan ránk maradt okleveles adatok száma ugrásszerűen megnő. Míg elődje hivatalviselési idejéből csupán tíz irat maradt fenn, addig Lampert országbírónak 161 okleveléről van tudomásunk.⁸ A konkrét személyükre vonatkozó adatok száma ezzel éppen fordítottan arányos.

Lampert elődje az első olyan országbíró, akinek politikai szerepléséről bővebb adataink vannak, kalandos életpályát futott be. Az először Vencel párthíveként feltűnő Csák nembeli Csák fia János 1307-ben részt vett Werner fia László oldalán Buda Károly Róbert kezére juttatásában, majd a király mellett eltöltött fél tucat év után, mikor érdemei jutalmaként az országbíró címet is elnyerte, egy hirtelen váltással távoli rokona, a leghatalmasabb oligarcha, trencsényi Csák Máté oldalára állt, és mellette haláláig kitartott, magára vonva ezzel a király haragját.⁹

⁶ KRISTÓ, 2002. 120–121.

⁷ BERTÉNYI IVÁN: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest 1976. (a továbbiakban: BERTÉNYI, 1976.) 64–67.

⁸ Csák János tíz okleveléből hat eredetiben, három átiratban, egy pedig említésben maradt fenn, ezzel szemben Lampert országbíró 161 okleveléből 68 eredeti, 13 átirat, 22 tartalmi átirat, 56 említés, továbbá egy-egy oklevél regisztrumban, illetve kiadásban maradt az utókorra.

⁹ TÓTH, 1999. 143.

Ezzel szemben Hermány nembeli Lampert egy igazi „szürke eminenciás” képét mutatja a ránk maradt források alapján, egy valódi hivatalnokot, aki feladatát mindig hűséggel és pontosan ellátta, néha talán túlbuzgóan is. Országbíróként és csanádi ispánként jelenik meg először a forrásokban az 1310-es évek közepén, majd országbírói méltósága mellett 1321-től, Csák Máté halála után nyitrai ispán és tapolcsányi várnagy, 1323-tól zalai ispán.¹⁰ Temes megyei birtokos, aki ha kell birtokokat cserél 1319 folyamán Temes megyében a királlyal,¹¹ vagy birtokba iktatásnál helyettesíti uralkodóját 1323-ban Csák Máté egykori területén, Nyitra megyében.¹² Többször is elkíséri Károlyt hadjáratai során,¹³ sőt halála is ekkor következik be, az 1324. évi erdélyi hadiesemények közben. Mint Piti Ferenc tanulmányában kimutatta, július első napjaiban (4–5. körül) a Küküllő folyó mellett betegágyban éri el a végzet, még utolsó erejével azonban végakaratot tud tenni az örökösök vigasza nélkül távozó férfi.¹⁴

¹⁰ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest 1996. 6.

¹¹ Dl. 91 197.; Anjou-oklt. V. 479. sz.

¹² A király 1323. május 8-án kelt oklevelében felajánlasként, hogy elsőszülött fia betegségéből meggyógyuljon hű nemesének egykori birtokait visszaadta, nevezetesen Tamás fia Tamásnak és Kornél fiainak a Vág folyó melletti Barnóc birtokot. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. (a továbbiakban: HHStA.) Erdődy család levéltára. Oklevelek 68.; Anjou-oklt. VII. 175., illetve 360. sz.

¹³ Erről tanúskodik az 1316. június 21-én a Tolna megyei Tamásivár mellett keltezett oklevele (HHStA. Erdődy család levéltára. D. 52. A. (6. 3. 9.), Anjou-oklt. IV. 295. sz.). 1317. október 25-i oklevélben (Dl. 50 657, Anjou-oklt. IV. 608. sz.) a Komárom vára elleni ostrom idején a király közvetlen környezetében találjuk, 1318. augusztus 6-án Győrben keltez oklevelet (Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér) VIII/7. 124., Anjou-oklt. V. 231. sz.), illetve 1318. november 29-én a Somogy megyei Szentlőrincen. A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus senioris comitum Zichy de Zich et Vásónkeő. I–XII. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghegyi Dezső. Pest–Budapest 1871–1931. (a továbbiakban Zichy) I. 161., Anjou-oklt. V. 319. sz.) A II. Uroš István szerb király elleni hadjárat idején születtek az 1319. augusztus 8-án Péterváradon (Zichy I. 169–170., Anjou-oklt. V. 559. sz.), illetve az 1318. augusztus 19-én Szávaszentdemeteren (Fejér VIII/5. 110–111., Anjou-oklt. V. 563. sz.), továbbá az 1318. szeptember 22-én Heeng-en (Dl. 91 190, Anjou-oklt. V. 591. sz.) keltezett iratok, az 1322–23-as horvátországi hadjárat során pedig az 1322. október 2-án Zágrábban (AO. II. 50–51., Anjou-oklt. VI. 788. sz.), illetve 1323 első hónapjaiban Körösön (Dl. 101 660, Anjou-oklt. VII. 31. sz.) keltezett oklevelet.

¹⁴ PITI FERENC: Okleveles adatok az 1324. évi országbíróváltáshoz. Fons 4. (1997/2) 248–249.; AO. II. 147–148.; Anjou-oklt. VIII. 347. sz.

A korszakra oly jellemző nyílt erőszak szinte teljesen hiányzik életéből. Halkan jött és csöndesen távozott, a halálát először említő 1324. július 8-án kelt oklevélben szinte tetten érhető Becsei Imre szervieneseinek felháborodása a budafelhévízi konvent előtt amiatt, hogy az országbíró halála okán perüket nem tudták megtartani, bár ők a kijelölt időpontban pontosan megjelentek.¹⁵ Tehát első és utolsó megjelenésében is országbíró volt, aki munkáját közmegebecsülésnek örvendővé végezte, s az általa kiadott, bár mások ügyében szóló oklevelek talán többet árulnak el személyes érdemeiről, mint bármi más „izgalmasnak” minősített tényanyag.

A király választása nem érdemtelen emberre esett, Lampert azoknak a király céljaira igen alkalmas embereknek sorát nyitja meg az országbírói méltóságban, akik – mint utódai, Köcski Sándor és Nagymartoni Pál – nagy szervezőkészségről tettek tanúbizonyságot. Oklevelei rendkívül szerteágazó, sokoldalú bírói tevékenységről tanúskodnak. Hiteles helyekhez intézett, idézést elrendelő, a peres fél meg nem jelenése miatt kiállított iudiciális, bírságfizetést nyugtató, halasztó, birtokbaiktatást elrendelő, valamint ítéletleveleket egyaránt ismerünk tőle. Ítéletlevelei vitás birtokügyben, illetve hatalmaskodásokban hozott végső döntéseket tartalmaznak, de bizonyítást odaítélő, valamint a bizonyítás módját megállapító ítéletei is maradtak ránk.¹⁶

Országbírói működéséről fennmaradt oklevelei számát és tartalmát figyelve két korszakot különíthetünk el. A kezdeti évek kevés számú fennmaradt oklevelei után az 1319-es év fordulópont, ettől kezdődően a fennmaradt iratok száma többszörösére nő.¹⁷ Ezzel együtt az oklevelek tartalmilag is változáson esnek át. Míg tisztségviselése első feléből jobbra bírság- és perhalasztó,¹⁸ bírságoló¹⁹ és a felek meg nem jelenését igazoló²⁰ oklevelek ma-

¹⁵ Dl. 86 965, Anjou-oklt. VIII. 341. sz.

¹⁶ BERTÉNYI, 1976. 64–65.

¹⁷ 1313-ból kettő, 1315-ből négy, 1316-ból újra csak kettő, 1317-ből nyolc, 1318-ból kilenc oklevél hagyományozódott az utókorra, ezzel szemben 1319-ből huszonhat, 1320-ból tizennyolc, 1321-ből huszonhét, 1322-ből huszonkettő, 1323-ból harminc, az 1324-es évből pedig július elején bekövetkezett haláláig tizenhárom okirat maradt ránk.

¹⁸ Az 1318-as évből több halasztás is maradt fenn, így március 29. (Zichy I. 159., Anjou-oklt. V. 90. sz.) július 14. (HHStA. Erdődy család levéltára 59., Anjou-oklt. V. 212. sz.) augusztus 6. (Fejér VIII/7. 124., Anjou-oklt. V. 231. sz.) és november 29. (Zichy I. 161., Anjou-oklt. V. 319. sz.).

radtak fenn, illetve hiteles helyi jellegű tevékenységére van adat, amennyiben birtokrészt adnak zálogba előtte,²¹ addig a fajsúlyosabb, ítélettel záródó ügyek az 1320-as évekből maradtak ránk, amikor konszolidálódtak a belső viszonyok.²² Élete utolsó éveiben kelt okleveleiben hangsúlyozza is, hogy az ország szokása szerint oklevélbizonyítás, eskü, illetve bajvívás útján lehet ítélni. Fajsúlyosabb esetekben az esküt és a bajvívást jelöli meg bizonyítás gyanánt, melyekre szép számmal van is példa oklevelezési gyakorlatában.²³

¹⁹ 1317. november 17. (AO. I. 463–464., Anjou-oklt. IV. 637. sz.) 1317. december 3. (Dl. 40 389, Anjou-oklt. IV. 650. sz.) 1318. február 13. (Dl. 40 389, Anjou-oklt. V. 31. sz.) 1318. december 22. (Dl. 40 389, Anjou-oklt. V. 338. sz.)

²⁰ 1315. november 25. (HHStA. Erdődy család levéltára D. 52., Anjou-oklt. IV. 186. sz.) 1317. június 14. (AO. I. 463., Anjou-oklt. IV. 493. sz.)

²¹ 1315. július 8-án kiadott oklevélben. Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk.: Nagy Iván, Paur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Véghegyi Dezső. I–VIII. Győr–Budapest 1865–1891. VII. 372., Anjou-oklt. IV. 118. sz.

²² Az 1320-ban több ügyben is adott ki oklevelet, így január 15-én (Fejér I/2. 280–283., Anjou-oklt. V. 678. sz.) április 6-án (Géresi Kálmán: A Nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. I. Budapest 1882. 49–50., Anjou-oklt. V. 751. sz.) július 24-én (Dl. 40 389, Anjou-oklt. V. 866. sz.) 1321-ben (Dl. 2460, Anjou-oklt. VI. 390. sz.) 1322 folyamán február 9-én (Kubinyi Ferenc: Oklevelek hontvármegyei magán-levéltárakból. Diplomatarium Hontense. I. Budapest 1888. (a továbbiakban: Kub.) 72–73., Anjou-oklt. VI. 444. sz.) február 10-én (Kub. 69–72., Anjou-oklt. VI. 446. sz.) március 10-én (Df. 201 007, Anjou-oklt. VI. 479. sz.) június 13. után (Dl. 4481, Anjou-oklt. VI. 630. sz.) július 15-én (AO. II. 29–35., Anjou-oklt. VI. 688. sz.) 1323-ban május 8-án (Dl. 101 660, Anjou-oklt. VII. 178. sz.) szeptember 19-én (Df. 285 888, Anjou-oklt. VII. 464. sz.) december 10-én (Zichy I. 244–245., Anjou-oklt. VII. 649. sz.), illetve 1324 folyamán február 20-án (Df. 238 670, Anjou-oklt. VIII. 73. sz.), továbbá 1324 július elején bekövetkezett halála előtt (AO. II. 156., Anjou-oklt. VIII. 340. sz.) is adott ki ilyen tartalmú iratot.

²³ „...verum quia ex hungarici regni approbata consuetudine vniuerse cause quomodolibet emergende iuxta sententiam iudicariam exhibicione instrumentorum, deposicione iuramentorum et pugilum congressione decidi solent et terminari, speciales vero testimony produccione conprobate solummodo horum duorum articulorum decisione scilicet deposicione iuramenti uel pugilum congressione consuerunt terminari...” Zichy I. 203–205. Párbajt említenek bizonyításképpen az 1320. április 6. előtti (Pesty Frigyes–Ortvay Tivadar: Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez I. 1183–1430. Pozsony 1896. (a továbbiakban: Temes) 20., Anjou-oklt. V. 744. sz.) az 1322-ben február 9-én (Kub. 72–73., Anjou-oklt. VI. 444. sz.) február 10-én (Kub. 69–72., Anjou-oklt. VI. 446. sz.) május 1-jén (Kub. 75–76.; Anjou-oklt. VI. 553. sz.) kelt oklevelek. Eskü a bizonyítás módja az 1319. augusztus 1-je előtt kiadott két iratnak (Temes 26., Anjou-oklt. V. 551. sz.; AO. 536., Anjou-oklt. V. 553. sz.) 1321. november 23-án (Zichy I. 203–205., Anjou-oklt. VI.

Így a század nagy változása, az alaki bizonyítás (eskü, bajvívás) helyett megjelenő okleveles bizonyítás csak kisebb ügyekben lehetett az országbíró előtt még ekkor döntő tényező.

Lampert bírói hatásköre városok és nemesek, egyházi és világi személyek birtokpereire egyaránt kiterjedt. Területi illetékessége fokozatosan alakult csak ki. Elődje, Csák nembeli János alatt, az 1310-es évek elején az országbíró területi hatásköre az egész országot lefedte, a fennmaradt oklevelek mind budai keltezésűek. 1311-ben a gyulafehérvári, illetve a győri káptalant szólította fel a korábbi országbíró vizsgálatra, Csák János 1313-as oklevelei Valkó megyei területeket, illetve a fehérvári, a veszprémi és a szepesi káptalan vonzáskörzetét érintették. Fennmaradt ítéleteiből több is tartományúri különállás bíróságán kezdődött. Csák János nem volt nagyhatalmú előkelő, birtokai Nógrád, Pest, Szolnok és Hont megyékben feküdtek, tehát nem az oklevelekben említett perben álló felek területén, így pártatlanul ítélezhetett. Az országbírói tisztség az 1310-es évek elején történt felújítása tehát a tartományurak elleni harc békés kezdetét jelentette, azok szuverén igazgatszolgáltatásának megszűnését.²⁴

Lampert országbíró ezzel szemben nem „örökölt” meg tartományúri különállás bíróságán kezdődött ügyeket, a legkorábbi budai keltezésű okleveleit²⁵ leszámítva ítéletei döntő többségét Temesvárról keltezte adatolhatóan 1317-től 1322-ig.²⁶ Ettől kezdve az új királyi központ, Visegrád közelében, Budafelhévízen adta ki utolsó okleveleit.²⁷

314. sz.) 1322. január 25-én (Dl. 2087, Anjou-oklt. VI. 423. sz.) 1322. március 17. előtt (Bátori Lajos: Adatok Zala megye történetéhez. I–V. N.-Kanizsa 1876–1878. (a továbbiakban: Bátori, AZMT.) I. 97., Anjou-oklt. VI. 484. sz.) 1323. július 1. és augusztus 29. között (Df. 285 888, Anjou-oklt. VII. 332. sz.) 1323. augusztus 27. előtt (Dl. 57 267, Anjou-oklt. VII. 425. sz.) 1324. február 24-én (HHStA. Erdődy család levéltára 80., Anjou-oklt. VIII. 80. sz.) 1324. május 15-én (Fejér VIII/7 160–162., Anjou-oklt. VIII. 155. sz.).

²⁴ Tartományúri különállás bíróságán kezdődött egy 1311-es, a győri káptalan hiteleshelyi tevékenységével folyó ügy Kőszegi Miklós, királyi tárnokmester, soproni comes előtt, egy 1313. augusztusi végítéletű súlyos hatalmaskodási per Csák Ugrin tárnokmester, valkói comes és Péter valkói curialis comes bíróságán, valamint egy 1314-es birtokper Amadé nádor albírája, Pál comes előtt. TÓTH, 1999. 147–148.

²⁵ 1313. szeptember 29. (AO. I. 325., Anjou-oklt. III. 610. sz.) 1315. szeptember 11. (HHStA. Erdődy család levéltára D. 49., Anjou-oklt. IV. 152. sz.) 1315. november 25. (HHStA. Erdődy család levéltára D. 52., Anjou-oklt. IV. 186. sz.)

²⁶ Az első temesvári datálású oklevél 1317. december 15-én kelt (Dl. 31 181., Anjou-oklt. IV. 658. sz.), az utolsó pedig 1322. július 15-én (AO. II. 29–35., Anjou-oklt. VI. 688. sz.). Te-

Csanádi ispánként Temes megyében volt birtokos,²⁸ 1316 folyamán csak Temesvár közeli, a Tisza és a Maros mellett fekvő birtokok ügyében járultak színe elé.²⁹ Az általa utasított hiteleshelyek mind Temesvár közvetlen közelében lévők voltak, döntően a váradi, illetve kissé távolabb az egri káptalan járt el országbírói utasításra. Magyarázható ez azzal, hogy a király által ellenőrzött terület az 1310-es évek közepén, második felében döntően az Alföldet jelentette, hiszen 1315-ben meghalt Kán László, de az erdélyi zavargások 1321-ig elhúzódtak. A tiszántúli részeken Borsa Kopaszt 1314–15-ben, majd 1317-ben győzte le, ugyanakkor, mikor az Amadé fiak északkelet-magyarországi uralmát is végleg le tudta törni. Az Al-Duna-környéki Vejtehi Teodor ellen 1316-ban, Petenye fia Péter ellen 1317-ben harcolt a király. A váradi és az egri káptalan dominanciája akkor is megmaradt, mikor az országbíró székhelyét Budafelhévízre tette át.³⁰

Ugyancsak kezdettől nagy fontosságúak voltak a szerémségi területek, ezek I. Károly uralkodásától kezdve a nagyhatalmú tárnokmester, Csák Ugrin, valkó, szerémi, pozsegi, baranyai és bácsi *comes* révén a királyhoz feltétlenül hű területek voltak.³¹ Az Amadé fiak legyőzése után jelenik meg 1317-től többször a jászói és a leleszi konvent mint kiküldött,³² illetve az

---

mesvár fontosságát mutatja, hogy a három budai keltezésű oklevéllel szemben az új királyi székhelyen negyvennyolc iratot állított ki, vagyis Lampert hivatali működésének legfontosabb helyszínéről van szó.

²⁷ Az első budafelhévízi oklevél dátuma: 1323. március 22. (Zichy I. 228., Anjou-oklt. VII. 78. sz.) Budafelhévízen huszonegy oklevelet keltezett az országbíró, de már a későbbi bírósági hely, Visegrád is megjelenik egy 1323. október 22-i (Dl. 57 269, Anjou-oklt. VII. 517. sz.), illetve egy 1324. február 20-i (Df. 238 670, Anjou-oklt. VIII. 73. sz.) okiraton.

²⁸ Dl. 91 197, Anjou-oklt. V. 479. sz.

²⁹ HHStA. Erdődy család levéltára D. 52. A. (6. 3. 9.), Anjou-oklt. IV. 295. sz.

³⁰ Lampert országbírói működése során végig támaszkodott a váradi és az egri káptalanra, vonatkozik ez a korai budai korszakára is. 1315. szeptember 11-i keltezésű oklevelében utasítja idézésre a váradi káptalant (HHStA. Erdődy család oklevéltára D. 49., Anjou-oklt. IV. 152. sz.), az egri káptalan országbírói kérésre tett eljárásáról először az 1318. március 23-i irat értesít (AO. II. 462–465., Anjou-oklt. V. 81. sz.). Ettől kezdődően az országbíró folyamatosan foglalkoztatta őket nemcsak Temesvári tartózkodása alatt, hanem budafelhévízi átköltözése után is ők maradtak a kérésére leggyakrabban eljáró hiteleshelyek.

³¹ KRISTÓ, 1999. 43–44.; Egy 1317. augusztus 27. előtt kelt oklevél Szerém megyei birtokügyet érint. AO. I. 439., Anjou-oklt. IV. 493. sz.

³² A jászói konvent, mint hatósági megkeresésre eljáró hiteleshely egy 1317. november 17-i oklevélben (AO. I. 463–464., Anjou-oklt. IV. 637. sz.), a leleszi konvent pedig egy 1316.

1319-től az ország középső részén a budai káptalan, a budafelhévízi konvent, a déli részeken a csanádi, pécsi és kőí káptalanok, továbbá az ország északi területén a szepesi káptalan.³³ Az 1320-ban új eljáró hatóság a déli részeken a titeli káptalan, valamint a pécsváradi és váradelőhegyi konvent,³⁴ ugyanakkor, mikor az Al-Duna környéki Vejtehi Teodorral és Petenye fia Péterrel végképp le tudott számolni az uralkodó.

1321 folyamán az országbíró a Duna vonala melletti kalocsai káptalant, illetve a Dunán túl fekvő tihanyi, somogyi és szekszárdi konventet is be tudja vonni a bírósági eljárás folyamatába, miközben a király a nyugati határszélen a Kőszegiek és Csák Máté uralmát próbálja megtörni.³⁵ 1322 során a székesfehérvári és a veszprémi káptalan is csatlakozik a megbízottak soraiba, az 1323-as horvátországi hadjárat folyamányaként pedig a zágrábi káptalan is követi őket,³⁶ hogy majd Lampert országbírói működésének utolsó évében, 1324-ben a Csák Máté egykori területéhez tartozó, illetve azzal érintkező

---

december 16-án (AO. I. 454–455., Anjou-oklt. IV. 659. sz.) kelt birtokbaiktatásnál tűnik fel először.

³³ 1319 folyamán először egy május 22. előtti oklevélben (Dl. 40 389, Anjou-oklt. V. 461. sz.) a budafelhévízi konvent jelenik meg, mint birtokba bevezető fél, május 29 és július 1-je közti oklevél (Dl. 314, Anjou-oklt. V. 469. sz.) a budai káptalant szólítja fel birtokbaiktatásra, egy június 17 előtti oklevélben (Temes 25., Anjou-oklt. V. 489. sz.) a csanádi káptalan előtt kell a tanúkat felsorakoztatni. Augusztus 1-je előtt íródtak a kőí, illetve a szepesi káptalan előtt esküt előíró parancslevelek (Temes 26., Anjou-oklt. V. 551. sz., illetve AO. I. 536., Anjou-oklt. V. 553. sz.), egy 1319. november 18-i (Zichy I. 170–171., Anjou-oklt. V. 629. sz.) oklevélben pedig a pécsi káptalan bizonyosságára van adatunk.

³⁴ Egy 1320 június 13-i irat (Temes 25–28., Anjou-oklt. V. 809. sz.) a titeli káptalan birtokbaiktatásáról szól, egy június 25-5 előtti kelt oklevél (Zichy I. 182., Anjou-oklt. V. 815. sz.) a pécsváradi konventet szólítja fel tanúbizonyosság tételre, egy december 15-irat (AO. I. 596., Anjou-oklt. V. 956. sz.) pedig idézésre szólítja fel a váradelőhegyi konventet.

³⁵ 1321. július 2. előtti oklevél (Df. 200 804, Anjou-oklt. VI. 188. sz.) a tihanyi konvent iktatásáról rendelkezik, november 8. előtti oklevél (Zichy I. 203–204., Anjou-oklt. VI. 293. sz.) a somogyi konvent elé parancsol megjelenést, a kalocsai káptalan előtti fizetésről szól a november 17-i irat (Zichy I. 205–206., Anjou-oklt. VI. 304. sz.). November 23-i oklevél említi, hogy a szekszárdi konvent előtt kell esküt tenni. (Zichy I. 203–205., Anjou-oklt. VI. 314. sz.)

³⁶ 1322. március 17. előtti oklevél (Bátorfi, AZMT I. 97., Anjou-oklt. VI. 484. sz.) a székesfehérvári káptalan előtt rendel el esküt, július 8-i irat (Bátorfi, AZMT I. 98., Anjou-oklt. VI. 682. sz.) a veszprémi káptalan idézését említi. Ugyancsak idézésre ad parancsot, de a zágrábi káptalan számára az országbíró 1323. február 9. és április 4. közötti parancsa. (Dl. 101 660, Anjou-oklt. VII. 31.)

nyitrai, pozsonyi és győri káptalan is hivatalos kiküldöttként szerepelhessen az országbíró ítélkezési folyamatában.³⁷

Első ránézésre úgy tűnhet, mintha Hermány nembeli Lampert kinevezésével a király visszalépett volna a tartományurak szintjére, és saját udvarbírát nevezett volna ki.³⁸ Lampert országbírósága azonban nem hasonlít a szintén Károly Róbert uralmi területén az 1310-es években Csák Ugrin által saját territóriumán belül alkalmazott bírói gyakorlathoz, aki saját udvarbírát tartott, és a nemesi vármegyét is erősen hatalma alá vonta.³⁹ Az országbíró ilyen irányú tevékenysége kezdettől nem adatolható. Ugyanakkor maga Lampert sem volt egy olyan famulus, aki ne mert volna ellentmondani urának. 1322-ben kétszer is véleménykülönbség alakult ki a király és országbírája között. Egyrészt egy párbaj eredményének a király által figyelmen kívül hagyása,⁴⁰ másrészt egy az országbírónak járó bírói rész Gyöngyös, Zsadány és Bene birtokok tárgyában⁴¹ Lampert nyíltan szembe mert helyezkedni az uralkodó akaratával, az igazság mellett jó bíróként ki tudott állni.

Elmondható, hogy uralma kezdetétől fogva valóban országbíróként működött, bár hozzá téve, hogy egy korlátozott területű ország bírájaként. Területi hatásköre fokozatosan terjedt északnyugati irányban, ahogy Károly Róbert fokozatosan uralma alá tudta vonni a területeket, de Északnyugat-Magyarország hiteleshelyei csak jóval Csák Máté 1321. március 18-án bekövetkezett halála után, 1324 elején járhattak el országbírói megbízásra.⁴²

³⁷ Iktatásra rendeli a pozsonyi káptalant az országbíró 1324. február 4. előtt kelt parancslevele (Df. 238 670, Anjou-oklt. VIII. 54. sz.), a nyitrai káptalan idézését említi egy február 17-i oklevél (AO. II. 113–114., Anjou-oklt. VIII. 72. sz.), egy május 28-i irat (Dl. 61 172, Anjou-oklt. VIII. 288. sz.) pedig a győri káptalan által fogatosított idézést említi.

³⁸ KRISTÓ GYULA: A feudális szétagolódás Magyarországon. Budapest 1979. 201–203.

³⁹ TÓTH ILDIKÓ: Adalékok a Valkó megyei oklevéladás kezdetéhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Szeged 2001. Tom. CXV. 27–29.

⁴⁰ 1322. május 1-jei irat említi, hogy Ders fia Tamás tiltakozott az országbíró előtt, mivel annak dacára, hogy bajvivója az ellenfél bajvivóját legyőzte, a király a birtokait mégis az ellenfélnek adta. Kub. 75–76., Anjou-oklt. VI. 553. sz.

⁴¹ Egy 1322 folyamán egy bírói rész körül vita támadt, az országbíró és a király eltérően ítélkezett. A király tekintettel volt az alperes fiainak részére is (AO. II. 28–29., Anjou-oklt. VI. 685.), az országbíró ezzel szemben ezt bírói része csökkentéseként értékelte. (AO. II. 29–35., Anjou-oklt. VI. 688. sz.)

⁴² Az országbíró 1324. február 17-i oklevele említi a nyitrai káptalan idézőlevelét (AO. II. 113–114., Anjou-oklt. VIII. 72. sz.) egy birtokfoglalási perben, az 1324. február 20-i irat (Df. 238 670, Anjou-oklt. VIII. 73. sz.) értelmében a pozsonyi káptalan járt el a Pozsony

Az országbírónak is voltak azonban hibái. Bár anyagi helyzetének alakulásáról nincsenek részletesebb adataink, utódaihoz hasonlóan vagyónát szépen gyarapíthatta. Erre utal a fentebb már említett bírói kétharmad részhez való görcsös ragaszkodás, továbbá halála után kelt 1324-es, és 1349-es adatok szerint is hajtott végre jogtalan foglalásokat Nyitra és Temes megyékben.⁴³

Az életében kelt oklevelek alapján egy jó hivatalnok képe rajzolódik ki Hermány nembeli Lampertről, aki számunkra kiismerhetetlen érzelmeit jól tudta bírói talárja mögé rejtetni. A halála előtti végrendelkezései azonban mintha életet lehelnének ebbe a számunkra jól elzárkózó emberbe. I. Károly a Küküllő folyónál kelt 1324. július 10-i,⁴⁴ illetve 13-i⁴⁵ oklevelében tudatja, hogy néhai országbírója halála előtt saját lelki üdve érdekében felmentette a bírói ítélőszéke előtt pervesztes, s ezért bírság fizetésére kötelezett István fia Jánost, illetve az egri káptalan az országbíró számára fizetendő bírság alól. 1324. július 15-i oklevél értelmében pedig a csanádi káptalan előtt Mátyás pap adta elő a néhai országbíró feleségének szóló üzenetét, miszerint Teyed, Kozmaháza és Wyk birtokokra vonatkozó okleveleket adja vissza Lampert nővérének, nehogy azok a már időközben elhunyt lelkiismeretét terheljék az Úr színe előtt.⁴⁶

Bármit tett is életében, talán ezek a halála előtti pillanatok tudják ezt a szürke eminenciást igazán közel hozni hozzánk. Az embert, aki kisebb-nagyobb önzése ellenére túl tud lépni önmagán, és utolsó gondolataival a talán méltatlanul elhanyagolt testvér, vagy felebarátja, a perben elbukott fél felé tud fordulni.

Egy 1324. március 23-án, Hermány nembeli Lampert halálának évében kelt oklevélben I. Károly a korábbi országbíró, a hűtlen Csák nembeli János egykori birtokait adományozza újra. Ebben hajdani, ám a királyi kegyre ér-

---

megyei Szőlős birtoknak Pozsony városa és Ábrahám fia Sebes mester közötti felosztásánál. Utolsó eredetiben megmaradt oklevele, amely 1324. május 28-án kelt (Dl. 61 172, Anjou-oklt. VIII. 288. sz.) említi a győri káptalan idézőlevelét.

⁴³ BERTÉNYI, 1976. 66.

⁴⁴ AO. II. 147., Anjou-oklt. VIII. 343. sz.

⁴⁵ Heves Megyei Levéltár. Egri káptalan magánlevéltára. 4. 1. 1. 3., Anjou-oklt. VIII. 344. sz.

⁴⁶ AO. II. 147–148., Anjou-oklt. VIII. 347. sz.

demtelenné vált hívét Júdáshoz hasonlítja.⁴⁷ Talán megengedhető, hogy ennek mintájára Lampert országbíróát Péterhez hasonlítsuk, minden megbicsaklása ellenére is kősziklához, akire bizton építhetett a király uralkodása egyik legválságosabb időszakában.

---

⁴⁷ „....Johannes filius Chaak dudum pocioribus regiis et regni nostri honoribus de nostre maiestatis gracia esset potitus secretorum nostrorum precipuus consiliarius, tandem spiritus tenebrosus sic animum eius obcecavit quod a fide nostra familiari dolo divertens unacum Matheo de Trinchyn notorio nostro infidele in necem nostram et lese maiestatis nostre crimen conspiravit ad instar Jude Scariothis (!) domini sui benefactoris nostram scilicet personam frivole suggestcionis precio mercatus dicto Matheo ad necandum tradere prodicionaliter apposuit...” AO. II. 115–117., Anjou-oklt. VIII. 123. sz.

Hazai vízimalmaink 1301–1325 közötti okleveles adatai

LAMBRECHT KÁLMÁN 1915-BEN a malmokról írt monográfiájában megállapította: „Az összes malmok között szerkezetileg a legváltozatosabbak a vízerő hajtotta vízimalmok. Nemcsak technikai, de népnyelvi és történeti szempontból is ezek nyújtják a búvárnak a legvonzóbb és legérdekesebb anyagot.”¹ Napjainkban még több szempontból és még változatosabb módszerekkel kutathatjuk vízimalmaink történetét. Ebben a gazdaságtörténet, a társadalomtörténet és a történeti földrajz egyaránt érdekelt. Jelen dolgozat célja, hogy a 14. század első negyedének teljes okleveles anyagát átvizsgálva a vízimalmokra vonatkozó minden adatot összegyűjtsön, s mintegy pilanatképet adjon a hazai malomipar korabeli állapotáról.

Az oklevelek összegyűjtése a Szegeden készült – és folyamatosan készülő – Anjou-kori oklevéltár kötetein alapszik.² Az Anjou-kori oklevéltár első kilenc kötetében szereplő 7273 oklevél regesztája közül 245-ben szerepel malom, malomhely vagy malomépítési engedély. Ezekből megtudhatjuk, hogy a 14. század első évtizedeiben a malmok a zálogügyletek kedvelt ingóságait képezték, s számos privilégiumban, valamint az oklevelek határleírásaiban is gyakran előfordulnak, feltehetően a malmok nagy értéke és elterjedése miatt.

Egyes 13. századi oklevelekben szereplő felszabadított rabszolgák, jobbágyok, ácsok, polgárok malmai alapján elterjedt a szakirodalomban olyan vélekedés, hogy hazánkban a középkor folyamán a malom tulajdonjogát nem

---

¹ LAMBRECHT KÁLMÁN: A magyar malmok könyve. Budapest 1915. (a továbbiakban: LAMBRECHT, 1915.) 28.

² Az Anjou-kori oklevéltárban az eredeti célkitűzés szerint mindazon levéltári források szerepelnek, amelyek 1301. január 1. és 1387. május 30. között keletkeztek, s az Anjou-kori Magyarország területére vonatkoznak, függetlenül attól, hogy már megjelentek nyomtatásban vagy sem. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XI., XVII., XXIII–XXIV. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Gécz Lajos, Kristó Gyula, Pitj Ferenc. Budapest–Szeged. 1990–2002. (a továbbiakban: Anjou-oklt.) I. 9.

korlátozta volna az építtető vagy vevő társadalmi állása,³ s szabadon bárki rendelkezhetett volna malommal. A negyed század okleveles anyagában azonban található 11 olyan kiváltságlevél, amely malomépítési vagy -tartási jog adományozásáról számol be.⁴

Az oklevelek tanúsága szerint soltész, városi polgár és egyéb nem nemesi származású személy csak akkor rendelkezhetett malommal, ha erre külön engedélyt, kiváltságot kapott. Ellenkező esetben nem foglalták volna bele a soltészek szerződéseibe a szabad malomépítési jogot, amely számukra kiváltsághéppel lehetővé tette, hogy adó és járulék fizetése nélkül rendelkezhesse- nek malommal. Arra is találunk példát, hogy a földbirtokos írásba rögzíti a jobbágysági számára, hogy az ő külön engedélye nélkül tilos halászni, vadászni, makkoltatni és nem építhetnek új malmot sem.⁵ A birtokos ezt a korlátozást a régi, feltehetően az ő tulajdonában lévő, neki adózó malom érdekében hozta, mert a *hospesek* és soltészek mintájára a jobbágyság is szeretett volna megszabadulni a banalitás okozta többletkiadásoktól. Azt, hogy a soltészek szerződésében szereplő szabad malomépítési jog nem az oklevelek sztereotip formulája, a negyed század 2 oklevele bizonyítja. 1320-ban Baach kenéz összes birtokát haszonbérbe adta 1 malom és egy falu kivételével.⁶ Baach kenéz feltehetően egy előzetes kiváltság révén juthatott malomhoz. 1322-ben a csorbai soltészszág egy részének eladását rögzítik malommal, szabad serföldzével és 40 telekkel együtt.⁷ Ez a két eset azt mutatja, hogy a kiváltságot elnyerő soltészek, kenézek – élve a lehetőséggel – hamarosan felépítették a malmot.

Ezek az engedélyek arról tanúskodnak, hogy a vízjoghoz tartozó malomépítés és -működtetés a 14. század elején is feudális jog, kiváltság volt. A feudális vízjog értelmében hajózni, révészkedni, vízimalmot venni, halászni csak a földbirtokos engedélyével volt szabad, amiért a birtokos számára

³ ENDREI WALTER: Malom In: Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994. 441.

⁴ Anjou-oklt. I. 365. sz.; II. 307. sz.; II. 414. sz.; III. 248. sz.; III. 760. sz.; IV. 219. sz.; IV. 429. sz.; V. 942. sz.; VI. 158. sz.; VI. 784. sz.; IX. 571. sz.

⁵ Anjou-oklt. I. 542. sz.

⁶ Anjou-oklt. V. 867. sz.

⁷ Anjou-oklt. VI. 465. sz.

adózni kellett.⁸ Mindez a feudális vízjog érvényesülését jelentette a 14. századi Magyarországon.⁹ Ennek értelmében a kiváltságot nem nyerő jobbágyoknak a 14. század elején tilos volt malomépítésbe fogni. Ezt Sándor országbíró 1325. évi okleveléből tudhatjuk meg, melyben megengedi, hogy Henrik soltész annyi malmot építsen, amennyit csak akar, annyi kézművest, ti. péket, mészárost, vargát, kovácsot és korcsmárost telepíthet Zsolna városába, amennyit csak akar, s ezeket a mesterségeket 1 mérföldön belül senki más nem gyakorolhatja.¹⁰ A korszak társadalmának átmeneti jellegét mutatja, hogy miközben számos telepés és város elnyerte már a szabad malomállítási jogát, még mindig olvashatunk a király olyan udvarnokairól, akik a Gyöngyös-folyó mentén az uralkodónak finomlisztet szoktak őrölni.¹¹

A vízimalom a 14. század elején kimagasló értéket képviselt. Gyakran több birtokos osztozott meg egy-egy malmon. Több oklevél tanúskodik olyan birtokfelosztásról, melynek során a felek közös tulajdonban hagyják a malmot.¹² Talán a számukra jutó birtokrészen nem tudtak volna malmot építeni, vagy annak költségei meghaladták volna a teherbírásukat. Sőt egy 1303-as oklevél arról számol be, hogy korábban a Várad melletti Szőlőson több nemes közösen épített fel egy vízimalmot.¹³ De olyan eset is ismert, amikor több birtokos összefogva, együtt vásárolt malmot, hogy közösen használják.¹⁴ Egy esetben a malom két kerekét külön-külön újítja fel két nemes, de írásba foglalják, hogy a renovált malmot a továbbiakban közösen használják

⁸ ZOLNAY LÁSZLÓ: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Budapest 1977. 113.; A nemzetközi helyzetre l. BLOCH, MARCH: A feudális társadalom. Budapest 2002. 273.

⁹ A 13. század második feléből a városprivilegiumok tájékoztatnak a vízjog érvényesüléséről. A kiváltságlevelek ugyanis többször foglalkoznak az erdőhasználat, a vadászat és halászat jogával. Az 1291 előtti privilegiumokban a vadászat és halászat jogát csak akkor nyerte el egy város, ha a kérdéses terület (erdő vagy folyó) továbbra is a király birtokában maradt. A 14. századból két rendelkezés maradt fenn, s ezekben I. Károly mind Rózsahegy, mind Lubló esetében teljesen szabad kezét engedett a lakosoknak saját határaikon belül. FÜGEDI ERIK: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest 1981. 264–265.

¹⁰ Anjou-oklt. IX. 571. sz.

¹¹ Anjou-oklt. II. 690. sz.

¹² Anjou-oklt. I. 373. sz.; II. 466. sz.; III. 715. sz.; III. 874. sz.; IV. 368. sz.; V. 153. sz.; IX. 12. sz.; IX. 111. sz. vagy IX. 171. sz.

¹³ Anjou-oklt. I. 407. sz.

¹⁴ Anjou-oklt. IX. 317. sz.

majd.¹⁵ Egy-egy nagyobb birtok felosztásakor azonban volt lehetőség arra, hogy mindenki kapjon a maga számára malmot.¹⁶

A malmok a zálogügyletek gyakori értéktárgyai voltak. Erre alkalmassá tette őket az irántuk megmutatkozó nagy érdeklődés. Az sem volt a zálogosítás akadálya, ha valaki mindössze malomrészesedéssel rendelkezett. Akár 1/6 malomrészt is elzálogosítottak,¹⁷ vagy eladtak.¹⁸ Egy-egy szerződésbe még azt is belefoglalták, amennyiben az új birtokos bármi munkát végez a malmokon, visszaváltáskor azok becsült értékét a tulajdonos köteles megtéríteni.¹⁹ Mindez a zálogügyletek 14. századi gyakoriságát, a szokásjog aprólékos szabályozottságát bizonyítja.

Az oklevelek elszórt utalásai és adatai lehetővé teszik, hogy képet alkossunk malmaink 14. századi jellegéről, fejlettségi szintjéről is. Erre az időre már adatokkal igazolható a malmokhoz kapcsolódó zsilip, gát, rekeszték, halastó és árok alkalmazása.²⁰ Ez már magasabb színvonalú vízhasználatra, tudatos és szakszerű vízepítésre utal. A korszak tehát már általánosan alkalmazta a patakok, folyók felduzzasztását, a víz mesterséges árokba terelését, hogy minél nagyobb energiát nyerhessenek. Különösen a malomárkok és gátak okleveles szereplése utal arra, hogy nemcsak a kisebb energiát szolgáltató alulcsapós, de a modernebb és hatékonyabb felülcsapós malom is elterjedt már hazánkban. Az árkok szerepét megvilágítja a szepesi káptalan 1307. évi oklevele, amely szerint Rudolf özvegye, Erzsébet két rétet a régi víznél és 1 holdnyi, a malom árka mellett lévő szántóföldet elad.²¹ Az ispácai birtokon malom, valamint a folyó és a holtág között kis kert, s a közelben még egy kétkerekű malom található.²² Ez azt jelenti, hogy a folyót teljesen elterelték, eredeti, természetes medre, már csak régi víz vagy holtág, s az értékes szántóföldek és kertek a malomárkok mentén helyezkednek el.

¹⁵ Anjou-oklt. V. 153. sz.

¹⁶ Anjou-oklt. II. 916. sz. és III. 857. sz.

¹⁷ Anjou-oklt. IV. 21. sz.

¹⁸ Pl. Anjou-oklt. IX. 396. sz.

¹⁹ Pl. Anjou-oklt. I. 419. sz. és II. 153. sz.

²⁰ A zsiliphez l. Anjou-oklt. V. 342. sz. és VIII. 499. sz.; A malomgáthoz l. Anjou-oklt. I. 296. sz., II. 56. sz., III. 7. sz., és V. 450. sz.; A rekesztékhez l. Anjou-oklt. VI. 720. sz.; VII. 724. sz.; A halastóhoz l. Anjou-oklt. II. 970. sz.; Az árkok alkalmazására l. Anjou-oklt. II. 251. sz., III. 328. sz., III. 733. sz., V. 669. sz. és VIII. 595. sz.

²¹ Anjou-oklt. II. 251. sz.

²² Anjou-oklt. IV. 285. sz.

Az oklevelek kétkerekű malmot nyolc, háromkerekűt három, és négykerekűt kettő esetben említenek.²³ A Veszprém megyei Devecser birtok területén pedig nagy malmot említ egy 1325-ös oklevél.²⁴ Ez azt jelenti, hogy ahol sürgető igény mutatkozott a nagy energiakonzentrációra, és volt rá lehetőség, a kor molnárai már képesek voltak komoly malomkomplexumokat kiépíteni.

Középkori vízimalmaink legköltségesebb alkatrésze a malomkő volt, amelyet szükség esetén nagy távolságból is beszereztek. 1325-ben Donch ispán oklevelében szerepel egy malomkőbánya (*Banya lapidum molarium*), melynek neve: Domen bánya.²⁵ A malom többi alkatrésze fából készült,²⁶ ami hazánkban mindenhol nagy mennyiségben rendelkezésre állt, tehát nem korlátozta a malmok építését. Arról mégis olvashatunk, hogy a Bodrogmentén élő nemesek birtokosztás során közös tulajdonban hagyták a malmot, s megállapodtak, hogy a malomhoz vezető hidat és a malmok rekeszét közösen tartoznak javítani, de a munkálatokat a szomszédos földet kapó birtokos erdejének épen hagyásával kell majd elvégezniük.²⁷ Ez azt sugallja, hogy egy malom és a hozzá tartozó infrastruktúra javítása, karbantartása nagy mennyiségű fát igényelt. Azokon a vidékeken, ahol több nagyteljesítményű vízimalom épült, már a szükséges faanyag biztosítása is komoly tájalakítással járt.

Mivel a malmok fából épültek, könnyen szétszedhetők és összeszerelhetők lehettek. Erről tanúskodik két mérai nemes esete. Ők hosszas pereskedés után megegyeztek, hogy ki kapja a malmot, de írásba foglalták, hogy ha a malmot más helyre viszik át, abból a szomszéd számára sem réteiben, sem másban semmi hátrány vagy jogtalanság nem származhat.²⁸ Azonban arra is felhívja figyelmünket ez az eset, hogy a folyók, patakok menti rétek, erdők

²³ Kétkerekű vízimalmok: Anjou-oklt. I. 73. sz., III. 96. sz., III. 125. sz., III. 477. sz., IV. 368. sz., V. 729. sz., VI. 387. sz. és VII. 689. sz.; Háromkerekűek: I. 248. sz., II. 297. sz. és V. 355. sz.; Négykerekűek: III. 226. sz. és V. 132. sz.

²⁴ Anjou-oklt. IX. 467. sz.

²⁵ A bánya Háromrevuca (ma: Liptovska Revúce, Szlovákia) határjárásában szerepel Anjou-oklt. IX. 296. sz.

²⁶ BRAUDEL, FERNAND: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest 1985. (a továbbiakban: BRAUDEL, 1985.) 356.

²⁷ Anjou-oklt. IX. 12. sz.

²⁸ Anjou-oklt. II. 970. sz.

és árvizek járta egyéb területek fontosak voltak tulajdonosaik számára. Erről gálfalvi Lőrinc fiainak esetét leíró 1314. évi oklevél is tanúskodik. Lőrinc fiai földjüket elzálogosították Gál comesnek, aki kikötötte, hogy az első fizetés megtörténteig népei Lőrinc fiainak berkében vagy erdejében, a malomhoz vezető úttól kezdve a gallyakat és a száraz fát használhatják.²⁹ A malmok tehát nem pusztán energiát szolgáltattak. Sok esetben híd és út is kapcsolódott hozzájuk, hogy minél könnyebben megközelíthetők legyenek. Így sokan akkor is a malomnál keltek át egy-egy folyón, ha nem akartak őrletni. Másrészt a malmokhoz több esetben halastó is kapcsolódott, melyet a tulajdonosok közösen létesítettek, s a hasznon a költségek arányában osztottak.³⁰ A malmokhoz kapcsolódó kiegészítő építmények (utak, híd, gát, árokrendszer, zsilib és halastó) a komplexum sokoldalú felhasználását, nagyobb gazdasági és tájformáló szerepét eredményezte.

A sátoraljaújhelyi ágostonos remeték és a sárospataki pálosok között az 1320-as években hosszas perlekedés alakult ki. Az ágostonosok a pálosok malma alatt egy malomhelyet alakítottak ki. A pálosok azt állítván, hogy az új malom vízvisszaduzzasztó hatása kárt okoz számukra, pert indítottak az ágostonosok ellen. Végül két alkalmas és a molnármesterségben járatos férfit küldtek ki az ügy kivizsgálására az ágostonosok költségén. Ha kiderül, hogy az alsó malom a felső kárára van, akkor azt olyan távolságra kell elhelyezni, hogy az utóbbi semmi sérelmet ne szenvedjen. Majd a kiküldöttek és a felek a kitűzött időpontban a helyszínen a malmokat úgy állították be, hogy egyik malom se okozzon kárt a másik számára. Végül a felek kötelezték magukat, hogy a malomrekeszeket nem változtatják meg a másik rovására.³¹

Az ágostonosok és pálosok pere mutatja, hogy a malmok egymáshoz közeli építése miatt kipattanó perek eldöntésére az 1320-as években már kialakult a gyakorlat. Ha egy új malom építéséből per támadt a szomszédokkal, az általános jogelv értelmében a régebben épült malom és a környező földek biztonsága élvezett elsőséget. Ezért vízépítésben jártas szakemberek helyszíni szintméréssel vizsgálták meg a malomgátak magasságát, hogy eldönthessék

²⁹ Anjou-oklt. III. 676. sz.; Szabolcs falu 1308-as határjárása kapcsán megemlíti Tamás comes malmát, valamint malomhelyeket a folyón, majd biztosítja, hogy az erdők vizek, rétek és kaszálók a jobbágyok közös használatában maradnak. Anjou-oklt. II. 466. sz.

³⁰ Anjou-oklt. V. 983. sz.

³¹ Anjou-oklt. IX. 314. sz.

a kérdést: származik-e kára a régebbi malomnak az új gát építéséből. A kérdés természeti hátterében az állt, hogy a folyó hirtelen megáradása esetén a malom, és különösen a gát válhatott az árvíz okozójává. De az új malom árvíz nélkül is elmocsarasíthatta a környező földeket, sőt a feljebb álló másik malmot is eláraszthatta, vagy a folyó esése úgy lelassult az alsó duzzasztás fölött, hogy nem tudta kellő mértékben meghajtani a már meglévő malmot. Mindez a gyakorlat eddig csak a 15. század elejéről, a gúti malom ügyében hozott 1401. évi határozatból volt ismeretes.³² Azt eldönteni, hogy mekkora az a gátmagasság, ami a malmot még szárazság esetén is meghajtja, áradáskor meg elégséges védelmet nyújt, közben pedig a szomszédos malmokban és földekben sem tesz kárt, csak szakember tudta eldönteni. Mindezek 14. századi előfordulása éles fényt vetnek a molnárok és a malomácsok szakmai tudására és helyi vízrajzi ismereteire egyaránt.

Az 1301 és 1325 közötti oklevelekben említett vízimalmokat igen speciális térbeli megoszlás jellemzi. Szembetűnő, hogy a Kárpát-medence középső részét uraló két nagy folyó, a Duna és a Tisza mentén gyakorlatilag kimutathatatlan a malmok jelenléte. Ebben bizonyára szerepe lehet a szűk időintervallumnak is. Mégsem lehet véletlen. Két indokkal magyarázható ez az elrendeződés.

A korabeli molnárok és malomácsok számára is fontos volt, hogy a malom az évnek minél nagyobb részében legyen használható. Ennek két feltétele, hogy télen a folyó vize lehetőleg ne fagyjon be, nyáron pedig ne essen túlzottan vissza a vízhozam. Tehát a malmok számára a stabil, kiegyenlített vízjárású, sebes hegyi patakok a legkedvezőbbek. A Duna és a Tisza alföldi szakaszán már a középkorban is nagy (bár a mainak töredéke) volt a vízszint és vízhozam ingadozása, és hatalmas, mintegy 30 ezer km²-es ártéri terület húzódtott, melyen szétterült az áradások víztömege.³³ Télen a lassú vízfolyások fagynak be elsőként, s a gyorsabb patakokon csak tartós hideg esetén keletkezett jégpáncél, mert a part mentén keletkező jégvártya terjedését meg-

³² A gúti malom esetében részletesen kifejtették, hogy a régebbi malom élvez védelmet. A gátat ennek érdekében kell lejjebb helyezni, ha pedig másként nem lehet megóvni, akkor annak érdekében teljesen le kell bontani az új malmot, s a meder régi állapotát kell visszaállítani. TRINGLI ISTVÁN: A magyar szokásjog a malomépitésről In: *Analecta Medievalia. Tanulmányok a középkorról* I. Szerk.: Neumann Tibor. Budapest 258–261.

³³ SOMOGYI SÁNDOR: Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásainak tájrajzi vonatkozásai. In: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Szerk.: Fülek György. Gödöllő 1997. 42.

akadályozza a nagy vízsebesség, mely kisebb-nagyobb darabokat tör le, és sodor magával.³⁴ Tehát a gyors hegyi patakok fagynak be a legrövidebb időre, s ugyanakkor vízhozamuk nyáron is elegendő a malmok meghajtására.

A vízikerekek teljesítménye a folyóvíz áramlási sebességének négyzetével arányos,³⁵ s a bővizű, lassú folyású folyók mellett alulcsapós kerekeket vagy hajómalmokat,³⁶ míg a kis hozamú, gyors folyású patakoknál felülcsapós vízikereket lehet alkalmazni.³⁷ Ez utóbbiak a víz mozgási energiájával egyidejűleg ennek helyzeti energiáját is hasznosítják. Ennek következtében hatásfokuk magasabb, mint az alulcsapós vízikereké, így a nagy esésű hegyi patakokra épült malmok sokkal több energiát képesek leadni.

A malmok térbeli elrendeződésére a természeti feltételek és adottságok mellett a társadalom igényei voltak hatással. Braudel – nyugat-európai források alapján – megállapította, hogy a vízimalmok földrajzi fekvésében két, élesen különböző korszak különböztethető meg. Az első malmok a felhasználó víz törvényeinek megfelelően vidéken épültek. Így ez az energiaszerzési mód elsősorban a falvakban vert gyökeret. A fejlődő városok egyre több gabonát és energiát igényeltek, ezért közelükben a malomépítésre és folyami átkelésre egyaránt alkalmas birtokok értéke megnőtt, s valóságos malomipari gócpontokká váltak. Majd második lépésként az energiaigényes városok kezdték a szükséges vizet bevezetni a településre.³⁸ A nagyobb városokat behálózó csatornák már tudatos és intenzív tájformálást jelentettek. Magyarország a 14. század elején jobbra még az első szakaszban járt: a malomipar földrajzi eloszlása a természeti adottságokhoz alkalmazkodott, de már kimutathatók energetikai központok. A 14. századi városaink körül már sűrűsödnek a malmok. Kiemelkedik Veszprém, Vasvár, Eger, Várad, Kolozsvár és a Felvidék 13. és 14. század fordulóján rohamos fejlődést produkáló bányai, kézműipari és kereskedő városai. Ezek a városok és polgáraik megkapták a malomtartáshoz szükséges kiváltságokat, és körülöttük intenzív fejlődés alakult ki. 1308-ban két kolozsvári polgár birtokol egy négykerekes mal-

³⁴ SZABÓ JÓZSEF: A víz földrajza. In: Általános természeti földrajz. Szerk.: Borsy Zoltán. Budapest 1994. 200.

³⁵ MÁRTON LÁSZLÓ: Vízimalmok Erdélyben. Csíkszereda 2003. (a továbbiakban: MÁRTON, 2003.) 68.

³⁶ ENDREI WALTER: A magyar hajómalom. Technikatörténeti Szemle 21. (1994–1995) 10.

³⁷ MÁRTON, 2003. 26.

³⁸ BRAUDEL, 1985. 356–357.

mot.³⁹ 1314-ben már esztergomi pékek által örökölt malomról olvashatunk, amelyet igen drágán, 26 ezüst márkáért adtak el az érseknek.⁴⁰ A városok körüli molnárok sokszor zavarták a közeli egyházi intézmények évszázados öröklési gyakorlatát. Erről tanúskodik a margitszigeti apácák 1305. évi tiltása, melyben a budai káptalant a Jenő falu feletti malomhelyek bérbeadásától, a *suburbium* szomszédos molnárait pedig azok birtokbavételétől tiltották el.⁴¹ Ilyen vetélkedést csak a városok egyre növekvő piacáért volt érdemes folytatni.⁴² A városok nagy kereslete hívott életre olyan korszerű és hasznos megoldásokat is, mint amire Esztergom esetében találunk példát, ahol a feltörő tapolcai hévizekre építettek malmot.⁴³ Ez egész évben egyenletesen működött anélkül, hogy télen befagyott volna. Ha jelentős volt a patak esése, a város közelében egész sor malmot építettek a malomárok mentén. Erre Mátrában a Bene-patak mentén találunk példát: Bene falu (ma puszta és várhely Gyöngyös határában, Mátrafüred keleti részén) területén 12 malmot említ az 1301-es oklevél.⁴⁴

Sok vízimalom a hegyekből kilépő patakok, folyók mentén épült. Ezeken a pontokon lehetett legjobban megközelíteni a nagyobb sebességű folyóvizeket, és a lankásabb síksági, illetve hegységperemi térszíneken elhelyezkedő szántóföldeket.⁴⁵ Ezek biztosítottak kiindulási pontokat a 13–14. század telepességmozgalma számára, amely kiterjesztette a magyar gazdaság- és településterületet.⁴⁶ A Kelet-Felvidéken a 14. században kialakuló népes városok fejlőd-

³⁹ Anjou-oklt. II. 437. sz.

⁴⁰ Anjou-oklt. III. 755. sz.

⁴¹ Anjou-oklt. I. 775. sz.

⁴² A Veszprémhez közeli Jutas faluban a 14. században sok malom működött. Ezért itt egy 1315. évi malomper kapcsán a régi malom tulajdonosa már így érvel: mivel a szomszéd malma egykor az ő malmai között, a folyó mindkét – alsó és felső – részén hatalmaskodás révén, jogtalanul, illetéktelenül létesült, nehogy a malom felépítésével neki kára legyen, nehogy saját tulajdon malomhelyei és az oda tartozó földjei az alkuba belekeveredve osztás alá essenek, a malom felépítésétől, valamint saját földjei és malomhelyei elfoglalásától a szomszédokat tiltja. Anjou-oklt. IV. 34. sz.; A városok körüli és malomépítésre alkalmas helyekért tehát nagy verseny folyt. A haszon reményében egyesek még a jogtalan birtokfoglalástól sem riadtak vissza.

⁴³ Anjou-oklt. I. 399. sz.

⁴⁴ Anjou-oklt. I. 146. sz.

⁴⁵ FRISNYÁK SÁNDOR: A kultúrtáj kialakulása és terjedése az Alföldön. In: Földrajzi konferencia. (CD-ROM) Szeged 2001.

⁴⁶ FRISNYÁK SÁNDOR: Magyarország történeti földrajza. Budapest 1990. 26.

dése a nyersanyag- és energiabőséghez kapcsolódott. Ezekben a városokban a bányakincsek és a vízi energia egyaránt bőségesen rendelkezésre álltak, és a vízimalmok nagyszámú elterjedése a folyók természetes vízjárásának jelentős emberi befolyásolását jelentette.⁴⁷ Ahol a természeti környezet nem tette lehetővé vízimalmok építését, vagy azok nem tudtak elegendő energiát szolgáltatni, ott a társadalom igényeire válaszul a 15. századtól megjelentek a szárazmalmok,⁴⁸ melyek jól kiegészítették a vízimalmokat a téli befagyás és a nyári aszály idején is.⁴⁹

Külföldi analógiák segítségével kísérletet tehetünk a magyarországi vízimalmok számának a megállapítására. A 11. századi Domesday Book szerint Angliában átlagosan 250 paraszti lakosra jutott 1–1 egykerekű lisztőrő vízimalom. De a 11–12. századból Magyarországról is rendelkezünk hasonló adattal. 1061-ben a kb. 1600 lakosú nagybirtokon 6, 1124-ben egy másik, 1150 lakosú birtokon 7, s 1141-ben egy harmadik birtokon 600 lakos számára 3 vízimalom, azaz 266, 165, illetve 200 lakosra jutott egy malom. Ez azt jelenti, hogy a vízikerekek hazai és angliai megoszlása nagyon közel áll egymáshoz.⁵⁰ Ha figyelembe vesszük, hogy egy egykerekű vízimalom óránként kb. 150 kg,⁵¹ azaz naponta kb. 1000 kg gabonát tudott megőrölni,⁵² s sok malmot télen a folyó befagyása, nyáron a kis vízhozam miatt nem lehetett használni, akkor valósnak fogadhatjuk el, hogy kb. 300 lakosonként volt szükség egy-egy vízikerekre. Ez az alacsony hatékonyság a lakosság ellátásához sok malom működtetését tette szükségessé.

A 11–12. századot követően a technikai haladás révén javult a malmok hatékonysága. Egy-egy vízikerek egyre több energiát szolgáltatott, így több embert volt képes ellátni liszttel. De ez csak az egyházi és világi uradalmak szakemberek által épített malmaira igaz. Éppen a 13 század végén és 14. szá-

⁴⁷ SOMOGYI SÁNDOR: Természeti és társadalmi hatások a Duna mai vízrendszerében. Földrajzi Értesítő 50. (2001) 302.

⁴⁸ BALÁZS GYÖRGY: Élőerővel működő malmok a Kárpát-medencében. I. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987. 407.

⁴⁹ R. VÁRKONYI ÁGNES: Történeti ökológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Budapest 2001. 53.

⁵⁰ MAKKAJ LÁSZLÓ: Az európai feudalizmus energiagazdálkodásának mérlege. Történelmi Szemle (1984) 39.

⁵¹ ROSTA ISTVÁN: Fejezetek Magyarország technikátörténetéből. Budapest 1995. 39.

⁵² CSORBA CSABA: Élelmészeti ipar. In: Pannon enciklopédia. Magyar ipar- és technikátörténet. Főszerk.: Fehér Katalin. Budapest 1999. 98.

zadban terjednek el országszerte a kisebb birtokosoknál és soltészeknél is a malmok. Ez nem kedvez a hatékonyság és a méret növelésének. Braudel számításai szerint még a 18. század végén osztrák fennhatóság alá került Galíciában is a 2 millió lakosra 5243 vízimalom és 12 szélmalom jutott. Itt az arány vízimalmonként kb. 350 lakos.⁵³ Vagyis a 11. és a 18. század vége között a malmok és a lakosság számarányát tekintve nincs nagy különbség. A malmok száma és a hajtókerek nagysága, vagyis a felszabaduló energia megközelítőleg ugyanúgy növekedett, mint a lakosság.

A történeti demográfia által 1300 tájára megállapított 1,4–1,65 millió főt⁵⁴ és az 1 vízimalom 250 emberenként arányt alapul véve megbecsülhetjük a hazánkban a 14. század elején működő vízikerek számát: ami mintegy 5600 és 6600 közé tehető. Ha ugyanezt az arányt a 15. század végi népesség magasabb, mintegy 2,5–3,0 milliós értékével szorozzuk be, nem kevesebb, mint 10–12 ezer vízimalom-kereket tételezhetünk fel a Mohács előtti Magyarországon.⁵⁵ Ez a nagyszámú vízimalom látta el a lakosságot liszttel, illetve a kialakuló bányákat és kézműipari központokat energiával.

⁵³ BRAUDEL, 1985 358.

⁵⁴ KRISTÓ GYULA: A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. In: Magyarország történeti demográfiája I. Szerk.: Kovacsics József. Budapest 1995. 87.

⁵⁵ Károlyi Zsigmond szerint a 15. század végén legalább 5500 vízimalmot kell feltételeznünk, vagyis a középkorban ismert mintegy 20 ezer helység közül legalább minden 4. vagy 5. falunak volt közös malma. KÁROLYI ZSIGMOND: A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. Budapest 1960. 63.

Az 1301 és 1325 között szereplő malmok jegyzéke

Szám	Oklevél	Középi név	Maj név	Típus
1.	Anjou-oklt. I. 43. sz.	Pesthen	Pöstenypuszta, Szécsénytől ÉNy-ra	malomhely + malom ⁵⁶
2.	Anjou-oklt. I. 50. sz.	Zuynicha	? (Ho)	malomtelek + malom
3.	Anjou-oklt. I. 73. sz.	Sceleus	Szőllős	kétkerekű malom ⁵⁷
4.	Anjou-oklt. I. 146. sz.	Benefalu	Gyöngyös része	12 malom
5.	Anjou-oklt. I. 248. sz.	Vray	Uraiújfalu	4 malom (10 kerék)
6.	Anjou-oklt. I. 269. sz.	Graduch	Garamkovácsitól/Kozárovce (Sz) D-re	malomhely
7.	Anjou-oklt. I. 292. sz.	Rakythnicha	? Csázma/Cazma körül (Ho)	malom
8.	Anjou-oklt. I. 296. sz.	Putnuk	Putnok	malom + gát
9.	Anjou-oklt. I. 313. sz.	-	? Csázma/Cazma körül (Ho)	malom régi helye
10.	Anjou-oklt. I. 321. sz.	Leztemer	Lasztomér/Lastomír (Sz)	malom ⁵⁸
11.	Anjou-oklt. I. 337. sz.	Kylity	Siófok része	malom + malmok
12.	Anjou-oklt. I. 354. sz.	Apaty	Apátiújfalu/Opatovská Nova Ves (Sz)	malom
13.	Anjou-oklt. I. 365. sz.	Rusenbach	Ruzsbach/Ruzbachy (Sz)	malomengedély
14.	Anjou-oklt. I. 373. sz.	Koar	Kóvár/Koláre (Sz)	malmok ⁵⁹
15.	Anjou-oklt. I. 399. sz.	Tapulcha	Esztergom része	malom
16.	Anjou-oklt. I. 407. sz.	Zeulus	Váradszőlős/Seleus (R)	malom
17.	Anjou-oklt. I. 419. sz.	Kadar	Ostffyasszonyfától D-re	malmok ⁶⁰
18.	Anjou-oklt. I. 463. sz.	Chupok	Csopak	malom

⁵⁶ Keplen comes malma feltehetően megegyezik az 1322-ben Ludan (Ludányhalászi) határában Kopylon malmaként említettel. vö. Anjou-oklt. VI. 735. sz.

⁵⁷ vö. Anjou-oklt. I. 191. sz.

⁵⁸ vö. Anjou-oklt. VI. 876. sz.

⁵⁹ vö. Anjou-oklt. II. 21. sz.

⁶⁰ vö. Anjou-oklt. II. 153. sz.

HAZAI VÍZIMALMAINK 1301–1325 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATAI

19.	Anjou-oklt. I. 463. sz.	Tyvis	Tövis/Teius (R)	malmok
20.	Anjou-oklt. I. 484. sz.	Fegyvernek	Kétfegyvernek/Zbrojniky (Sz)	malom
21.	Anjou-oklt. I. 539. sz.	Ayka	Ajka	malom
22.	Anjou-oklt. I. 542. sz.	Poninqui	? (Ho)	malom
23.	Anjou-oklt. I. 678. sz.	Sumus	Somos/ Drienov (Sz)	malom
24.	Anjou-oklt. I. 745. sz.	Chas	Zalaegerszeg része	malom
25.	Anjou-oklt. I. 750. sz.	villa Farcasii	Farkasfalva/Vlková (Sz)	malom
26.	Anjou-oklt. I. 766. sz.	Sygra	Zsigra/Zehra (Sz)	malom
27.	Anjou-oklt. I. 775. sz.	Jeneu	Budapest része	malomhelyek + molnárrok
28.	Anjou-oklt. I. 788. sz.	Hurth	?	malom
29.	Anjou-oklt. II. 3. sz.	Saroy	Sáró/Sarovce (Sz)	malom
30.	Anjou-oklt. II. 23. sz.	Izdench	Grubisno Polje k. (Ho)	malomhely
31.	Anjou-oklt. II. 29. sz.	(név nélkül)	-	malmok
32.	Anjou-oklt. II. 57. sz.	Gyos	?	malom ⁶¹
33.	Anjou-oklt. II. 104. sz.	Kalna	Kalna/Kalna nad Hronom (Sz)	malom
34.	Anjou-oklt. II. 107. sz.	Barlabashyda	psz. Zalabér mellett	malom ⁶²
35.	Anjou-oklt. II. 152. sz.	Földvár	Földvár/Feldioara (R)	malom
36.	Anjou-oklt. II. 251. sz.	Arangaz	Szepesváralja/Spisska Kapitula (Sz) k.	malom árka
37.	Anjou-oklt. II. 255. sz.	Woiasd	Vajasd/Oiejdea (R)	malom
38.	Anjou-oklt. II. 277. sz.	-	egri kápt. malmai	malmok
39.	Anjou-oklt. II. 297. sz.	Chyrna k.	Csorna k.	2 v. 3 kerekű malom
40.	Anjou-oklt. II. 307. sz.	Liblowpatoka	Újlubló/Nová L'ubovna (Sz)	3 malomengedély

⁶¹ vö. Anjou-oklt. II. 57. sz., II. 82. sz. és IV. 329. sz.⁶² vö. Anjou-oklt. sz. II. 107. sz. és II. 543. sz.

41.	Anjou-oklt. II. 328. sz.	Litva	Litva/Litava (Sz)	malom árka
42.	Anjou-oklt. II. 414. sz.	Villa Canis	Hunfalva/Huncovce (Sz)	malomengedély
43.	Anjou-oklt. II. 437. sz.	Cluswar	Kolozsvár/Cluj-Napoca (R)	4 kerekű malom
44.	Anjou-oklt. II. 466. sz.	Zabolch	Mezőszabolcs/Sabolciu (R)	malom + malomhelyek
45.	Anjou-oklt. II. 483. sz.	Kapruncha	Kapronca/Koprivnica (Ho)	malom
46.	Anjou-oklt. II. 533. sz.	Aracha	Egeraracsa	malom
47.	Anjou-oklt. II. 538. sz.	Myhalfowa	Kemenesmihályfa	malomkerék
48.	Anjou-oklt. II. 564. sz.	Bulh...falu	Böhönye	2 malomhely
49.	Anjou-oklt. II. 566. sz.	Babarethe	Bábarét/Babínek (Sz)	malom
50.	Anjou-oklt. II. 588. sz.	Zala folyó	? Zala-folyó mentén	malom ⁶³
51.	Anjou-oklt. II. 653. sz.	Körtuelies	?	malom
52.	Anjou-oklt. II. 690. sz.	Wep	Vép	malomtelek
53.	Anjou-oklt. II. 808. sz.	Olad	Szombathely része	2 kerekű malom
54.	Anjou-oklt. II. 811. sz.	Makfa	Mákfa	malomkerék
55.	Anjou-oklt. II. 828. sz.	Kezy	Gyulakeszi	malom
56.	Anjou-oklt. II. 852. sz.	Babapothoka- kuzy	Balpataka/Babin Potok (Sz)	malomgát + 2 malom
57.	Anjou-oklt. II. 885. sz.	Tolmachy	Garamtolmács/Tlmace (Sz)	malom ⁶⁴
58.	Anjou-oklt. II. 916. sz.	Richnow Vojk	Rihnó/Richnova (Sz) Vojkfalva/Vojkovce (Sz)	malom malom
59.	Anjou-oklt. II. 938. sz.	Felyanch	Hernádszentandrás	malom
60.	Anjou-oklt. II. 970. sz.	Mera	Méra/Mera (R)	malom ⁶⁵
61.	Anjou-oklt. II. 985. sz.	Fanchka	Érfancsika/Fancica (R)	malom

⁶³ vö. Anjou-oklt. II. 590. sz.⁶⁴ vö. Anjou-oklt. II. 886. sz.⁶⁵ vö. Anjou-oklt. I sz.II. 792. sz.

HAZAI VÍZIMALMAINK 1301–1325 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATAI

62.	Anjou-oklt. II. 1034. sz.	Zylzeg berek	?	malom
63.	Anjou-oklt. III. 7. sz.	Pribinina f. mellett	?	malom + gát
64.	Anjou-oklt. III. 27. sz.	Pezery	Pöszeri, puszta Kacsóta határá- ban D-re	malom
65.	Anjou-oklt. III. 57. sz.	Dedach Pera	Berettyódéda/Ghida (R) ?	malomhelyek malom
66.	Anjou-oklt. III. 125. sz.	Szépmező	Szépmező/Sona (R)	2 malomkő
67.	Anjou-oklt. III. 180. sz.	Krompach	Korompa/Krampachy (Sz)	malom
68.	Anjou-oklt. III. 212. sz.	Kassa	Kassa/Kosice (Sz)	felső malom
69.	Anjou-oklt. III. 223. sz.	Gyozeg	Bihardiószeg/Diosig (R)	4 malom
70.	Anjou-oklt. III. 226. sz.	Damania	Damonya	4 kerekű malom
71.	Anjou-oklt. III. 240. sz.	Zolona	Szalonna	malom
72.	Anjou-oklt. III. 248. sz.	Henrikfalva	Kolaróc/ Kolarovice (Sz)	1 kerekű malom
73.	Anjou-oklt. III. 250. sz.	Pescye	Veszprém k.	3 malom
74.	Anjou-oklt. III. 296. sz.	Comogoyo	?	malom
75.	Anjou-oklt. III. 336. sz.	Wyhel	Sátoraljaújhely	malmok
76.	Anjou-oklt. III. 403. sz.	Eyka	Ajka	2 malom + 2 malomhely ⁶⁶
77.	Anjou-oklt. III. 453. sz.	Jutun	Siójut	malom
78.	Anjou-oklt. III. 477. sz.	Olwrs	Alsóörs	malomkövek
79.	Anjou-oklt. III. 487. sz.	Nogzumboth	Nagyszombat/ Trnava (Sz)	malmok ⁶⁷
80.	Anjou-oklt. III. 529. sz.	Gurba	?	malom + esetle- ges malom
81.	Anjou-oklt. III. 581. sz.	Felső Kezu	Gyulakeszi	malom ⁶⁸
82.	Anjou-oklt. III. 642. sz.	Fyus	Barsfüss/Trávnica (Sz)	régi malomhely

⁶⁶ vö. Anjou-oklt. III. 563. sz., III. 571. sz. és III. 604. sz.⁶⁷ vö. Anjou-oklt. VII. 286. sz.⁶⁸ Nem azonos az Anjou-oklt. II. 828. sz. oklevélben szereplő malommal. De az III. 653. sz. és IX. 481. sz. erre vonatkozik.

83.	Anjou-oklt. III. 675. sz.	Dobnicha víz	?	malom
84.	Anjou-oklt. III. 676. sz.	Galfalua	Vámosgálfalva/Ganesti (R)	malom
85.	Anjou-oklt. III. 715. sz.	Nempty	? (Baranyában több Németi falu volt)	malom
86.	Anjou-oklt. III. 733. sz.	Barca	Bárca/Barca (Sz)	malomárok
87.	Anjou-oklt. III. 755. sz.	Kemend	Kéménd/Kamenín (Sz)	malom
88.	Anjou-oklt. III. 760. sz.	Somogy	Sepessümeg/Smizany (Sz)	malom
89.	Anjou-oklt. III. 766. sz.	Janus	Szepesjánosfalva/Jánovce (Sz)	malom
90.	Anjou-oklt. III. 851. sz.	Mathiasfolua	Mateóc/Mateóc (Sz)	malom
91. 92. 93.	Anjou-oklt. III. 857. sz.	Thyztaberuk Hermanzeg Olazy	Tisztaberek Hermánszeg ?	malom malomhely 3 malomhely
94.	Anjou-oklt. III. 866. sz.	Moklar	Maklár	1 malom
95.	Anjou-oklt. III. 874. sz.	Zeucheud	Molnaszecsőd	2 malom 2-2 kerékkel ⁶⁹
96.	Anjou-oklt. IV. 21. sz.	Wilk	Vők/Vlky (Sz)	malom
97.	Anjou-oklt. IV. 25. sz.	Irgeh v. Pathach	Pécs része	malomhelyek
98.	Anjou-oklt. IV. 27. sz.	Huk	?	malomhely
99.	Anjou-oklt. IV. 34. sz.	Jutas	Veszprém része	3 malom + malomhelyek
100.	Anjou-oklt. IV. 50. sz.	Istvánfalva	Kisistvánd/Stafanovce (Sz)	malom
101.	Anjou-oklt. IV. 64. sz.	Bun	Bún/Boiu (R)	malom
102.	Anjou-oklt. IV. 68. sz.	Veszprém	Veszprém	malomhely ⁷⁰
103.	Anjou-oklt. IV. 99. sz.	Rednuk	Rednekváralja/Vrdnik (Sze)	malom
104.	Anjou-oklt. IV. 219. sz.	Hophgarte	Komlóskért/Chmel'nica (Sz)	malomengedély
105.	Anjou-oklt. IV. 244. sz.	Bozok	Bozók/Bzovík (Sz)	malom

⁶⁹ vö. Anjou-oklt. IV. 54. sz.⁷⁰ vö. Anjou-oklt. IV. 69–70. sz. és 73. sz.

HAZAI VÍZIMALMAINK 1301–1325 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATAI

106.	Anjou-oklt. IV. 258. sz.	Alba ecclesia	Szászfehéregyháza/Viscri (R)	2 malom
107.	Anjou-oklt. IV. 265. sz.	Kamarcha	? (Kapronca-folyó mentén)	malomhely
108.	Anjou-oklt. IV. 269. sz.	Poth	?	malom + malomhely
109.	Anjou-oklt. IV. 285. sz.	Spacza	Ispáca/Spacince (Sz)	malom + 2 kerekű malom
110.	Anjou-oklt. IV. 298. sz.	Zygeth birtok	Noszlop és Torna-folyó között	2 jól járó malom
111.	Anjou-oklt. IV. 368. sz.	Felnemty	Miglécnémeti/Milhost (Sz)	2 kerekű malom
112.	Anjou-oklt. IV. 417. sz.	Prym	Primóc/Primovce (Sz)	malom
113.	Anjou-oklt. IV. 429. sz.	Seunvalt föld	Berzevice/Brezovica körül (Sz)	malomengedély
114.	Anjou-oklt. IV. 461. sz.	Lethon	Létánfalva/Letanovce (Sz)	malom
115.	Anjou-oklt. IV. 531. sz.	Glogoncha	?	malom
116.	Anjou-oklt. IV. 668. sz.	Kerch	Fulókércs	malomhely
117.	Anjou-oklt. IV. 691. sz.	?	? (Geur) diósgyőri egyház malmai	malmok
118.	Anjou-oklt. V. 4. sz.	Kessy	Gyulakeszi	malomhely
119.	Anjou-oklt. V. 32. sz.	Veszprém	Veszprém	püspök molnára
120.	Anjou-oklt. V. 49. sz.	Nyitra	Nyitra/Nitra (Sz)	malmok
121.	Anjou-oklt. V. 94. sz.	Wyhel	Sátoraljaújhely	malom
122.	Anjou-oklt. V. 107. sz.	Lechmer	Lecsmér/Lesmir (R)	2 malomhely
123.	Anjou-oklt. V. 132. sz.	? Gungus folyó	? Gyöngyös folyó mentén	4 kerekű malom
124.	Anjou-oklt. V. 133. sz.	Bonchnyrese	Boncnýirese/Bont (R)	2 malomhely
125.	Anjou-oklt. V. 141. sz.	Apatrethe völgy	Veszprém része	malomhely
126.	Anjou-oklt. V. 143. sz.	Selley berek	? (Ajka körül)	2 malom + malomhely
127.	Anjou-oklt. V. 153. sz.	Mysla folyó	? (Abaújvár körül)	2 kerekű malom

128.	Anjou-oklt. V. 171. sz.	Peturmestur- folua	Magyarpéterfalva/Petrisat (R)	malom
129.	Anjou-oklt. V. 175. sz.	Szentendre	Szentendre	malmok ⁷¹
130.	Anjou-oklt. V. 205. sz.	Zeredahel	Zemendorf-Stöttera (A)	malmok ⁷²
131.	Anjou-oklt. V. 241. sz.	Psana folyó	?	malomhelyek
132.	Anjou-oklt. V. 342. sz.	Kapruncha	Magyarkapronca/Koprivnica (Sz)	malomárok + malomzsilip
133.	Anjou-oklt. V. 346. sz.	Selyp	Lőrinci része	malom
134.	Anjou-oklt. V. 355. sz.	Szentmihály	Vasvár mellett a Rába mentén	3 kerekű malom
135.	Anjou-oklt. V. 412. sz.	Asgut	Ásgút/Podhorany (Sz)	malom
136.	Anjou-oklt. V. 450. sz.	Batisfalva	Batiszfalva/Batizovce (Sz)	malom
137.	Anjou-oklt. V. 474. sz.	Hídága	dűlőnév Kékesd határában	malmok
138.	Anjou-oklt. V. 628. sz.	Rudna	Divékrudnó/Nitrianske Rudno (Sz)	malom
139.		Egyházas Divék	Nyitravivék/Diviaky nad Nit- ricou	malom
140.		Lomnycza	?	malom
141.	Anjou-oklt. V. 664. sz.	Kamanaty	Kám	malmok
142.		Gely	Kám határában	malmok
143.	Anjou-oklt. V. 667. sz.	Hydeg Topla folyó	?	malomárok
144.	Anjou-oklt. V. 677. sz.	Meldur	Maldur/Podhorany (Sz)	malom
145.	Anjou-oklt. V. 714. sz.	Umbuztelke	Omboztelke/Muresenii de Cimpie (R)	malomhely
146.	Anjou-oklt. V. 729. sz.	Mortunteleke	Mártontelke/Motis (R)	2 kerekű malom
147.	Anjou-oklt. V. 862. sz.	Keek	Balatonfüred része	malom
148.		Fyured	Balatonfüred	2 malom
149.	Anjou-oklt. V. 867. sz.	Baach birtoka	?	malom
150.	Anjou-oklt. V. 942. sz.	Bardfa	Bártfa/Bardejov (Sz)	malomhelyek + malmok engedélye
151.	Anjou-oklt. V. 983. sz.	Granich	Szepesvéghely/Hranovnica (Sz)	malom

⁷¹ vö. Anjou-oklt. V. 177–178. sz.⁷² vö. Anjou-oklt. VI. 134. sz.

HAZAI VÍZIMALMAINK 1301–1325 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATAI

152.	Anjou-oklt. VI. 43. sz.	Thorna	Apácatorna	malom ⁷³
153.	Anjou-oklt. VI. 141. sz.	Gerezd	Nagygeresd	1 malomkerék
154.	Anjou-oklt. VI. 188. sz.	Bogarfelde	Veszprém k.	2 malomhely ⁷⁴
155.	Anjou-oklt. VI. 196. sz.	Wdicha Prozna Hathna Ketlehatha	Udva/Malá Udica (Sz) Kölesfalu/Prosné (Sz) Hatna/Hatné (Sz) Marikó/Dolná Mariková (Sz)	malomhelyek ⁷⁵
156.	Anjou-oklt. VI. 289. sz.	Bonchyda	Bonchida/Bontida (R)	malmok
157.	Anjou-oklt. VI. 315. sz.	Gepeshaza birtok	? (Sáros megye)	malmok
158.	Anjou-oklt. VI. 387. sz.	Monorokerek	Mogyorókerék/Alusinu (R)	2 kerekű malom
159.	Anjou-oklt. VI. 465. sz.	Chirba	Csorba/Strba (Sz)	malom
160.	Anjou-oklt. VI. 473. sz.	Új Lublo	Újlubló/Nová L'ubovoá (Sz)	malmok engedélye
161.	Anjou-oklt. VI. 479. sz.	Pathak	Sárospatak	malomhely
162.	Anjou-oklt. VI. 727. sz.	Pispyky	Igazpüspöki/Biskupice (Sz)	malmok
163.	Anjou-oklt. VI. 751. sz.	Ysowlaka	Zsáka/Jaka (R)	malmok
164.	Anjou-oklt. VI. 782. sz.	Barcha	Bárca/Barca (Sz)	malom ⁷⁶
165.	Anjou-oklt. VI. 784. sz.	Slauk	Alsó- v. Felsőszalók/Nizny v. Vysny Slavkov (Sz)	malmok
166.	Anjou-oklt. VI. 811. sz.	Boghk	Batyk	malom ⁷⁷
167.	Anjou-oklt. VI. 817. sz.	Tupal birtok	? horvátországi Guchkee comitatus	malom
168.	Anjou-oklt. VI. 897. sz.	Raychan	Rajcsány/Rajéany (Sz)	malom
169.	Anjou-oklt. VI. 903. sz.	Chakan	Csákány	malmok
170.	Anjou-oklt. VII. 60. sz.	Garadna	Garadna	malmok

⁷³ vö. Anjou-oklt. VI. 374. sz.⁷⁴ vö. Anjou-oklt. VI. 203. sz. és 479. sz.⁷⁵ Nem derül ki az oklevélből, hogy pontosan melyik faluban vannak a malomhelyek.⁷⁶ vö. Anjou-oklt. VI. 893. sz.⁷⁷ Az oklevélben szereplő Barrabashyda 2 malmára lásd Anjou-oklt. II. 107. sz.

171.	Anjou-oklt. VII. 64. sz.	Heren	Szombathely része	1 kerekű malomhely
172.	Anjou-oklt. VII. 195. sz.	keresztény- sziget	Kereszténysziget/Cristian (Sz)	malom
173.	Anjou-oklt. VII. 254. sz.	Egudhaza + Rekus	?	malom
174.	Anjou-oklt. VII. 290. sz.	Nog Ech	Écs	2 malom ⁷⁸
175.	Anjou-oklt. VII. 312. sz.	Rascina Zablatia	? ? Zablatje (Ho)	3 malomhely ⁷⁹
176.	Anjou-oklt. VII. 325. sz.	Réti	Nemessány/Nemesany (Sz)	malomhely
177.	Anjou-oklt. VII. 355. sz.	Neueg	Szentjakabfa körül	malom
178.	Anjou-oklt. VII. 364. sz.	Merey	Kaposmérő	malom
179.	Anjou-oklt. VII. 378. sz.	Bodughazun	Boldogasszonyfa	2 malom ⁸⁰
180.	Anjou-oklt. VII. 410. sz.	Sydofelde	Zsidóföldre	malmok
181.	Anjou-oklt. VII. 493. sz.	Kynez	Kenéz	malomhelyek ⁸¹
182.	Anjou-oklt. VII. 617. sz.	Nascicza	Nekcse/Nasice (Ho)	malmok
183.	Anjou-oklt. VII. 639. sz.	Keek	Kék	2 malomtó
184.	Anjou-oklt. VII. 689. sz.	Pula	Alsó- v. Felsőpula/Unter- v. Oberpullendorf (Au)	malom minden kerekével
185.	Anjou-oklt. VII. 724. sz.	Detha	psz. Sajólad határában DNy-ra	malomrekesz
186.	Anjou-oklt. VIII. 1. sz.	Thalad	Nagyvázsony és Pula vidékén feküdt	malmok + 3 malom
187.	Anjou-oklt. VIII. 74. sz.	Thure Magasmarth	Tőre/Turá (Sz) Magasmart/Brehy (Sz)	malmok ⁸²
188.	Anjou-oklt. VIII. 83. sz.	Kurtwelis	?	malmok
189.	Anjou-oklt. VIII. 163. sz.	Vyel	Sátoraljaújhely	malmok ⁸³
190.	Anjou-oklt. VIII. 172. sz.	Gergen	?	2 malomhely

⁷⁸ vö. Anjou-oklt. VII. 549. sz.⁷⁹ Nem dönthető el, melyik lokalizálatlan birtokon volt 3 malomhely.⁸⁰ vö. Anjou-oklt. VIII. 358. sz.⁸¹ vö. Anjou-oklt. VII. 502. sz.⁸² Nem dönthető el, melyik birtokhoz tartoztak malmok.⁸³ vö. Anjou-oklt. VIII. 396. sz. és IX. 314. sz.

HAZAI VÍZIMALMAINK 1301–1325 KÖZÖTTI OKLEVELES ADATAI

191.	Anjou-oklt. VIII. 332. sz.	Alsó- Monozlou	Monoszló/Moslavina (Ho)	malom
192.	Anjou-oklt. VIII. 404. sz.	Rebrin	Rebrény/Rebrin (Sz)	malom
193.	Anjou-oklt. VIII. 417. sz.	Kethel	? Kedhely (Tolna m)	malom
194.	Anjou-oklt. VIII. 456. sz.	Fulyda	Kisida/Malá Ida (Sz)	malomhely ⁸⁴
195.	Anjou-oklt. VIII. 480. sz.	Varad	Alsó- v. Felsővár/Teovsky Hradek (Sz.)	malom
196.	Anjou-oklt. VIII. 499. sz.	Kapruncha	Magyarkapronca/Koprivnica (Sz)	malomárok + - rekesz
197.	Anjou-oklt. VIII. 557. sz.	Chamazygethe	Alsó- vagy Felsőrajk	malomhely
198.	Anjou-oklt. VIII. 574. sz.	Eusi	Sarkadősi psz. Nagyváradtól Ny-ra	malmok
199.	Anjou-oklt. VIII. 595. sz.	Galath-i föld	?	malomárok
200.	Anjou-oklt. VIII. 603. sz.	Hotenfalua	Szigetvártól DNy-ra	malmok
201.	Anjou-oklt. VIII. 610. sz.	Jaan	Zalaegerszeg k. Bede és Sztmihály!!!!	malmok
202.	Anjou-oklt. IX. 12. sz.	Tussa	Tusa/Tusice (Sz)	malom 4 kővel
203.	Anjou-oklt. IX. 53. sz.	Gueztenuth	? (Kőrös megye)	malmok
204.	Anjou-oklt. IX. 111. sz.	Wizcha folyó	az egykori Vica falu ma Beled része	malom
205.	Anjou-oklt. IX. 171. sz.	Kendhyda	Nagykend/Chendu Mare (R) része	malom
206.	Anjou-oklt. IX. 317. sz.	Tylegd	Mezőtelegd/Tileagd (R)	malmok
207.	Anjou-oklt. IX. 396. sz.	Bath	ma Zalaegerszeg része	malom
208.	Anjou-oklt. IX. 467. sz.	Hedur Zeel	Devecser k.	nagy malom
209.	Anjou-oklt. IX. 507. sz.	Oresya birtok	? Izdenc/Grusni Polje k. (Ho)	malomhelyek
210.	Anjou-oklt. IX. 528. sz.	Lukalaka	Pokojovc (Ho)	malomhelyek
211.	Anjou-oklt. IX. 571. sz.	Lethezyn	Kiszucaújhely/Kysucké Nové Mesto (Sz)	malmok engedélye

⁸⁴ vö. Anjou-oklt. VIII. 457. sz.

Adatok a 14. századi szentszéki bíráskodásra Erdélyben

A KIRÁLYI OKLEVELEKBŐL Szécsényi Tamás erdélyi vajdát, mint a királyhoz „hű és békeszerető férfit” ismerhetjük meg, aki „hivatalát – az erdélyiek tanúsága szerint – békében s minden igazság tekintetbevételivel” viselte.¹ Van azonban egy diploma, amely Tamásról nem ilyen elismerően nyilatkozik.² Természetesen nem is tehet így, mert ez *excommunicatio*járól rendelkezik. A XII. Benedek által 1341-ben kiadott oklevél jó alap volt arra, hogy megnézzük, milyen helyzetben van a szentszéki bíráskodás a Károly Róbert-kori Magyarország különkormányzattal rendelkező területén, Erdélyben. Milyen a kapcsolat a „*brachium seculare*”, azaz az ezt megtestesítő vajda és a „*sacra rota*” között, és okozhatta-e a *iurisdictio* területén felmerülő hatásköri vita a két erdélyi báró közötti differenciát.³ A téma teljes körű kidolgozására nem vállalkozhattunk, mivel a középkorkutatásnak egy igen elhanyagolt területére „tévedtünk”, és a források feldolgozatlansága lehetetlenné tenné ezt. Így kénytelenek vagyunk beérni azzal az igyekezettel,

¹ I. Károly 1324. március 25-én kelt oklevele nyilatkozik ekképpen Szécsényi Tamás erdélyi vajdáról: „...quia etiam magnificum virum Thomam vaivodam Transsilvanum et comitem de Zonuk dilectum et fidelem nostrum, quem nos propter laudabilium suarum fidelitatum praeclara merita ad assistendum iugiter regio lateri nostro prae aliis nostris fidelibus elegeramus et ad continuas preces et instantias subiectivas hominum Transsilvanorum fidelium nostrorum velut modestum fide constantem et pacis amatorem in vaivodam praefecimus Transsilvanum, omnem tranquillitatem et observantiam iustitiae in medio eorundem invenimus exercere, prout hoc ex relatione ipsorum Transsilvanorum et probabilibus documentis exinde datis colligitur evidenter,... etc.” Az oklevél szövege: Franz Zimmermann-Karl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt 1892–1937. V. Köln–Wien 1975. (a továbbiakban: ZW.) I. 381–383.; Anjou-kori okmánytár. *Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Szerkesztette: Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. Budapest 1878–1920. (a továbbiakban: AO.) II. 118–119.

² ZW. I. 569. sz.; *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Collecta et seria chronologica disposita ab Augustino Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Th.) I. 644. sz.

³ Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni Balogh Elemér professzor úrnak, hogy türelmes és építő segítségével hozzájárult a dolgozat elkészítéséhez.

hogy javarészt kiadott források alapján megvilágítsuk az általunk fontosnak vélt mozzanatok.

Magyarországon a középkorban a királyi (állami) jogszolgáltató szervek mellett léteztek más bírói fórumok is. Ilyen „alternatív” igazságszolgáltató szervezetnek kell tekinteni a *hospes* jogokból kialakult városi bíraskodást és egyházi jogszolgáltatást.⁴ (Alternativitásukat természetesen nem az igazát keresni szándékozó jogi értelemben vett személy határozta meg, hanem a keresztény etikai elvek által is formált középkori államelméletben gyökerező, minden jog forrásának tekintett király. Így tőle ered a rendes bírói fórumok és azok rendje alóli *exemptio*, valamint a saját hierarchikus joghatósági szervezettel, meghatározott ügycsoportban eljáró *privilegium fori* engedélyezése.⁵) Míg a városok tekintetében jogkönyvek és *Achtbuch*jaik⁶ mutatni engedik, milyen is lehetett a középkori bíraskodási tevékenységük, addig az egyházi bíraskodással kapcsolatban nincs ilyen szerencséje a kutatónak. Ugyan az egyetemes egyház is rendelkezett jogkönyvekkel, önmaga alkotta szabályokkal, kánonokkal, egyetemes zsinati határozatokkal, de ennek országunkénti alkalmazása mindig függött az egyház adott államon belüli befolyásától, erejétől. Így a jogszolgáltatás egyetemes szabálya csak szubszidiárius jelleggel bírt, s a nemzeti zsinatok határozatai voltak azok, amelyek befolyásolhatták egy-egy ország jogszolgáltatását, természetesen a nemzeti egyház potenciáljának függvényében kiegészítve a királyi igazságszolgáltatást.⁷ Az egyházi bíróságok, mint alternatív jogszolgáltató szervek személyi és tárgyi hatáskörük alapján válnak el a királyi igazságszolgáltató *officium*októl.⁸

Az egyházi bíróságok törvényi megalapozása Szent István nevéhez fűződik. Innentől kezdődően az Árpád-kori jogforrások java részében találkozha-

⁴ CSIZMADIA ANDOR: A jogszolgáltató szervek. In: Magyar állam- és jogtörténet. Szerk.: Csizmadia Andor. Budapest 1991. (a továbbiakban: CSIZMADIA, 1991.) 70–72.

⁵ HAJNIK IMRE: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Budapest 1899.

⁶ KIRÁLY JÁNOS: Pozsony város joga a középkorban. Budapest 1894. 12–16.; VARGA TIBOR RÓBERT: A vagyonellenes bűncselekmények a középkori magyar városokban. (kézirat) Szeged 1999. 22.

⁷ RUSZOLY JÓZSEF: Európa jogtörténete. Budapest 1996. 57.; BÓNIS GYÖRGY: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. (a továbbiakban: BÓNIS, 1972.) 20–21.

⁸ BÓNIS GYÖRGY–DEGRÉ ALAJOS–VARGA ENDRE: A magyar bírósági szervezet és perjog. A vonatkozó rész Bónis György munkája. Budapest 1961. (a továbbiakban: BÓNIS, 1961.) 19–21.

tunk az egyház *privilegium foriját* szabályozó rendelkezéssel. Ezek eredményeként az egyház a 13. század közepére a hazai jogéletben stabilizálta szerepét. E század jelentősége az egyházi bíráskodás szempontjából, hogy a pápai megbízottak munkája során az országban megszilárdult az egyházi bíróságok intézményrendszere és az eljárások menete.⁹

Személyi hatályát tekintve a szentszékek elé tartoztak a klerikusok, továbbá a korlátozott jogképességű személyek (özvegyek, árvák), kereszteslovagok és a diákok ügyei az ingatlanpereket leszámítva. Tágabb értelemben véve az egyház kompetenciájába tartozó ügyeknek tekintették a vallás és az erkölcs elleni bűncselekményeket. Szűkebb értelemben: az eretnokség, az esküvel megerősített *obligatio*k megszegése, bűbájosság, szemérem elleni deliktumok, magzatelhajtás, hamis tanúzás, házassággal kapcsolatos ügyek valamint a női jogok (hitbér, jegyajándék, leánynegyed). Vegyes hatóságú *casus*oknak tekintették a házassági vagyoni jogi ügyeket, valamint a tizedpereket, mérték-, okirat- és pénzhamisítást.¹⁰

Erdély ugyan külön territoriális fejlődési egysége volt a középkori magyar államnak, és a szakirodalom mindig megjegyzi, hogy a különböző jogintézmények tekintetében Erdély az anyaországhoz képest lemaradással bírt, de ez a különkormányzatú terület perifériális helyzetéből adódott. Az „állami” *iurisdictio* tekintetében Szécsényi Tamás vajdasága (1321–1342) idején zárkózik

⁹ BÓNIS GYÖRGY: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. A szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerkesztette: Balogh Elemér. Budapest 1997. (a továbbiakban: BÓNIS, 1997.) 633.; BÓNIS, 1972. 22–23., 61–62.; ERDŐ PÉTER: Egyházjog a középkori Magyarországon. Budapest 2001. (a továbbiakban: ERDŐ, 2001.) 119.

¹⁰ Középkori bűncselekmények osztályozása: 1. Közbűncselekmények: Az állam és a társadalom ellen elkövetett bűntettek (felségsértés, hűtlenség, hivatali bűncselekmény). 2. Vallás és erkölcs elleni bűncselekmények: megbotránkoztatás, vallássértés (ünnepszegés, káromlás), hamis vád, hűtlen gyám, hamis eskü, szemérem elleni bűncselekmény (erőszakos nemi bűntett, nőrablás, paráznaság), bűbájosság, méregkeverés, magzatelhajtás, hamis tanúzás, mérték-, okirat-, pénzhamisítás. 3. Magánbűncselekmények: élet és testi épség elleni bűncselekmények (emberölés, testi sértés, „nagyobb hatalmaskodás” bizonyos esetei), vagyon elleni bűncselekmények (lopás, rablás, gyűjtogatás, „nagyobb hatalmaskodás” bizonyos esetei). Vö.: BÓNIS GYÖRGY: Magyar jogtörténet. (Dr. Bónis György ny. rk. tanár előadásai.) Kolozsvár 1943. 210; ECKHART FERENC: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest 1946. (a továbbiakban: ECKHART, 1946.) 380–381.; CSIZMADIA, 1991. 262–266.; BÓNIS, 1997. 630–633.

fel az anyaországban szokásban lévő bírósági gyakorlathoz.¹¹ A szentszéki bíráskodást tekintve nem mondható, hogy fáziskésés mutatkozna.

Az esztergomi érsek, a kalocsai érsek valamint a zágrábi püspök bírósági kiváltságokat szereztek IV. Bélától és V. Istvántól egyháztartományuk területére. Kristó Gyula ebben a tartományúri hatalom kiépítésének első magyarországi kísérletét látta.¹² Hasonló kiváltságot kapott az erdélyi püspök és a káptalan is az említett királyoktól. 1246-ban IV. Béla király Gál püspök kérésére a püspöki birtok lakóit és az oda betelepülőket kivette a vajdai és ispáni jogszolgáltatás alól, azzal a megkötéssel, hogy súlyosabb esetekben csak a király ítélkezhet.¹³ V. István király ugyanezt – megkötés nélkül – adományozza a gyulafehérvári káptalannak.¹⁴ Ugyan e példákban nem esik szó az „egyház nádoráról” és más bírói funkciókkal felruházott hivatalnokokról, de az iratok tartalmát tekintve a különbség elenyésző. Természetesen nem állítjuk, hogy az erdélyi püspök is igyekezett valamiféle tartományuraság kiépítésére, mert ez – ahogy Mályusz Elemér már bizonyította – a vajdán kívül az Erdélyben élő nemesek számára, – akár egyházi, akár világi – lehetetlen.¹⁵

Az erdélyi püspökség nagyobb területet foglalt magában, mint a közigazgatási Erdély fogalom. Területe a kalocsai érsekség alá tartozott, és észak-déli irányban a Tiszától a Déli-Kárpátokig nyúlt, nyugat-keleti irányban a Szilágysági-dombsíkot leszámítva a közigazgatási Erdély határaival esett egybe.¹⁶ A püspökség alapítását Kristó közvetlenül az erdélyi Gyula leverése (1003) utáni időre teszi.¹⁷ Ugyan a püspökség alapítására okleveles adat nincs, de tár-

¹¹ VARGA TIBOR RÓBERT: Adatok Szécsényi Tamás vajdai széken kívüli igazságszolgáltató tevékenységéhez. In: Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged 2001. április 3.) előadásai. Szerkesztette: Weisz Boglárka–Balogh László–Szarka József. Szeged 2001. 139–149. (a továbbiakban: VARGA, 2001.)

¹² KRISTÓ GYULA: A feudális szétagyalódás Magyarországon. Budapest 1977. 172–176.; KRISTÓ GYULA: A tartományúri hatalom. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. Szer.: Makk Ferenc. Budapest 1985. (a továbbiakban: KRISTÓ, 1985.) 73.

¹³ Jakó Zsigmond: Erdélyi okmánytár I. (1023–1300) Budapest 1997. (a továbbiakban: EO) 201. sz.

¹⁴ EO 291. sz.

¹⁵ MÁLYUSZ ELEMÉR (passim): Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Budapest 1988. (a továbbiakban: MÁLYUSZ, 1988.) 14.

¹⁶ KRISTÓ GYULA: A korai Erdély (895–1324). Szeged 2002. (a továbbiakban: KRISTÓ, 2002.) 107.; BENKŐ ELEK: Erdélyi püspökség In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest 1994. (a továbbiakban: KMTL)

¹⁷ KRISTÓ, 2002. 101.

gyi leletek és István nagyobbik legendája is e feltevést támasztják alá.¹⁸ A püspökség központja alapításakor Dobokaváron lehetett. Legkésőbb Szent László korában került át Gyulafehérvárra, amely végleges székhelynek bizonyult. A 11. század végén az egyházmegyéken belül kisebb egyházigazgatási egységek jöttek létre, a főesperességek.¹⁹ E tekintetben fáziskésés tapasztalható Erdélyben, amennyiben az okleveles adatokat nézzük, hiszen a főesperességek az oklevelekben csak a 12. század végétől, a 13. század elejétől tanúsítják hat főesperesség létezését.²⁰ Megjegyzendő, hogy a főesperességek oklevélbeli kései felbukkanása nem feltétlenül jelenti, hogy a Szent László korától létrejövő főesperesi intézmények Erdélyben nem jöttek létre. Inkább a Jakó által is hangsúlyozott írásbeliség fejletlenségének tudhatjuk be.²¹ Az Árpád-kor végére kialakult az erdélyi püspökség 13 főesperessége.²²

A 13. század végén a 14. század elején Kán nembeli László volt az erdélyi vajda, aki e tisztsége révén a kor társadalmi tendenciájához igazodva oligarchikus hatalmat épített ki Erdélyben.²³ Péter püspök idején a vajdai hatalommal jó kapcsolatot tartott fenn az erdélyi Szent Mihály arkangyal egyháza. Nem csoda, hiszen Péter püspök rokona volt László vajdának. Erre Péter püspök maga is utal, amikor megfellebbezi a pápa parancsát Kán László kiközösítése és az erdélyi püspökségben lévő erdélyi vajda alá tartozó megyék interdiktum alá helyezése ügyében.²⁴ A vajda és a püspök közötti kiegyensúlyozott viszonyt mutatják a szentszékek iratai is. Ugyanis a vajda gyámködása nélkül látják el igazságszolgáltató feladataikat. Eljártak: 1. papi jövedel-

¹⁸ TEMESVÁRY JÁNOS (passim): Erdély középkori püspökei. Clus 1922. (a továbbiakban: TEMESVÁRY, 1922.); BENKÓ ELEK: Erdélyi püspökség. In: KMTL

¹⁹ KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Budapest 1998. 132.

²⁰ KRISTÓ, 2002. 107.

²¹ EO 7–8.; Az oklevélhasználatra: BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971. 16–17.

²² KRISTÓ, 2002. 107., 260–262.

²³ KRISTÓ GYULA: Kán László és Erdély. Valóság 21 (1978) 83–96.; KRISTÓ, 2002. 309–315.; KRISTÓ, 1985. 75.;

²⁴ Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XI, XXIII–XXIV. Szerk.: Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Kristó Gyula, Piti Ferenc. Budapest–Szeged 1990–2002. (a továbbiakban: Anjou-oklt.) II. 91., 92., 93., 114. sz.

mek, tizedek tárgyában²⁵ 2. végrendeleti és örökségi jogesetekben²⁶ 3. hozomány, hitbér, jegyajándék és leánynegyed ügyekben.²⁷

Azonban Kán László vajdai hatalmát arra is felhasználta, hogy beavatkozzon az erdélyi egyház ügyeibe. Ezt támasztják alá a püspökválasztás körül kialakult bonyodalmak, melyeket Párizsi Péter tárt Gentilis pápai legátus elé.²⁸ Valamint a szebeni szászok az erdélyi püspökség elleni keresetlevele adóval, károkkal és jogtalanságokkal kapcsolatos per tárgyában.²⁹ 1308 novemberében a szebeni szászok egyeteme kéri László vajdát, hogy engedélyezze területén Gentilis pápai legátushoz igyekvő papjaik szabad átjutását.³⁰ László védelmébe véve az erdélyi egyházat a szabad átjárás helyett a szászokat figyelmezteti, hogy inkább tartozásaikat fizessék meg a káptalannak, semmint perre menjenek a legátus előtt.³¹ A perfelvételkor Gentilis *auditor*a kijelenti, hogy László erdélyi vajda oklevele, melyben megtiltja a szászoknak, hogy pereskedjenek a legátus előtt, kimeríti a fenyegetés fogalmát. László vajda ugyan kimenti magát e vád alól több tanúval, de az oklevelekből kiderül, hogy Kán László az erdélyi egyház több birtokát is jogtalanul magánál tartja.³²

Kristó Gyula bizonyította, hogy 14. század elejétől kezdve Erdélyben megfigyelhető, hogy a jelentősebb családok sarjai klerikusi pályára léptek, amivel tovább növelhették családjuk presztizsét, hatalmát.³³ Ekként került megválasztásra 1320 elején Balog nembeli Szécsi András, az erdélyi egyház

²⁵ Anjou-oklt. I. 344. sz., II. 244–45., 311. sz.

²⁶ Anjou-oklt. I. 28., 36., 82., 86., 361. sz.

²⁷ Anjou-oklt. I. 383., 649. sz., II. 165. sz.

²⁸ TEMESVÁRY, 1922. 112–127.; Anjou-oklt. II. 514., 698., 706–707., 716–717., 723., 729., 732–735., 743., 745., 752., 754. sz.

²⁹ Az erdélyi püspökség és a szebeni szászság között a békétlenség nem volt új keletű. Még a 13. században a szász dékánátusok kivonták magukat az erdélyi püspök joghatósága alól és közvetlenül az esztergomi érsekség igazgatása alá kerültek. 1277-ben a szászok még a fehérvári székesegyházat is felégették, kirabolták, s több mint kétezer embert, köztük papokat is meggyilkoltak. Emiatt kiközösítésre kerültek, amelynek hatálya még a per idején is fennállt (legalábbis Cingulum-i Fülöp állítása szerint). Anjou-oklt. II. 656. sz. Vö.: KRISTÓ, 2002. 226–228.; A per nevesítése: Anjou-oklt. II. 610. sz.

³⁰ Anjou-oklt. II. 488. sz.

³¹ Anjou-oklt. II. 492. sz.

³² Anjou-oklt. II. 552., 604. sz.

³³ KRISTÓ, 2002. 271–272.

prépostja.³⁴ A káptalan nem is titkolta szándékát: XXII. János pápának kifejti, hogy Andrásban inkább a befolyásos urat kereste, aki saját és rokonsága erejével útját állhatja a sokat szenvedett erdélyi egyház további zaklatásának.³⁵ A pápa Andrást fiatal kora, valamint képzetlensége miatt vonakodott a püspöki székben megerősíteni.³⁶ Ám végül I. Károly király közbenjárására mégis megtette azt.³⁷ Károly a későbbiekben minden bizonnyal meg is bánta döntését, amiért Andrást a püspöki szék elnyerésében támogatta, mert mint Kristó fogalmaz: „...az Anjou-kor békés időszakában ő képviselte a békétlenséget és a hatalmi arroganciát.”³⁸

András jól kiépített egyházszervezetet vehetett át elődjétől. A szentszékek szervezeti felépítése megegyezett az egyházi igazgatás szervezetének hierarchiájával, és így – minthogy *ecclesia vivit lege Romana* – a római jogból átvéve többszintű bírói fórumrendszert alakított ki.

A szakirodalom szerint, így Eckhartnál és Bónisnál is az szerepel, hogy a kisebb pertárgyú ügyekben (Eckhart még azt is megjegyzi, hogy az 1 márkát meg nem haladó perben) az *archidiaconus* volt hivatott első fokon eljárni.³⁹ Számunkra viszont az oklevelekből más derült ki. A főesperesek a hozzájuk forduló pereiben különösebb számolgatás nélkül eljártak, sőt joguk volt eljárni, mert csak 1335-ben mondja ki egy oklevél, hogy a főesperesek az 1 márkát meghaladó ügyekben nem intézkedhetnek. Ám erre az oklevélre még visszatérünk.

A főesperestől egyházmegyei szintre, a megyés püspök bírói széke elé lehetett fellebbezni. Az eljárások java részénél a püspöki szék első fokon eljáró

³⁴ Balog nemzetségre I. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest 1995. (reprint) 174–194.; Szécsi András életére és működésére Beke Antal zavaros és sok helyütt javításra szoruló tanulmánya I. BEKE ANTAL: Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején. (Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék világánál.) Magyar Sion 1894. évfolyam (a továbbiakban: BEKE, 1894.) 205–216., 282–293., 360–377., 439–443.; TEMESVÁRY, 1922. 141.

³⁵ „...quod per tuampresertim et tuorum parentumpotenciam poterat eadem ecclesia a diversis oppressionibus et gravaminibus, quibus assidue premitur, eripi...etc.” Th. I. 465–466.

³⁶ „...te ipsius ecclesie prepositum minus sufficientis scientie, ac in ordinibus et etate defectum patientem...etc.” Th. I. 465–466.

³⁷ „...Carissimus in Christo filius noster Carolus Rex Ungarie illustris per suos nuncios et litteras speciales, et nonnulli alii magnates...commendarunt...etc.” Th. I. 465–466.

³⁸ KRISTÓ, 2002. 267.

³⁹ ECKHART, 1946. 175.

rendes bíróságként szerepelt. A bírói feladatokkal és jogkörrel a püspök – mint általában az egyházi igazgatásban is – általános helynökét bízta meg (*vicarius in spiritualibus generalis*). Így e bíróságokat vikáriusi, illetve helynöki székeknek is szokás nevezni. A vikáriusi bíróság, vagy helynöki székek az Alpoktól délre fekvő területek egyházi bírósági szervezete, amely itáliai mintára Spanyolországban, Cipruson és Magyarországon terjedt el.⁴⁰

Az erdélyi püspököknek két vikáriusa is volt, amit a püspökség kiterjedt nagyságával magyarázhatunk. Az egyik a „Meszesen kívüli” (*vicarius de extra Mezes*) vagy „Meszesen túli” (*vicarius de ultra Mezes*), a másik pedig a Meszesen inneni, akit csak egyszerűen általános helynöknek említenek. 1301. április 26-án kiadott diplomában Demeter pap, ugocsai alesperesről olvashatunk, aki „Péter püspök azon főesperességében lévő helynöke”, és aki előtt Fulgarius comes özvegye végrendeletet tett.⁴¹ Ebből az adatból arra lehet következtetni, hogy az erdélyi püspököknek a Meszesen kívüli vikáriusáról van szó. Ezt erősíti, hogy egy 1321-es diplomában szintén az ugocsi főesperes az erdélyi püspök vikáriusa, immáron Meszesen kívüli (*de extra Mesces*) helynöknek aposztrofálva.⁴² Így Kristó Gyula állítása, mely szerint 1315-től kezdve jelenik meg a Meszesen túli vikárius,⁴³ módosításra szorul. Noha tudjuk, hogy „*Unus testis nullus testis*”, de talán nem felelőtlenség azt állítani a fenti adat alapján, hogy az erdélyi püspökök egynél több vikáriusa volt már ekkor. Különben miért hangsúlyozná az oklevél, hogy „Péter püspök azon főesperességben lévő vikáriusa”? A másik vikárius általános helynöknek csak 1317-től adatható az oklevelek alapján.⁴⁴

A jogkeresők számára a következő jogorvoslati lehetőség a provinciális szint volt, azaz az érseki székek. Ez Erdély tekintetében a kalocsai érsekséget jelentette, de erre adatot nem találtam. Leszámítva, amikor még 1307-ben Péter erdélyi püspökkel szemben a pápa utasítására a kalocsai érsek eljár.

A fellebbezések végső grádusa a *sacra rota Romana*, vagyis a pápai főtörvényszék. A IV. lateráni zsinatig úgynevezett szolgálati út nem létezett. Elvi-

⁴⁰ Másik formája az officialátus, ez főként a germán területekre volt jellemző, valamint a velük szoros kapcsolatban lévő Lengyelországban és Csehországban. ERDŐ, 2001. 89–90., 109–112., 119–122.

⁴¹ Anjou-oklt. I. 36. sz.

⁴² Anjou-oklt. VI. 3. sz.

⁴³ KRISTÓ, 2002. 262–263.

⁴⁴ Anjou-oklt. IV. 692. sz., V. 261., 584., 711. sz., VI. 820. sz.

ekben ezt követően nem lehetett a *rota Romana* előtt pert kezdeményezni, de ez a gyakorlatba nem ment át. A pereket – ha megfelelő anyagi potenciállal rendelkezett – a jogkereső rögtön elkezdhette a pápai főtörvényszék előtt. A pápához beérkező ügyeket általában nem a pápai kúriában tárgyalták, hanem a pápa küldöttekre bízta, akik rendszerint a helyszínen *inquisitorius* eljárás keretében tettek eleget a felhatalmazásnak.⁴⁵ Azonban 1328–1330 között a pápai kúrián, Avignonban pereskedtek az erdélyi püspökség és a szebeni szászok képviselői.⁴⁶

A bíróságok megítélése és az eredményességükbe vetett bizalom sokban függött attól, hogyan tudnak eljárni egy perben, és milyen módon tudnak érvényt szerezni bírói döntéseiknek. Nem véletlen, hogy a bírák maximálisan törekedtek a felek közötti megegyezésre. A szentszékek is a peregyeséget tartották a legjobb megoldásnak. Ha ez mégsem ment, és az ítélet önkéntes teljesítése is elmaradt, akkor a szentszékek számára csak spirituális eszközök álltak rendelkezésre (*interdictum*, *excommunicatio*, *anathema*) a jogosult követelésének érvényesítésére. Az oklevelekből az világlik ki, hogy az egyházi fenytéket világiak ügyében nem alkalmazták a szentszékek, csak a saját sérelmeik orvoslására „vetették be” e szankciókat. Nézzünk példákat: 1322. július 2-án István dersi pap, szatmári alesperes és fogott bírák előtt Ábrahám fiai, János és Mihály pert kezdeményeztek Medve fia Jakab ellen oklevél- és pecséthamisítás ügyében. Az alesperes a pert november 3-án befejezettnek tekintette a maga részéről, mivel a feleket nem tudta elfogatni, illetve előállítani.⁴⁷ Komolyabb hamisításkor az egyháznak semmilyen szerep nem jutott. Szatmárban 1336-ban Zarrazberek-i János fia Lászlót pénzhamisítás miatt megégették a királyi kamaraispánok, és egyházi jelenlétnek semmi nyoma.⁴⁸ 1329 előtt tizedhátralék és egyéb tartozásaik miatt exkommunikálták Simon bán 3 fiát. Majd 1329. május 13-án András püspök, miután a bán fiai ki-egyeznak a káptalannal, feloldozza őket azzal fenyegetve, hogy ha visszacsúsznak bűnükbe, újra kiközösítésre kerülnek, sőt hitszegőkké is válnak.⁴⁹ Az egyházi fenyték alkalmazására utalhat az erdélyi káptalan és a szebeni szász papok közt 1328-as Avignonban folyó perben Dynus de Marenasallia,

⁴⁵ BÓNIS, 1961. 19–21.

⁴⁶ BÓNIS, 1961. 19–21.

⁴⁷ Anjou-oklt. VI. 667., 826. sz.; BÓNIS, 1997. 725., 731. sz.

⁴⁸ Anjou-oklt. XXIII. 28., 308. sz.

⁴⁹ BÓNIS, 1997. 822. sz.

*doctor decretorum*nak az a kitétele, hogy a felek tartózkodjanak a perfüggés ideje alatt minden olyan eljárástól, mely a másik fél kárára lenne.⁵⁰ 1329-ben a vajda *congregatio generalis*on leánynegyed per kapcsán intézkedik Tamás örkanonok, az erdélyi püspök „korábbi” általános helynöke ítéletében foglaltak végrehajtásáról. A perben Riwoz Péter és testvérei léptek fel anyjuk, Katalin asszony leánynegyedéért Chestue-i János fiai, Miklós, Mihály és János ellenében. Tamás örkanonok *sententiája* kimondta, hogy Ispánlakán János fiai kötelesek átadni Katalin gyermekeinek két házas telket leánynegyed gyanánt. A vajda a végrehajtásra vonatkozólag elrendeli, hogy különítsék el a két házas telket, majd kerüljenek beiktatásra Katalin gyermekei. Ezt követően pedig Jakab, Katalin férje⁵¹ becsü alapján megválthatja Pétertől és testvéreitől az említett telkeket.⁵² Az egyházi bíróságok szűkre szabott szankciós eszköztára és ennek következtében ítéleteik súlytalansága mutatkozik meg a fenti példákban.

András püspök idején az erdélyi egyház igyekezett egyre tágabb határt szabni bíróságának. 1337-ben Erzsébet királyné felszólítja András püspököt és helynökét, hogy Tóth Péter szatmári polgár perében, telkek ügyében ne merészeljen eljárni, hanem hagyja a szatmári polgárok bíráinak döntésére.⁵³ Az egyház az 1330-as évektől (feltételezem 1332-től, mivel ekkor kezdődött a pápai tized begyűjtése) gyakrabban alkalmazhatta a kiközösítés fegyverét tizedperек kapcsán (ami mellesleg vegyes joghatóságú ügyek körébe tartozott) peres ellenfeleivel szemben. Ezt támasztja alá, hogy 1335-ben Budán megállapodás jött létre az erdélyi nemesség *universitasa* és az erdélyi püspök között. A nemességet Tomaj nembeli Dénes fia Tamás és Járai Pascha *comes* képviselte a tárgyalásokon. Az 1335. november 5-én létrejött szerződésben a tizedszedést szabályozzák a szentszékek hatáskörével együtt. Az egyeségben került kimondásra, hogy a gyilkos javaiból a főesperesek nem követelhetnek egy márkánál többet, s általában e fölött nem róhatnak ki nagyobb bírságot

⁵⁰ Anjou-oklt. XII. 242. sz.

⁵¹ Az oklevélben egyértelműen Katalin Jakab hitvese olvasható és nem testvére, mint azt Györffy Györgynél találjuk. Vö. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest 1963–1998. II. 167.

⁵² Dl. 30619.

⁵³ BÓNIS, 1997. 918. sz.

sem.⁵⁴ Valamint a megállapodás szerint tizedügyekben nem mondhatnak ki *interdictumot* vagy *excommunicat*ot.⁵⁵ Végül a nemesek bírói jogkörének védelmére kimondja, hogy az egyházi birtokokon elfogott jobbágyot saját ura elé kell állítani, kivéve, ha közbűntett elkövetésekor tetten érik.⁵⁶ A meg egyezést Tamás erdélyi vajda és András erdélyi püspök erősítette meg pecsét-jével.

A püspök feltételezhetően Tamás akciójának vélhette a budai megállapodás kikényszerítését. Holott Tamás csak saját sorsa elől menekült azzal, hogy támogatta az erdélyi nemeseket bíraskodási jogkörük kiterjesztésében. (1342-ben azonban Tamásnak is engedményeket kellett tenni.)⁵⁷ A püspököt mindez nem érdekelte, s mivel – Temesvárynál idézett szavakkal élve⁵⁸ – kötekedő ember volt, kiközösítette a vajdát és bizonyos embereit.⁵⁹ Tamást e kiközösítés nem rázta meg, mert elég hatalma volt ahhoz, hogy – ahogy a pápa 1341-es kiközösítő bullája írja – bizonyos papokat megnyerjen, és semmibe vegye a püspök spirituális szankcióját. Ezt követően András bevádolta az erdélyi vajdát és „bűntársait” a pápánál. A bulla részletesen felsorolja Tamás bűnlajstromát,⁶⁰ amelyek között a hatalmaskodáson túl már közbűncselekményeket is találunk (útonállás, gyújtogatás). András pápához küldött panaszlevelében tudatja azt is, hogy Tamás bűneit a király elé tárta, aki megintette Tamást. Véleményünk szerint a királyi megintés egy kiadós

⁵⁴ ZW. I. 518. sz. „Item pro homicidiis archidiaconi vel eorum procuratores unam marcam et non plus de substantia seu bonis homicidarum recipere debeant, ubi per homicidas solvitur emenda homicidii. [...] Item archidiaconi pro eorum birsagiis seu iudiciis ultra unam marcam ab his qui in ipsorum iudiciis succumbent accipere non debeant nec in recepcione ipsius marcae aliquid relaxare compellantur.”

⁵⁵ ZW. I. 518. sz. „Item nullus archidiaconorum pro facto decimarum auctoritate propria interdicere possit interdicti aut excommunicationis sententias sine literis[!] episcopi aliquatiter promulgare”

⁵⁶ ZW. I. 518. sz. „Item si iobagiones in possessionibus ecclesiae pro ipsorum culpis seu nocuentis per iudices seu officiales ecclesiae fuerint sequestrati vel impediti, ipsos tales iudem ecclesiae iudices ad eorundem iudicium praesentiam cum rebus sequestratis iudicatos remittant, nisi in actu publici nocumenti criminalis exstiterint deprehensi, et hoc iudem possessionum ecclesiae iobagionibus debeant similiter observare.”

⁵⁷ VARGA, 2001. 148.; ZW. I. 573. sz.

⁵⁸ TEMESVÁRY, 1922. 146.

⁵⁹ Rimai Miklóst 1340 táján közösi ki András püspök. Az oklevél szövege magyarul: BEKE, 1894. 213–214.

⁶⁰ Az oklevél szövege: ZW. I. 569. sz.

ejnye-bejnyénél nem lehetett több, hiszen Fügedi Eriktől tudjuk, hogy 1337-ben I. Károly Kőszegieket is megregulázta jogtalanságaikért.⁶¹

A fentiek alapján úgy gondoljuk, hogy az erdélyi püspök az 1335-ös budai szerződésben foglaltakat nem tartotta meg, és a vajda hatalmánál fogva birtok és tizedlefoglalással igyekezett Andrást jobb belátásra bírni. Tamás mind ezt I. Károly beleegyezésével tette, s ezt látszik alátámasztani, hogy még Tamás kiközösítését megelőzően, mikor az egyházellenes tetteket véghezvihette, 1338-ban I. Károly ellen is panaszlevelet juttattak el a pápához ismeretlen egyházi személyek. Ebben szintén az egyház sérelmeit sorolják fel, megemlítve benne az egyház bíraskodási kiváltságának király általi megnyirbálását.⁶²

Mondanivalónkat összegezve a korábbi szakirodalommal ellentétben azt mondhatjuk, hogy az egyházi bíraskodás visszaszorítása nem Zsigmond idejében kezdődött el, hanem az Anjouk alatt, ezen belül is I. Károly király idején.⁶³ Bónis György megállapítását pedig annyival egészíteném ki, hogy I. Lajos 1344-es erdélyi precedens ítéletét,⁶⁴ amely országos jelleggel szabályozta a szentszékek munkáját és hatáskörét, I. Károly alapozta meg. Végül, de elsősorban a legnagyobb előrelépést abban látom, hogy Erdély a jogviszonyok alakítása terén – immár az anyaország számára példát adva – kihasználta a nemesség közösségében rejlő erőt elindítva ezzel egy hosszabb folyamatot, az egyházi bíróságok háttérbe szorítását (az egyház által meghonosított eljárásjogot megtartva, sőt az országos jogba beépítve), amivel jelentős pénzüsszegeket tartottak bent az országban.

⁶¹ FÜGEDI ERIK: Ispánok, bárók, kiskirályok. Budapest 1986. 194.

⁶² Az oklevél szövege magyarul: FRANKÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összekötterései a római szent-székekkel. (A magyar királyság alapításától a konstanci zsinatig.) Budapest 1901. 161–164.

⁶³ CSIZMADIA, 1991. 70–72., 137–138.; ECKHART, 1946. 175–176.; BÓNIS, 1961. 19–21.; BÓNIS, 1997. 635–636., 642–643.

⁶⁴ Az oklevél szövege: ZW. I. 604. sz.

A győri vám Árpád-kori története

AGYŐRI VÁM VIZSGÁLATA SORÁN két kérdésre kell választ adnunk. Először is meg kell vizsgálni, hogy milyen vámot szedtek a városban, és ezek kinek a tulajdonát képezték; majd pedig a fennmaradt győri vámszabályzat elemzése mellett annak kiadási idejét kell megállapítanunk.

Győr városában három vámtípust különböztethetünk meg a források alapján: a közlekedési vámot, a vásárvámot és a harmincadot. A vámról vonatkozó legkorábbi fennmaradt oklevél 1208-ban a Rába hídon szedett vámot említette, amikor II. András annak fizetése alól felmentette a lébenyi monostort.¹ A győri vámszabályzat egyes tételei is azt mutatják, hogy a városban az átmenő forgalmat vámostak meg.² A közlekedőket egységesen vámostak, függetlenül attól, hogy szárazföldi vagy vízi útvonalon érkeztek a városba. Ezt mutatja a szabályzat azon kitétele, hogy az árut szállító hajók rakományát szekérszámra kellett átszámítani, és ennek megfelelően megvámolni.³ A forrás nem nevezte sem hajó-, sem híd-, sem útvámnak az itt szedett vámot. Ezek a vámtípusok élesen nem is különböztek el Győrnél, ezért összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy közlekedési vámot szedtek a városban. Ezt a nézetet erősíti az is, hogy 1288. március 21-én IV. László király engedélyezte az esztergomi káptalannak vámszedőjük jelenlétét a győri

---

¹ Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Bearbeitet von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln 1955–1985. (a továbbiakban: UB) I. 51–55.; Szentpétery Imre-Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.) 236. sz.

² Pl. Magyarországra jövő német szekér után, illetve Magyarországról átmenő szekér után vámostak.

³ Vö.: Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Ed.: András Kubinyi. Budapest 1997. (a továbbiakban: EFHU) 51–52.; Megerősítései: 1270-ben V. István. Sopron szabad királyi város története. I/1. Oklevelek 1162-től 1406-ig. Közli: Házi Jenő. Sopron 1921. (a továbbiakban: Házi I/1.) 5., Reg. Arp. 2016. sz.; 1279. július 20. Házi I/1. 8–9.; Reg. Arp. 2993. sz.

vámnál, aki az Esztergom városát elkerülő kereskedőktől szedte be a vámot a büntetéspénzzel együtt.⁴

Győrben a jó földrajzi helyzetnek köszönhetően már a korai időszakról számolnunk kell vásárral, jóllehet róla csak 1271-től kezdődően rendelkezünk írott forrással.⁵ A vásárt szombati napon tartották, ami szintén a piac korai kialakulására utal. Emellett Győr ispánsági központ volt, melyre a vásártartás jellemző.⁶ A villában tartott szombati vásárvám az 1271-es diploma szerint a győri ispánt illette. A magyarországi gyakorlat azt mutatja, hogy az ispánok a vámoknak csak az egyharmad részét birtokolták, a fennmaradó kétharmad felett a király bírt joghatósággal. Ez két dologra enged következtetni, az ispán vagy megkapta a kétharmad feletti birtoklási jogot is, vagy a király fenntartotta magának a kétharmad részt, de annak behajtását az ispánra bízta.⁷ A szombati vásár mellett 1271-ben a király *forum liberum*⁸ tartá-

⁴ Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Csányi Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. Budapest 1936. (a továbbiakban: BTOE I.) 233–236.; Megerősítette III. András 1290. szeptember 9-én. Fernandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tibircius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Strigonii–Budapestini 1874–1999. (a továbbiakban: MES) II. 269–270., Reg. Arp. 3666. sz.; 1300. szeptember 8-án. Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Pest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) X. 370–371., Reg. Arp. 4327. sz.; Átírta az esztergomi konvent 1292. január 4-én. MES II. 313.; Az esztergomi vám történetére l. WEISZ BOGLÁRKA: Az esztergomi vám Árpád-kori története. Századok 137. (2003) 973–981.

⁵ EFHU 61–63.; Megerősítései: IV. László király 1273-ban. Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–IX. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér) V/2. 112–113., 1295. április 6-án III. András. Fejér VI/1. 348–349., Reg. Arp. 4011. sz.; Az oklevél értelmezésére l. CSIZMADIA ANDOR: Győr városjoga az Árpádok alatt. Győr 1940. (a továbbiakban: CSIZMADIA, 1940.); FÜGEDI ERIK: Győr városának 1271. évi kiváltságlevele. In: Győr. Vároštörténeti tanulmányok. Szerk.: Dávid Lajos, Lengyel Alfréd, Z. Szabó László. Győr 1971. 109–118. (a továbbiakban: FÜGEDI, 1971.); LADÁNYI ERZSÉBET: Gondolatok a győri kiváltságleveleiről. In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok. Szerk.: Rozsondai Marianne. Budapest 2002. 147–156.

⁶ A győri kereskedők az 1243. évi vámszabályzat szerint szokásos résztvevői az itt megtartott vásárnak. Fejér VII/1. 278–285.

⁷ Fügedi Erik véleménye szerint Győrben a teljes vásárvám az ispán kezében volt. FÜGEDI, 1971. 114.

⁸ Villányi Szaniszló szerint ez azt jelentette hogy a vámszedés jogával adományozta. VILLÁNYI SZANISZLÓ: Győrmege és város anyagi miveltésgtörténete. Győr 1881. (a továbbiakban: VILLÁNYI, 1881.) 100.

sát engedélyezte a győri *hospesek*nek, amelyet mind a váron belül, mind azon kívül megtarthattak. A győri ispánnak és tiszteinek ezeken a vásárokon joghatóságuk nem volt. Mivel az oklevél külön kiemelte, hogy a szombati vásár vámja az ispánt illeti, így feltételezhető, hogy a *hospesek* által tartott szabad vásárokon (*forum liberum*) is szedtek vámot, amely azonban teljes mértékben az ő kezükben volt.

Ezekon kívül egy 1276-ban kelt oklevél szerint harminccaddal is számolnunk kell Győrben. Az okirat tanúsága szerint a királyné kancellárját 500 márka jövedelem illette meg évente, amelyet a győri harmincadból, vagy máshonnan kell megfizetni neki.⁹ A diploma fogalmazata alapján a győri harmincadot királyi tulajdonnak tekinthetjük.¹⁰ A lébenyi monostornak adott vámmentességet biztosító oklevél 1208-ban harmincadmentességre is kitért. Az oklevél eredetije nem maradt fenn, csak 1359. május 13-án kelt átiratból ismerjük, amely azonban egy nagyon rongált példány.¹¹ Ha elfogadjuk ezen olvasatot, akkor a harmincad legkorábbi előfordulásával állunk szemben, amelyet a Rába hídjánál szedtek volna be.¹²

A győri vám (*tributum*) királyt illető kétharmad részének a felét, azaz a vám egy-egy harmadát a zirci¹³ és a pilisi apátság¹⁴ birtokolta III. Béla adományából, míg a fennmaradó rész a győri ispán kezében maradt.¹⁵ Ezek a kolostorok folyamatosan tulajdonukban tudhatták e vámharmadokat az Árpád-kor folyamán, amit IV. Béla király 1254. június 28-án kelt megerősítő oklevele is bizonyít.¹⁶

A kérdés csak az, hogy a fentebb bemutatott vámtípusok közül melyikkel bírtak a ciszterciek. A harmincadvámot eleve kizárhatjuk a vizsgálatból, mi-

⁹ Fejér V/2. 337–339., Reg. Arp. 2741. sz.

¹⁰ Villányi Szaniszló szerint a királyné tulajdona volt. VILLÁNYI, 1881. 190.

¹¹ Dl. 50

¹² Domanovszky Sándor szerint a harmincad a győri vásárvámból a királyt illető rész volt. DOMANOVSKY SÁNDOR: A harminczadvám eredete. Budapest 1916. (a továbbiakban: DOMANOVSKY, 1916.) 51.

¹³ A kolostorra l. HERVAY, L. FERENC: Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. (a továbbiakban: HERVAY, 1984.)

¹⁴ A kolostorra l. HERVAY, 1984. 141.; TARI EDIT: Pest megye középkori templomai. Medieval churches in Pest county. Szentendre 2000. 112–113.

¹⁵ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit: Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) II. 310–312.

¹⁶ CDES II. 310–312., Reg. Arp. 1011.

vel annak kialakulását megelőzően már a győri vám a zirci és a pilisi apátság tulajdonát képezte. A vámadományozásra a tatárjárás előtt került sor, amikor az ország legfontosabb vásártartó helye Esztergom volt. Győrben ebben az időszakban csak kisebb piac működhetett, elenyésző vásárvámmal. A 13. század második felétől lendült fel a forgalom, amit elősegített az árumegállító jog biztosítása 1271-ben az Ausztriába menő és onnan jövő kereskedőkre nézvést. A vámszabályzat is azt mutatja, hogy a közlekedési vám volt az elsődleges a településen. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy III. Béla király a jelentősebb, közlekedési vámot, azaz annak királyi részét osztotta fel az általa alapított két ciszterci kolostor között. A szombati vásárvámra vonatkozó adat ráadásul csak az ispánt említette vámszedőként, ami szintén azt mutatja, hogy ebben egyik apátság sem bírt vámhányaddal.

Miután láttuk az egyes vámtípusokat, illetve azok birtokosait Győrben, térjünk át a vámtételek vizsgálatára. A IV. Béla-kori győri vámszabályzat eredeti oklevélben nem maradt fenn.¹⁷ Az oklevelet az Árpád-kor folyamán 1270-ben V. István, majd 1279. július 20-án IV. László király írta át. Ezek közül csak a IV. László-kori átirat maradt fenn eredeti oklevélben. Eszerint IV. Béla 1260-ban rendelte el a győri vámtételeket, amit V. István 1270-ben Bikkén kelt oklevelében írt át.¹⁸ Az oklevél a bécsi levéltárban maradt fenn,

¹⁷ Az oklevelet kiadó Fejér György a Bécsi Levéltárban őrzött eredeti oklevélre hivatkozott, amely azonban nincs meg. Ugyanakkor a Fejér által közölt oklevél szó szerint megegyezik az ugyanitt őrzött 1701–1800 között készült másolattal, így feltételezhető, hogy ezt használta kiadásakor Fejér. Vö. Df. 258545, Fejér IV/2. 323–324.; Ugyanezt vette a kiadás alapjául Endlicher is. *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Ed.: Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli 1849. 491–493.; Horváth Mihály 1351. augusztus 14-én kelt másolatra hivatkozott a vámtételeket tartalmazó regeszta közlésénél. HORVÁTH MIHÁLY: Magyar regesták a szepesi káptalan, jászai s leleszi conventek, Kassa és Sopron városok s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményeiből. 1228–1643. Magyar Történelmi Tár 9 (1861) 101–102.; Wenzel Gusztáv okmánytárában szintén 14. századi másolatra hivatkozott Horváth Mihály nyomán. ÁÜO VII. 523–524.; 14. századi másolatot nem találunk a soproni levéltárban, csak 1551. évit, ami azonban szövegében teljesen megegyezik mindkét kiadásban található szöveggel. Vö. Df. 201639. Legutóbb az oklevél kiadására Kubinyi András vállalkozott, aki az 1279-es, Bécsben őrzött oklevelet választotta a kiadás alapjául. Ennek oka az lehetett, hogy ez a legkorábbi olyan átirat, amely eredeti formában maradt fenn. Vö. Df. 285550, EFHU 51–52. Az egyes kiadások között fellelhető különbségek oka tehát az, hogy más-más okirat alapján készültek el.

¹⁸ Df. 285550

és a róla készült későbbi másolatok szó szerint megegyeznek ezzel az eredeti oklevéllel.¹⁹

Az 1270. évi V. István által kibocsátott diploma eredetije mára elveszett, annak csak másolatait ismerjük. A két másolat mind egymáshoz képest, mind az 1279-es átirathoz, illetve annak másolataihoz képest eltérést mutat. A soproni levéltárban őrzött 1551. évi másolat szerint V. István oklevele nem Bikcsén (Bykche), hanem Withé-n kelt.²⁰ A bécsi levéltárban őrzött 1701–1800 közötti másolatban azonban az 1279-es átirattal megegyezőleg Bikce szerepel a kiadás helyszínéként.²¹ Valószínűleg a Withe helységnév hibás olvasat következményeként került a másolatra.

Különbséget fedezhetünk fel a két átirat között abban is, hogy a bécsi szerint IV. Béla oklevele 1255-ben, a pozsonyi szerint azonban csak 1260-ban kelt. Ugyanakkor a két másolat ugyanazon szövegrésznél tér el az 1279-es átirat eredetijétől, amikor azt mondja, hogy a németek által kivitt ökrök esetén az ispánnak nem egy, hanem két ökrönként jár egy dénár.

A szövegben található eltérésekre magyarázatot akkor találunk, ha a IV. Béla által kibocsátott diploma másolatait is áttekintjük. Két olyan másolatot ismerünk, amelyben csak IV. Béla vizsgált oklevele maradt fenn. A diploma a soproni levéltárban egy 1551. évi, míg a bécsi levéltárban 1701–1800 között készült másolatban őrződött meg.²² E két másolat eltér a már vizsgált oklevelek szövegétől, de ezek a különbségek bennük megegyeznek. Egyedül a vizsgált diploma datálása tekintetében mutatkozik köztük különbség. Mindkettő szerint az oklevél kiadására Csurgón került sor április 24-én, azonban a bécsi példány szerint 1255-ben, míg a soproni alapján 1260-ban. Mivel a két adat csak az év tekintetében mutat eltérést, így ezek közül feltehetően csak az egyik évszám őrizte meg a valós kiadás időpontját. A IV. Béla által kibocsátott oklevél átiratai egy másolt példánytól eltekintve a kiadást 1260-hoz kö-

¹⁹ Így a bécsi levéltárban őrzött 1453. február 24-én, illetve 1701–1800 közötti másolatok (Df. 285556, Df. 258545) a pozsonyi levéltárban őrzött 1501–1600 között készült másolat. Df. 241330. Egyedül az 1453. évi, pozsonyi levéltárban található tartalmi átirat tér el ezek-től. Df. 242427 Ez az oklevél azonban nem tartalmaz dátumot, bár hivatkozik IV. Lászlóra, V. Istvánra és IV. Bélára. A közölt szöveg az 1270-es oklevél átirataival mutat rokonságot (de duobus teutonicorum szerepel benne), ezért feltehetően annak felhasználásával készítették el. Vö. a később leírtakkal.

²⁰ Df. 201642.

²¹ Df. 258545

²² Df. 242427, Df. 201639, Df. 258545

tik, hónap és napi kelet, valamint kiadási hely megadása nélkül. Ez alapján a legegyszerűbb az lenne, ha az 1260-as évszámot fogadnánk el. Azonban a kérdés eldöntése nem ilyen könnyű. Az oklevélben szereplő egyetlen névre vonatkozó O rövidítés, ami Omodé/Amadé győri püspök nevét rögzítette, nem ad megoldási lehetőséget, mivel 1254–1263 között töltötte be ezt az egyházi méltóságot. Az 1255. év mellett szól az, hogy IV. Béla király ebben az évben két másik vámszedő-hely vámtételeit is megszabta, illetve kiegészítette. Ekkor került sor a budai vámszabályzat összeállítására, illetve az esztergomi vámszabályzat egyes tételeinek meghatározására. Ebbe a sorba illeszkedne a győri vámszabályzat is. Így egyazon évben került volna sor az általános közlekedési, illetve vásárvám meghatározására.²³ Véleményünk szerint az 1255. évi datálás lehetett az eredeti oklevélben.²⁴

Most vizsgáljuk meg a szövegbeli eltéréseket a IV. Béla nevéhez kötött oklevélmásolatok, illetve a fentebb már vizsgált átiratok között. Ha a vámszabályzat egyes tételeit nézzük, akkor IV. Béla okleveléről készült másolatok szövege három paragrafus esetén tér el az átiratoktól, egy passzus nem ott foglal helyet bennük, mint a többi iratban, valamint egy vámtétel csak ezekben szerepel. Az eltérő szövegezés két esetben nem jelent tartalmi eltérést a többi átirathoz képest.

IV. Béla	1270-es és 1279-es átirat
<i>item si venerint in navi cum suis mercimoniis debent computare et redigere ad quantitatem curruum et de quolibet curru tributarii debent habere quatuor denarios et comes duos</i>	<i>item si venerint currus in navi cum mercimoniis de quolibet curru tributarii debent habere quatuor denarios et comes duos</i>

²³ Ugyanezen a véleményen van Szűcs Jenő. SZÚCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Budapest 1993. (a továbbiakban: Szűcs, 1993.) 236.

²⁴ A kutatók egy része az 1255. évhez köti a vámszabályzatot. SZÁVAY GYULA: Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történeti idők érintésével. Győr 1896. 24.; DOMANOVSKY, 1916. 25.; CSIZMADIA, 1940. 4.; JENEI FERENC-KOPPÁNY TIBOR: Győr. Budapest 1964. 7.; PACH ZSIGMOND PÁL: „A harmincadvám eredete” Budapest 1990. 14.; SZÚCS, 1993. 71. Másik részük az 1260. évet fogadta el valós dátumként. Reg. Arp. 1237. sz.; FÜGEDI, 1971. 115.; Vannak olyanok is, akik mindkettőt egyaránt hitelesnek tekintik. VILLÁNYI, 1881. 189.; WERTNER MÓR: Negyedik Béla király története okirati kútfők nyomán. Temesvár 1893. 190.; LENGYEL ALFRÉD: A középkori Győr. In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Dávid Lajos, Lengyel Alfréd, Z. Szabó László. Győr 1971. 87.

<i>Sed si superius venerint in navi de onore cuiuslibet currus octo denarios tributariis et duos comiti</i>	<i>Si vero navis ascendat cum mercibus, ipsa navis estimetur et redigatur ad quantitatem currum et de quolibet curru tributarii habent octo denarios et comes duos</i>
---	--

Egy esetben azonban lényegi különbséget fedezhetünk fel, amikor a németek által kivitt ökrökről esik szó. Ugyanis IV. Béla oklevele szerint két ökrönként járt egy dénár az ispánnak a vámból.

IV. Béla	1270-es átirat	1279-es átirat
<i>Item si Teutonici boves suprius deferrant de quolibet bove duos denarios et comes unum denarium de duobus bobus Teutonicorum</i>	<i>Item si Teutonici boves suprius deferrant de quolibet bove duos denarios et comiti unum denarium de duobus Teutonicorum</i>	<i>Item si Teutonici boves suprius deferrant de quolibet bove duos denarios et comiti unum denarium de bobus Teutonicorum</i>

E vámtételt érintő különbség mellett nem mehetünk el szó nélkül. Meg kell állapítanunk, hogy IV. Béla oklevelében milyen összeg szerepelhetett. Feltételezésünk szerint a „*de duobus bobus Teutonicorum*” szerepelt eredetileg, amiből az 1270-es átiratban – illetve annak másolataiban – másolási hiba következében „*de duobus Teutonicorum*” lett. Mivel ez értelmetlennek tűnt az 1279-es oklevél lejegyzője számára – aki az átirat alapjául az 1270-es diplomát használta fel –, „*de bobus Teutonicorum*”-ra javította ki. Ezt az elgondolást támasztja alá a vámjegyzék belső logikája is. A behozott áru esetén ugyanis a vámos a vám kétharmadát, az ispán az egyharmadát kapja meg, míg a kivitt áru esetén a vámos a vám négyötödét, az ispán pedig az egyötödét tudhatja magának. Mivel az ökrök esetén kivittel állunk szemben, ez a vámmegosztás csak akkor érvényesül, ha az ispán nem egy, hanem két ökör után kapja meg az öt illető egy dénárt.

Csak ezen másolat szerint kellett Abdánál a szekerek mellett az ökrök után is vámot fizetni, mégpedig két ökör után egy dénárt. Arra azonban nem tudunk magyarázatot adni, hogy miképpen fordulhatott elő, hogy a többi okiratban ez a vámtétel nem szerepel.

A vámszabályzat elsősorban közlekedési vámnak mutatja a győri vámot. A szekérszám, illetve az állatok darab szerinti vámolása ezt mutatja. Három esetben figyelembe veszi a vámszabályzat azt is, hogy milyen a szállított áru

fajtája. Mindez a méz, a bor és a só esetén jelenik meg. Ezt azzal szokták magyarázni, hogy a szekérszám szerinti vámolás az ősi tételek közé tartozik, míg ez utóbbi három esetén már fiatalabb tételekkel állunk szemben. Ugyanis bizonyos típusú értékvámolás jelenik meg bennük.²⁵ Ha megvizsgáljuk az Árpád-kori útvám-tarifákat, akkor több esetben is külön vámtétel vonatkozik a borra és a sóra.²⁶ Ez mindenképpen ezen áruk különleges értékét mutatja, és az értékvámolás egy speciális fajtáját jelentette. Győr esetén azért tekinthetjük ezen tételek kialakulását a fix vámokénál későbbinek, mert bizonyítható, hogy a vámszabályzat meghozatalát megelőző időszakban – a 12. századtól bizonyíthatóan – már vámszedést folytattak a városban.

A bors, a kesztyű, a kisebb áruk és a latinok szekerei után szedett vámok már nem az közlekedési vám körébe tartoznak, hanem vásárvámot mutatnak. Ebben lelhetjük annak okát, hogy miért nem szerepel ezeknél az ispánhoz tartozó rész, hiszen a többi esetben mindig fel van tüntetve. Ha figyelembe vesszük a győri *hospesek*nek 1271-ben adott kiváltságlevél azon kitételét, hogy a szombati vásárvám teljes egészében az ispán kezében van, akkor ez egybevág a vámszabályzat e három tételével. Nem szerepel külön ispáni rész a füzitői és az abdai vámra vonatkozó résznél sem. Füzitőn egy 1263-ban kelt oklevél szerint a Dunánál IV. Béla király rendelt el révvámot, amelynek kétharmadát a füzitői *hospesek*, egyharmadát a pannonhalmi apátság birtokolta, akiknek tulajdonában volt a vám tizede is.²⁷ Úgy tűnik, hogy a győri vámszabályzat Füzitőre vonatkozó kitétele e révvámra vonatkozik, és mivel itt sem találkozunk ispáni vámhányaddal, ezért a vámtételek között sem fedezhetjük fel az erre vonatkozó kitételet. Az Abdánál szedett vám esetén nem tudjuk megmondani, hogy ki birtokolta a vámot, csak azt feltéte-

²⁵ Vö. DOMANOVSKY, 1916. 26–28.

²⁶ Iklód (Kraszna megye) 1217. Kiadása: Reg. Arp. 347. sz.; Aranyosvinc (Torda megye) 1221. Székely oklevéltár. 1219–1776. Közzéteszi: Barabás Samu. Budapest 1934. 2.; Szentjakabfalva (Pilis megye) 1269. október 3. BTOE I. 103–108.; Kompolt (Heves megye) 1280. április 9. Fejér V/3. 21–22.; Bertény (Bihar megye) 1284. augusztus 1. ÁÚO IX. 400–401.; Somos (Sáros megye) 1285. Fejér IX/2. 728–731.; Poroszló (Heves megye) 1289. HERVAY, 1984. 54.

²⁷ EFHU 55–56, Reg. Arp. 1375. sz.

lehetjük, hogy hídvámról volt szó, mivel több adatunk vonatkozik az itt fennálló hídra.²⁸

Ha megvizsgáljuk a vámosnak és az ispánnak jutó rész közötti összefüggéseket, akkor azt látjuk, hogy a behozott áruk esetén a ispánnak a vám egyharmada, a vámosnak annak kétharmada jutott; míg a kivitt áruk esetén az ispán a vám egyötödét, a vámos négyötödét tudhatta magának. Ez két esetben nem érvényesült, méghozzá a magyarok által fentebb vitt ökrök és a méz esetén. Az ökrök tekintetében azon a véleményen vagyunk, hogy ezeket a magyarok nem külföldre hajtották, hanem még belforgalomban értékesítették, ezért érvényesült az egyharmad-kétharmad vámmegoszlás; a méz vonatkozásában pedig háromnegyed-egynegyed megoszlást látunk, aminek az amúgy is magas vámtétel (4 *pondus*) kiszabása lehetett az oka. Ennek ellenére a mézet, illetve a bort és a sót is a kivitt áruk között kell feltüntetnünk, mivel e két utóbbi esetben az egyötöd-négyötöd vámmegoszlás érvényesült.

Különbséget tesz a vámszabályzat a külföldiek (németek és latinok), valamint a magyarok által hajtott szekerek között. A németeknek és a latinoknak sokkal magasabb vámösszeget írt elő, mint a magyarok esetén. A németek kb. négyszeres vámot fizettek a magyarokhoz képest kivitelkor. Szűcs Jenő ezt azzal magyarázta, hogy a németek értékesebb árut szállítottak (posztófajták), így bizonyos fajta érték szerinti vámolás érvényesült ekkor.²⁹ Azonban nem számolt azzal a ténnyel, hogy ez az arány mindkét esetben a magyar határon túlra szállított árukra vonatkozott, és bár a németek behozatal esetén is két és félszeres vámot fizettek a magyar kivitelhez viszonyítva, de a vámszabályzat kisebb vámot írt elő a Magyarországra jövő német szekerekre nézve, mint az innen távozókra. Ennek okát szintén kereshetjük az áru minőségében, illetve értékében, gondolva itt elsősorban az ezüstre. Ha feltételezzük ennek az elgondolásnak a lehetőségét, akkor azonban a magyar és német szekerek közötti különbségtételt igenis azzal kell magyaráznunk, hogy az uralkodó a magyar kereskedőket külkereskedelemben való részvételre akarta sarkallni az enyhébb vámmal. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a latinok szekereire, akik alatt itáliai kereskedőket kell értenünk, kivetett magas vám a szállított áru minősége miatt született meg. Ez lehet,

²⁸ 1271-ben V. István az abdai hídnál harcolt a csehek ellen. IV. László 1280. augusztus 17. előtt kelt oklevele szerint. UB II. 142–143. Reg. Arp. 3063. sz.; 1291. július 14-én III. Andráshoz az itteni hídnál ad ki oklevelet. ÁÜO X. 32–33.

²⁹ Szűcs, 1993. 71.

hogy vonatkozik az általuk nem vámmentességet élvező ezüst kivitelére,³⁰ vagy pedig a behozott áru (textília, ékszer, fűszer) értékére. Ezt eldönteni nem lehet, ugyanis a vámtétel nem nyújt támpontot arra vonatkozóan, hogy ezek a latinok merről merre tartottak.

Az értékvámolás megjelenik a győri vámszabályzatban, mégpedig a bors, a kesztyű és egyéb kisebb áruk esetén. A borsnál ez egyszázalékos vámot, a többi esetben pedig kétszázalékos vámot jelentett.³¹ Az egyszázalékos vám megjelent az esztergomi vámszabályzat 1255. évi rétegénél a velencei kereskedők árui esetén, illetve a budai vámszabályzatban a sónál. Azaz 1255-ben már nem egy esetben találkozunk az egyszázalékos vámmal. A kétszázalékos értékvám az Árpád-kori forrásanyagban máshol nem jelenik meg. Az egyszázalékos vám azonban tovább él, és újabb tételekben mutatkozik a 13. században.³² Minden esetben csak vásárvámnál találkozunk vele, ami szintén azt mutatja, hogy ezek a tételek már nem a győri közlekedési vámra, hanem a győri vásárvámra vonatkoznak.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Győrben közlekedési vámot, vásárvámot és harmincadot szedtek az Árpád-kor folyamán. Az utazókat sújtó vámot a zirci és a pilisi apátság, valamint a győri ispán birtokolta egy-egy harmad erejéig. A szombati vásár vámjá az ispán, míg az egyéb napokon tartott vásárok vámjá a győri *hospesek* kezében volt. A harmincad pedig a király tulajdonát képezte. Az 1255. évi győri vámszabályzat a harmincadon kívül minden vámtípust felvonultat, ráadásul a fix vámtételek mellett az értékvámolás is megjelenik benne.

³⁰ Vö.: 1217-ben II. András szabályozta Velencével a kereskedelmi kapcsolatot. A szerződés értelmében a velencei kereskedők Magyarországra jövet csupán nyolcvanadot tartoznak áruik után fizetni. Egyes cikkek, azaz az arany, a gyöngy, a drágakő, a fűszer és a selyemszövet után nem kellett vámot fizetniük. ÁÜO VI. 380–383.; A velencei-magyar árucserére I. TEKE ZSUZSA: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Budapest 1979. 12–26.

³¹ Szűcs Jenő szerint csak az egyszázalékos vám jelenik meg. SZÚCS, 1993. 71.

³² Az esztergomi vámtarifa 1284. évi kiegészítésében a kisebb áruk esetén, valamint az 1288. évinél a sóra vonatkozóan. A gölnicbányai vámtarifa 1278-ban a só vámtételének kiszabásánál él vele. ÁÜO IX. 204–205.

Tartalomjegyzék

KRISTÓ GYULA	
Előszó	5
FEDELES TAMÁS	
A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526)	9
GÁLFFY LÁSZLÓ	
II. Anjou Károly Angers-ból származó jövedelmei (Megjegyzések egy 1288-as számadásjegyzék kapcsán)	23
HOMONNAI SAROLTA	
János kalocsai érsek szerepe III. András kormányzatában	33
KIS PÉTER	
„Élelmet szolgáltató királyi népeket elidegeníteni és feladatuktól elvonni nem lehet” (Az udvari szervezet népeinek eladományozását korlátozó jogelvek a 13. század utolsó és a 14. század első évtizedeiben)	49
KISS GERGELY	
„talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterium Sancti Benedicti in Monte Cassino...” (Pannonhalma és a montecassinoi szabadság [libertas])	63
KÓFALVI TAMÁS	
Egy pécsváradi polgár a 14. századból	79
MARTON SZABOLCS	
Égetett szeszek a 15–16. századi Magyarországon	87
MISLOVICS ERZSÉBET	
A nyugat-magyarországi zsidóság névhasználati gyakorlata a késő-középkorban	93
NÓTÁRI TAMÁS	
Aeneas Sylvius Piccolomini szónoki művészete	103
PITI FERENC	
Szabolcs megye Anjou-kori archontológiájához	113
REGÉNYI KUND	
A budai Irgalmasság anyja kármelita konvent	125

SZABADOS GYÖRGY	
Kalojan, egy „román nemzeti hős” (Birodalmi tudat a formálódó Második Bolgár Cárságban)	139
SZÁNTÓ RICHÁRD	
Szemponatok Derby grófja közép-európai útjához	151
SZEBERÉNYI GÁBOR	
Domonkos zágrábi püspök politikai szerepe a 12–13. század fordulóján	159
THOROCZKAY GÁBOR	
Az államalapítás korának néhány egyháztörténeti problémája (As[e]rik-Anasztáz érsek és Sobottin kapcsolata)	169
TÓTH ILDIKÓ	
Adalékok Hermány nembeli Lampert országbírói működéséhez	181
VAJDA TAMÁS	
Hazai vízimalmaink 1301–1325 közötti okleveles adatai	193
VARGA TIBOR RÓBERT	
Adatok a 14. századi szentszéki bíraskodásra Erdélyben	215
WEISZ BOGLÁRKA	
A győri vám Árpád-kori története	227

**Kiadja: a Szegedi Középkorász Műhely
Borító és kötetterv: PETIT IRODALMI STÚDIÓ**

**Felelős kiadó:
Szarka József**

**Nyomdai kivitelezés:
Quality Print Nyomdaipari Kft.
Tel.: 62/550-927, 30/271-4860**

ISBN 963 482 664 4

9 789634 826644